

SYMPOSIUM HISTORIOGRAPHICUM CZERCASIENSIMUM

ЧЕРКАСЬКИЙ
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
СИМПОЗІУМ

Нові сенси
історичного знання

SHC * Vol. II * 2017

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

SYMPOSIUM HISTORIOGRAPHICUM CZERCASIENSIVM

—∞ Том II ∞—

Нові сенси історичного знання

Черкаси
2017

УДК 930 (477)

Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В. Масненка. – Т. II (Нові сенси історичного знання). – Черкаси, 2017. – 230 с.

ISBN 978-966-353-459-6

Редакційна колегія:

Гоцуляк В. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Добржанський О.В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Ю.Федьковича)
Зашкільняк Л.О., д-р. іст. н., проф. (ЛНУ ім. І.Франка)
Земзюліна Н. І., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Івангородський К. В., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Карєв Д. В., д-р. іст. н., проф. (ГДУ ім. Янки Купали, м. Гродно, Білорусь)
Колесник І.І., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Корновенко С. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Масненко В. В., д-р. іст. н. проф., відповідальний редактор (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Михайлюк Ю. М., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Морозов А. Г., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Присяжнюк Ю.П., д-р. іст. н., проф., відповідальний секретар (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Серджен'га Павел, д-р. габіліт., проф. (Жешувський університет, м. Жешув, Польща)
Синявська Л. І., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Стемпнік Анджей, д-р. габіліт., проф. (УМСК, м. Люблін, Польща)
Тельвак В. В., д-р. іст. н., проф. (Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка)
Удод О. А., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Шамара С. О., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)

Рецензенти:

Ластовський В.В., д-р. іст. н., проф. (Київський національний університет культури)
Яремчук В.П., д-р. іст. н., проф. (НУ «Острозька академія»)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького, протокол № 5, від 15 лютого 2018 р.*

ISBN 978-966-353-459-6

© Автори, 2017
© ЧНУ, 2017

ЗМІСТ

Вступне слово.....	5
--------------------	---

Методологія історіографічних студій

Калакура Я. С. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	9
Ясь О. В. ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНА ЕПОХА» ТА «СТИЛЬ МИСЛЕННЯ» ЯК ДОСЛІДНИЦЬКІ ІНСТРУМЕНТИ	21
Масненко В. В. МЕТОДОЛОГІЧНІ НОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ У КОНТЕКСТІ СВІТОГЛЯДНОЇ КРИЗИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст.	37
Присяжнюк Ю. П. КРИЗА «АННАЛІВ», ЯКА «БАГАТО ОБІЦЯЛА», І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: СЕЛЯНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	51
Івангородський К. В. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	66

Концептуалізація історичного знання

Вирський Д. С. НОТАТКИ ДО ВІТЧИЗНЯНОГО ГРАНД-НАРАТИВУ: УКРАЇНА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1505-1795).....	84
Гирич І. Б. ІСТОРІОСОФСЬКИЙ КОНЦЕПТ «УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО	106

Грушевськознавство

Тельвак В. В. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КОЛІ СКАНДИНАВСЬКИХ КОЛЕГ	123
Вашенко В. В. “СИНДРОМ РІЧНИЦІ”? “ЗАГАДКА СМЕРТІ” [С / М] ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОГЕНЕАЛОГІЇ ТА НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЕПОХИ FIN-DE-SIECLE	135

Історіографія наукової й освітньої сфери

Лазурко Л. М. ДИСЦИПЛІНАРНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІН. XIX – НА ПОЧ. XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ "KWARTALNIK HISTORYCZNY")	157
Stepnik A. UKRAINA I WOJNY KOZACKIE XVII w. W POLSKICH PODRĘCZNIKACH HISTORII Z LAT 1918-1939	175
Янишин Б. М. НАУКА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДОБИ АВТОНОМІЇ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	186

Рецензії та огляди

Огляд публікацій грушевськознавчої тематики у виданні:	
Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції / Ред. тому О. Купчинський; Ред. кол.: І. Гирич, М. Крикун, О. Купчинський, Н. Яковенко. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 2017. – 680 с.	
(Касян А. І.)	219
Наші автори	229

Вступне слово

Появі другого тому «Symposium historiographicum Czercasiensium», який пропонується увазі читачів, спричинилося кілька наукових подій у стінах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

29 листопада 2017 р. на базі кафедри історії України ННІ історії і філософії відбувся Черкаський історіографічний семінар «Нові сенси історичного знання: перспективи розвитку дослідної лабораторії історіографа». Під час заходу обговорювалося два основних аспекти. Перший – стосувався нових перспективних напрямів і сучасних методологічних засад історіографічних досліджень. Другий – полягав у їх практичному застосуванні при написанні наукових праць, передовсім молодими дослідниками. Реалізації цих завдань сприяло те, що в роботі семінару окрім співробітників університету взяли участь знані українські історіографи: доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослав Степанович Калакура, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Олексій Васильович Ясь, доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Віталій Васильович Тельвак.

Під час роботи семінару також відбулася презентація найновіших історіографічних видань: науково-методичного посібника Ярослава Калакури «Методологія історіографічного дослідження», ґрунтовної монографії Олексія Яся «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи)», посібника професора Національного університету «Острозька академія» Віталія Яремчука «Українська історіографія: суспільно-політична історія», І тому збірника наукових праць «Symposium historiographicum Czercasiensium».

7 грудня 2017 р. в Черкаському національному університеті відбулися Десяті Богданівські читання, традиційно орієнтовані на участь молодих науковців. З молодими колегами поділились досвідом відомі дослідники ранньомодерної доби: провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук Дмитро Станіславович Вирський та головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва, доктор історичних наук Тарас Васильович Чухліб, які запропонували низку нестандартних підходів інтерпретації української історії ранньомодерного часу.

Матеріали вказаних заходів і склали основу публікацій цього збірника наукових праць, який має наступну структуру.

У рубриці *Методологія історіографічних студій* представлені статті Я. Калакури, О. Яся, В. Масненка, Ю. Присяжнюка, К. Івангородського. Ярослав Калакура з'ясовує сутність концептуалізації української історіографії як закономірного процесу визначення її концептів, тобто системи когнітивних ознак, насамперед категоріально-понятійних, їх значення в інтелектуальній, дослідницькій і педагогічній діяльності. Зокрема, розкрито сутність таких

понять: концепт, концепція, концептуалізація історії, історіографія, українська історіографія, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічний факт, історіографічне джерело, наукова проблема тощо. Олексій Ясь аналізує поняття “культурна епоха” та “стиль мислення” як інструментів історичного дослідження, що дозволяє зрозуміти внутрішню логіку історіографічного процесу, побачити спонукальні чинники, які визначали особливості європейського й українського історіописання. Віталій Масненко розглядає методологічні новації, які з’явилися в українській історичній науці як реакція на світоглядну і методологічну кризу межі XIX та XX ст. Констатується брак критичного напрямку в філософії історії, натомість переважала зосередженість на аксіологічній проблематиці. Юрій Присяжнюк екстраполює досвід подолання кризи в розвитку школи «Анналів» на перспективи осучаснення українських селянознавчих досліджень. Костянтин Івангородський доволі критично оцінює методологічні підходи сучасної білоруської історичної науки щодо дослідження етногенезу східного слов’янства.

Рубрика *Концептуалізація історичного знання* містить статті Д. Вирського та І. Гирича. Дмитро Вирський пропонує нову концепцію української історії ранньомодерного часу, яка доволі органічно вписується у глобальні загальноєвропейські процеси, враховуючи наявність конкурентних світів-систем. В основну покладені тріада ранньомодерних революцій, розуміння Речі Посполитої як типового «ренесансного проекту», природна Реконкіста й інтеграція до Світ-Системи, особливості господарювання ранньомодерного часу на українських теренах. У статті Ігоря Гирича йдеться про історіографічний та історіософський концепт «українська шляхта», який змодельовав видатний український історик і мислитель Вячеслав Липинський для обґрунтування національної консервативної ідеології та державницької історіографії. Констатується, що цей, до певної міри, штучний конструкт виявився доволі продуктивним, як для нового історіографічного напрямку, так і для політології.

У традиційній рубриці *Грушевськознавство* пропонується два новаційні тексти. Віталій Тельвак вперше здійснив ретельну реконструкцію взаємин М. Грушевського з його видатними скандинавськими сучасниками – Альфредом-Антоном Єнсеном та Олафом Броком. Для цього були залучені невідомі українському читачеві матеріали з норвезьких архівів. Констатується, що в українських інтелектуалів склалися чи не найбільш гармонійні взаємини із скандинавськими колегами, оскільки вони не були обтяжені політичними інспіраціями. Володимир Ващенко вперше розглядає “загадку смерті” Михайла Грушевського як “внутрішній” психічний феномен – з перспектив нової психологічної дисципліни – “психогенеалогії”. Смерть М. Грушевського пов’язується з так званим “синдромом річниці” – фіксації на “сконструйованій” істориком у “наративі смерті” 1901 р. тривалості життя батька Сергія, що перетворилася на ідеальний “біографічний час” будь-якого “символічного патріарха”, у тому числі – символічних патріархів українського історіописання.

Рубрику *Історіографія наукової й освітньої сфери* складають публікації Лідії Лазурко, Анджея Стемпніка та Богдана Янишина. У статті Л. Лазурко здійснено огляд основних проблем дисциплінарного становлення наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. історії польської культури та освіти у відображенні часопису “Kwartalnik Historyczny”. Стаття Анджея Стемпніка присвячена з’ясуванню особливостей конструювання образу української козаччини в підручниках з історії, котрі функціонували в освітньому просторі Другої Речі Посполитої. При висвітленні козацьких повстань, особливо Хмельниччини, оцінки набували однозначної негативності. Боротьба повсталих українців змальовувалася як громадянська війна, болісний, але спільний досвід братніх народів. Зроблено висновок, що такі оцінки були зумовлені пануванням неоромантизму, що виопуклював винятково позитивні риси в історії Польщі. Б. Янишин констатує значну зацікавленість сучасних учених різноманітними аспектами, формами та практиками наукового життя на східногалицьких теренах в добу автономії. Водночас у його статті виокремлено низку сюжетів, які надалі чекають на історіографічне опрацювання, зокрема, на часі монографічні дослідження головних наукових інституцій краю. Виразно бракує також узагальнюючих студій над минулим багатьох дисциплін, насамперед, природничих та технічних, становлення яких значною мірою припадає саме на автономні часи.

У рубриці *Рецензії та огляди* Андрій Касян аналізує публікацій грушевськознавчої тематики у «Записках Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції / Ред. тому О. Купчинський; Ред. кол.: І. Гирич, М. Крикун, О. Купчинський, Н. Яковенко. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 2017. – 680 с.».

Сподіваємось на те, що всі ці публікації будуть цікавими як для фахівців історіографів, істориків, так і для ширшого кола читачів.

Віталій Масненко

Методологія історіографічних студій

Ярослав КАЛАКУРА

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Однією із характерних тенденцій сучасного етапу розвитку наукознавства є підвищений інтерес до концептуалізації або категоризації як природничих, так і гуманітарних наук, включаючи й історію. Відомо, що наука загалом і кожна її галузь має свій категоріально-понятійний апарат, за допомогою якого вона здійснює відповідне пізнання і ретранслює отримані результати в суспільний простір. У контексті глобалізації сучасного світу дедалі більшої актуальності набуває універсалізація термінів, яка відбувається, головним чином, у рамках англомовного лінгвістичного простору, свідченням чого є помітне запозичення відповідної термінології. При цьому варто зазначити, що такий процес має двоїстий характер: економіка, політика, Інтернет, комунікації руйнують кордони, а люди намагаються зберегти відчуття власного дому, свою самотність, приналежність до певної ідентичності, що підживлює антиглобалізм і посилення синдрому локалізації та самозбереження. Ось чому національні історіографії творять і відшліфовують свій власний комунікативно-категоріальний апарат у межах національної лінгвістики під кутом зору концептуалізації (категоризації) національної історії. Історичне минуле і пограничний характер української цивілізації призвели до того, що в нашій науковій лексиці поряд з термінами грецького та латинського походження побутують сліди польського, російського, німецького та інших впливів, і ця залежність, яка паразитує на залишках провінціалізму та комплексу меншовартості, досі не перервана.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється щонайменше чотирма чинниками. *По-перше*, дедалі більшою присутністю української історіографії в європейському і світовому історіографічному просторі, посиленням взаємовпливів вітчизняної та всесвітньої історії, що робить необхідним осучаснення й оновлення категоріального апарату, очищення від застарілих концептів, уніфікації і раціонального застосування в дослідницькій та педагогічній діяльності на тлі парадигми лінгвістичного повороту і « нової історичної науки ». *По-друге*, недостатньою опрацьованістю методологічного інструментарію продукування, модернізації і застосування концептів української історіографії, очищення їх від суцього ідеологічної термінології, успадкованої з часів комуністичного режиму. На це цілком справедливо вказала І. Колесник, монографія якої стала першим в Україні системним дослідженням концептуальної історії української історіографії, в якому, з одного боку підведено підсумки концептуального осмислення українського історіографічного процесу, а з другого боку, окреслено вузькі місця і

перспективи у цій царині¹. Однак, це настільки широка проблема, що потребує подальшого дослідження. *По-третє*, концептуалізація історіографії має дидактичний вимір, позаяк у сфері освіти задіяний найбільший людський потенціал істориків, а навчальні підручники і посібники, педагогічний процес є найширшим споживачем наукових напрацювань у сфері понятійно-термінологічного апарату історії. І, *по-четверте*, недостатньо з'ясованим залишається сутність самого поняття «концептуалізація», його подвійний зміст, аналіз наявних відмінностей, що в свою чергу диктує осучаснення всієї терміносистеми української історіографії.

Метою пропонованої статті є з'ясування сутності концептуалізації української історіографії як закономірного процесу визначення її концептів, тобто системи когнітивних ознак, насамперед категоріально-понятійних, їх значення в інтелектуальній, дослідницькій і педагогічній діяльності, аналіз збереженості у суспільній свідомості, в пам'яті людей, в їх рефлексійній практиці певної інформації у форматі того чи іншого поняття, здатності відрізнити його від інших, осучаснювати цей апарат, поповнювати новою інформацією, очищати від застарілих уявлень.

Ставлячи таку мету, виходимо з того, що будь-який пізнавальний процес здійснюється передусім у форматі певних понять і суджень, які виражаються словами-термінами. У кожному понятті, у т.ч. історіографічному, закладений фрагмент знань про більш широкі явища і процеси пізнавальної (когнітивної) діяльності. Не випадково, що ще в першій половині XVII ст. видатний французький філософ, математик і фізик Рене Декарт у праці «Роздуми про методи» закликав: уточнюйте значення слів і ви позбавите світ половини його непорозумінь². Через 200 років подібну думку ще чіткіше висловив Г.В.Ф. Гегель: категорії – це розумові форми осягнення дійсності, «сходінки» проникнення мислення в сутність речей³. До слова, Гегелю належить й сама категорія «історія понять». У наукознавстві поняття і категорії фігурують як *концепти*, тобто смислове значення тих чи інших понять або термінів.

Історією понять займається спеціальна історична дисципліна, сформована в 1960-1970-х рр. у рамках Кембриджської наукової школи, з якою пов'язують «*концептуальну історію*» як досить поширений напрям історіографії в англосаксонському просторі. Ця дисципліна трактує поняття і терміни як ключові маркери історичного пізнання. Якщо ж мова йде про *методологічні засади концептуалізації української історіографії*, то маються на увазі способи виведення, формулювання та інституціалізації категоріального апарату історичної науки загалом, включаючи суто історіографічний. Процес виведення понять ґрунтується на історіографічній практиці і включає декілька етапів: спостереження, узагальнення, обдумування, абстрагування і, нарешті, формулювання відповідного концепту, тобто його смислу. Найголовніший смисловий зміст цих понять і термінів закріплюється в мові відповідним

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.

² Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукування істини в науках / перекл. В. Андрушка, С. Гатальської. – К.: Тандем, 2011. – 101 с.

³ Гегель Г. В. Ф. Наука логики // Энциклопедия философских наук. – Т. 1. – Москва: Мысль, 1974. – 501 с.

терміном – словом чи словосполученням. Терміни тієї чи іншої галузі знань і складають її категоріальний інструментарій як скелет науки. Сам цей процес прийнято називати *категоризацією* науки, як метод віднесення об'єкту пізнання до певного класу, в якості якого виступають адекватні категорії, відбиваючи найбільш суттєві взаємини тих чи інших галузей знань і пізнавальної діяльності. Зокрема, сформовані та інституційовані концепти історичної науки інтегруються в наукову, педагогічну і суспільну лексику, стають елементом комунікацій.

Видається доцільним, принаймні стисло, нагадати історіографію самої концептуалізації української історіографії. Методологічні засади цієї проблеми тривалий час залишалися за межами наукового осмислення, не дивлячись на давню традицію, започатковану В. Антоновичем, І. Франком, М. Грушевським, Д. Дорошенком, І. Крип'якевичем та ін., завдяки їх добрій обізнаності із західноєвропейською наукою. У радянську добу концептуальна історія піддавалась критиці за буржуазний конструктивізм, хоча деякі загальновідомі терміни потрапили до УРЕ, РЕІУ, правда, з відповідною партійно-класовою інтерпретацією. Тільки з відновленням незалежності України увага до концептів помітно зросла на фоні підвищення інтересу до історіографії. На початок і середину 1990-х рр. припадає й відродження в університетах, зокрема, Київському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Черкаському, Чернівецькому та ін., лекційних курсів із загальної та української історіографії, усунення суттєвих прогалин у цій царині, поява перших праць історіографічного та методологічного характеру Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, І. Колесник, В. Масненка та ін.⁴ Закладене в ті роки підґрунтя історіографічних студій позитивно відбилосся на подальшому опрацюванні теорії і методології історіографії⁵.

Автору статті в процесі створення курсу лекцій «Українська історіографія»⁶ доводилось звертатися до «Енциклопедії українознавства», часопису «Український історик», до невідомих у нас «Огляду української історіографії» Д. Дорошенка, праць Д. Багалія, М. Грушевського, замовчуваного посібника М. Марченка, студій діаспорних істориків, зокрема Л. Винара, І. Витановича, І. Кревецького, Б. Крупницького, О. Оглоблина, О. Прицака, І. Лисяка-Рудницького та ін. Позитивну роль відіграла участь у підготовці нових навчальних посібників, зокрема довідника «Джерелознавство

⁴ Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому: зб. ст. – К.; Львів : Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1996. – Вип. 8. – С. 54–63. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів : ЛНУ, 1999 – 224 с.; Його ж. Сучасна світова історіографія: посібник. – Львів: ПАІС. 312 с.; Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.; Масненко В. Історична думка та націотворення (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. та ін.

⁵ Грицак Я. Українська історіографія. 1991- 2001: Десятиліття змін // Україна модерна. – К.; Львів – 2005. – Ч.9. – С.43-68; Науковий інструментарій українознавця: довідник / кер. автор. кол. Л. Токар. – К.: НДІУ, 2012. – 376 с.; Історик і влада / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 543 с.; Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібн. – Острого : НУ «Острозька академія», 2017. – 288 с. та ін.

⁶ Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій. – К.: Генеза, 2002. – 502 с.; вид. 2-е, доп. – 2012. – 512 с.

історії України», двох видань підручника «Історичне джерелознавство»⁷, першого довідника «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник»⁸. Вже маючи певний досвід, вдалося підготувати посібники з методології українознавства та історіографії, в яких значне місце посіли й питання професійної термінології історика та історіографа⁹. Помітним явищем українського термінознавства стали підготовка і вихід «Енциклопедії історії України», публікації в її 3-му томі статті С. Стельмаха «Історія понять»¹⁰, а також оприлюднення в Харкові першого в Україні «Історіографічного словника»¹¹.

Аналізуючи історіографію концептуальної історії, її методологічних аспектів, не можна не виокремити персональну роль професора Ірини Іванівни Колесник у дослідженні цієї проблеми. У 2003 р. вона започаткувала роботу постійно діючого міжвідомчого методологічного семінару в Інституті історії України, виступила ініціатором заснування альманаху «Ейдос» з питань теорії та методології історичної науки. У його 5-му випуску за 2011 р. була вміщена її стаття «Українська історіографія як історія понять»¹². Відтоді питання концептуалізації історії та історіографії набувають системного розгляду на методологічних семінарах, у дискусіях, обговореннях, публікаціях. І ось в у 2013-2014 р. побачили світ дві знакових праці: вже згадана монографія І. Колесник «Українська історіографія: концептуальна історія»¹³ й «Історична наука в термінах і поняттях», підготовлена вченими історичного факультету під керівництвом В.Ф. Колесника та Т.В. Орлової¹⁴. В останній фігурує більше 30 термінів історичної науки, включаючи виокремлення теоретичних засад її категорій¹⁵.

У книзі І. Колесник проаналізовано розвиток лексичного потенціалу і терміносистеми української історіографії з часів модерну до сучасності, а тому цілком природно, що її працю з інтересом зустріли викладачі вищої школи, які ведуть навчальні курси з української й зарубіжної історіографії, а також студенти, магістранти та аспіранти, котрі дуже часто наштовхуються на понятійно-термінологічну плутанину, відчувають дефіцит навчальної літератури теоретичного характеру. Авторка навела чималий логеум (тобто словник), який включає 35 базових понять як із теорії, так й історії історичної науки. До нього увійшли такі ключові поняття, як «історіографія», «методологія», «наукова революція», «рефлексивна модель історіографії»,

⁷ Джерелознавство історії України: довідник. – К.: КНУ ім. Т.Шевченка, ІУАД ім. М. Грушевського, 1998. – 212 с.; Історичне джерелознавство: підручник / кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.; вид. 2-е, доп. – К.: Либідь, 2017. – 512 с.

⁸ Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. – К.: Вища школа, 2002. – 281 с.

⁹ Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія і методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.; Його ж. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібн. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – 319 с.

¹⁰ Стельмах С.П. Історія понять // Енциклопедія історії України. В 10 тт. – Т. 3 – К.: Наукова думка, 2005. – С.620.

¹¹ Історіографічний словник // За ред. С.І. Посохова. – Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2004. – 320 с.

¹² Колесник І. Українська історіографія як історія понять // Ейдос. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 51-68.

¹³ Калакура Я.С. Рец. на кн.: Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: ІІУ НАН України, 2013. – 566 с. // Укр. істор. журнал. – 2014. – №1. – С.206-213.

¹⁴ Історична наука в термінах і поняттях / За заг. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – 732 с.

¹⁵ Калакура Я.С. Історичної науки категорії // Історична наука в термінах і поняттях / За заг. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С.258-259.

«стиль наукового мислення», «ідентичність», «історична пам'ять», «історична свідомість», «ментальність», «нарративна філософія історії», «постмодернізм», «мережева модель науки», «міждисциплінарність», «кар'єра історика», «ментальне картографування» та ін. На відміну від уже існуючих енциклопедичних видань, різного роду словників та довідників, І. Колесник розглянула терміни та поняття як окремі об'єкти дослідження, котрі перебувають у взаємодії та утворюють предметне поле всієї терміносистеми історіографії. Концептуальна історіографія постає як наслідок трансформації простого історіописання в спеціальну дисципліну, аж до перетворення її в теорію та методологію історичної науки. Можна погодитись із думкою дослідниці про те, що історіографія не лише споживач інтердисциплінарних понять, але й демонструє свою здатність продукувати та вдосконалювати власний термінологічний інструментарій.

Спираючись на ці підходи та погляди інших авторів, перейдемо до докладнішої реалізації поставленої нами мети, тобто до методології концептуалізації української історіографії. Нині у науковому обігу побутує не менше трьох однорідних слів: *концепт*, *концепція*, *концептуалізація*, які, маючи спільний корінь, наповнені різним змістом. При цьому стикаємось з прикладами змішування цих понять, насамперед «концепція» і «концепт», в усному та писемному мовленні. Розглянемо спільне і відмінне між ними з врахуванням того, що в латинській мові вони мають різний зміст.

Концепція (від лат. *conceptio*) – *система поглядів або початкових теоретичних положень як основа дослідницького пошуку; головна ідея або ключовий задум дослідження; система доказів*. Натомість, **концепт** (від лат. *conceptus*) – *значення поняття, терміну, їх змістовне наповнення; спосіб збереження знань у пам'яті людини, в наукових працях, навчальній літературі; інноваційна ідея; у методології – допоміжний інструмент пізнання, системоутворюючий елемент концепції*. Розмежування цих термінів має методологічне значення для прояснення сутності концептуальної історії як історії понять.

Що стосується **концептуалізації історіографії**, то під нею розуміють *рефлексивний процес пізнавальної діяльності історіографа або теоретичне визначення понять, підсумком якого є вироблення певної історіографічної концепції*. У якій формі можна викласти, наприклад, сутність тієї чи іншої історіографічної концепції? *Це обґрунтована на основі історіографічних фактів система поглядів або доведена точка зору у висвітленні чи оцінці певних процесів, явищ в історичній науці (наприклад, неперервність або соборність української історіографії; національно-державницький напрям в українській історичній науці та ін.)*.

Відштовхуючись від цих положень, можна перейти до пошуку відповіді на питання: *що таке концептуальна історія української історіографії?* Очевидно, це ніщо інше, ніж методологічний механізм процесу формування, інституціалізації та функціонування поняттєво-термінологічного апарату історіографії, генеза його оновлення шляхом взаємодії історії з іншими сферами гуманітарного знання, як-от соціологія, культурологія,

літературознавство, психологія. Концептуальна історія як історія понять відображає перебіг історичної думки, знакові віхи формування її поняттєвого інструментарію, процес взаємодії слова й терміна, поняття та пізнання. Пріоритетне місце тут посідає взаємозв'язок між словом і змістом поняття, мовою історика та його мисленням. Цілком зрозуміло, що досягнути методологію цього інструментарію не можна без праць теоретиків історичної науки нової та новітньої доби (Ж. Бодріяр, Г. Вайт, Ж. Гійому, А. Гуревич, Е. Дюркгайм, Р. Коллінз, Т. Кун, А. Мегілл, М. Фуко та ін.), без залучення спадщини фундаторів української історіографії – В. Антоновича, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, Д. Багалія, М. Андрусяка, М. Брайчевського, Л. Винара, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, М. Марченка, Ф. Шевченка та ін. Не обійдеться і без врахування й напрацювань сучасних українських історіографів – В. Андрєєва, О. Богдашиної, В. Ващенко, В. Великочия, Я. Верменич, І. Гирича, В. Гоцуляка, Л. Зашкільняка, І. Колесник, А. та В. Коцурів, В. Масненко, Т. Попової, С. Посохова, В. Потульніцького, О. Реєнта, В. Смоля, С. Стельмаха, Л. Таран, О. Удода, О. Юркової, В. Яремчука, О. Яся та ін. З огляду на сучасні інтеграційні та глобалізаційні тенденції на формування глобальної історії маємо наповнювати апарат історичної науки та історіографії новим понятійно-інформаційним ресурсом, але це аж ніяк не означає відмову від використання національного потенціал мовлення і механічного перенесення в український мовний простір чужоземної термінології.

За умов глобалізації та євроінтеграції української історіографії, активізації міжнародної комунікації науковців дедалі частіше виникають труднощі з перекладом національної термінології, але й тут можна знайти вихід. У нашому розпорядженні є українська версія французького словникового проекту концептуальної історії «Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей»¹⁶, в якому зібрано терміни, словосполучення, що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Укладачі наголошують, на двох шляхах вирішення проблеми: а) вибрати для наукового спілкування одну домінуючу мову, скажімо, глобалізовану англо-американську систему термінів, або б) зробити ставку на підтримку мовного плюралізму, застерігаючи кожного разу щодо змісту відмінностей. Цій меті і має прислужитися словник неперекладностей як приклад для подібної роботи в галузі історіографії. Тим більше, історична наука переживає так званий «лінгвістичний поворот», остання хвиля котрого пов'язана з апеляцією до історичності мови й супроводжується утвердженням концептуальної історії як логічного продовження класичної історії та ідей нової інтелектуальної історії.

Розглянемо докладніше низку *фахових понять* української історичної науки. Ключовими з них є концепти «**Історіографія**» та «**Українська історіографія**». Не станемо вдаватися до історії їх появи, лише нагадаємо, що на перших порах під поняттям «Історіографія» розуміли звичайну історію, а історики фігурували як історіографи, згодом – сукупність праць з історії і лише

¹⁶ Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. – К.: Дух і літера, 2009. – 576 с.

з другої половини XIX ст. за цим терміном закріпилась історія історичної науки. На нашу думку, українське наповнення змісту терміну «історіографія» необхідно виводити із понять «історична наука», «всесвітня історія» та ув'язувати з категорією «українська історія», дотримуючись філософії співвідношення цілого і частини, загального і окремого. З урахуванням такого підходу видається доцільним поділитися своєю інтерпретацією цих термінів. Розпочнемо з трактування поняття **«Історична наука»**. Мова йде про *багатогранну і динамічну систему наукових знань про історію людства та історіописання від найдавніших часів до сучасності, його досвід у взаємозв'язках з природою і суспільством*. Звернімо увагу на дві новації пропонованого формулювання: а) *це багатогранна і динамічна система наукових знань про історію людства та історіописання* (тобто конкретна історія та історіографія); б) *досвід людства у взаємозв'язках з природою і суспільством*. Під людством розуміють, по-перше, частину природи, людське суспільство; по-друге, людство поділяється на народи, етноси, нації, раси, культурні та соціальні групи, а це означає присутність у цій спільності й українського народу.

З погляду структурного підходу певної корекції потребує також категорія **всесвітня історія**. Цілком очевидно, що йдеться про – *розділ історичної науки чи галузь історичних знань, що досліджує і вивчає історію світового людства в цілому, загальні закономірності історичного розвитку всіх народів земної кулі, включаючи й український, їх взаємозв'язків у межах усталених хронологічних періодів – від найдавніших часів до сучасності*. В цьому визначенні з урахуванням україноцентризму зроблені акценти на те, що **всесвітня історія** вивчає загальні закономірності історичного розвитку всіх народів земної кулі, **включаючи й український**.

Саме на основі такого розуміння концептів «історична наука» та «всесвітня історія» можна вийти на адекватне змістовне наповнення термінів «історіографія» та «українська історіографія». Погоджуючись в основному з існуючими їх визначеннями, напрошуються й певні уточнення. Зокрема, **історіографія**, – на нашу думку, – **це не лише історія історичної науки, теорії і методології історії, але й спеціальна галузь світової історичної науки, яка вивчає закономірності її зародження, становлення та розвитку, аналізує найважливіші надбання і виступає своєрідним ядром історичної науки, її рефлексивною складовою і формою самоусвідомлення**. Історіографія відстежує, ким і як відбувається історичне пізнання, ким, як, якими методами і на яких джерелах пишеться історія, як реалізується на практиці історичний та інші дослідницькі методи. Ніхто не заперечую, що світова історіографія інтегрує надбання всіх її структурних одиниць, включаючи й національні сегменти, тобто й *український*.

На сьогодні існує декілька визначень **української історіографії**, проте багатьом із них бракує системного підходу. На наш погляд, дефініцій «українська історіографія» треба виводити з двох визначень: «історіографія» загалом та «українська історія». Як можна визначити **українську історію**? Це – *невід'ємна складова світової історичної науки, яка досліджує і вивчає у*

тісному взаємозв'язку із зовнішнім світом закономірності та особливості багатовікового і багатогранного процесу генези українського народу, формування його етнічної території, ідентичності, соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-державницького та культурно-духовного життя. Вона включає й історію інших, насамперед великих етнічних груп, які проживають на теренах України та є її громадянами.

З таких визначень історіографії та української історії цілком логічно випливає визначення терміну **«українська історіографія»**. Йдеться про спеціальну галузь історичної науки, яка вивчає процес формування української історичної думки, тенденції розвитку історичних знань в Україні та діаспорі, трансформації їх у науку, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, аналізує внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань як історії України, так і зарубіжної та світової історії, їх теорії і методології¹⁷.

Як видно із цих визначень, акцент зроблено на тому, що «історіографія» – не лише історія історичної науки та колективна або персоналістична біографія її творців, але й значною мірою її теорія і методологія. Історіографія сприймається наче ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науки, тісно пов'язана з методологією та історіософією. Принагідно нагадаємо, що однією з новацій авторського лекційного курсу «Українська історіографія» були: а) ідея цілісності, непевності та соборності української історіографії; б) внесок українських істориків в осмислення світової та зарубіжної історії.

Розглядаючи структуру термінологічної системи історіографії, можна солідаризуватися з підходами І. Колесник, яка відносить до неї три основних сегменти: а) історичні поняття; б) історіографічні концепти; в) теоретичні категорії. Кожен з них має національний лексичний формат, а їх системний розгляд дозволяє розкрити механізми взаємодії історіографії та історичної науки, теорії й історії науки, методології й історіософії. Контекст нашої розвідки орієнтує на висвітлення передусім термінологічного апарату «історіографії», який представлений такими ключовими поняттями як: **історіографічний процес** та **історіографічна ситуація**. Перше поняття трактується як *об'єктивний, цілісний процес генези й розвитку історіографічного пізнання, накопичення та збагачення історичних знань, удосконалення методології історіописання*. Український історіографічний процес невіддільний від світового, від історії світу і України, від творення культури, національної свідомості й політичної ідеології українців. Відповідно, **історіографічна ситуація** розглядається як *фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі*. Якщо для процесу (наприклад, розвиток історичних знань у козацько-гетьманську добу) характерна більша динаміка історичного пізнання, то ситуація (розгортання історичних студій в умовах хрущовської «відлиги») відбиває деяку статистику обставин, властиву певному проміжку часу.

¹⁷ Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 36.

Не менш важливе значення в методологічному та термінологічному інструментарії історіографа посідають категорії **«історіографічного факту»** та **«історіографічного джерела»**. Свого часу це питання добре опрацював проф. М.Я. Варшавчик, наголошуючи, що в обох випадках присутній фактор «подія», але в одному в розумінні конкретно-історичної, яка пов'язана з розвитком історичної науки, в другому – у форматі знання (поява нових наукових течій, підходів, формування наукових шкіл, вихід наукових праць, заснування історичних видань, проведення наукових форумів, ухвалення документів, присвячених розвитку історичної науки тощо, а джерелом слугуватимуть носії відомостей про ці події).

Іншими словами, *поява кожної нової праці з історії, проведення наукової конференції, утворення наукової інституції, захист дисертаційного дослідження тощо - все це передусім історичні події, факти, але, з точки зору історіографії, вони містять у собі знання або відомості про розвиток історичної науки. В історіографічному факті концентрується конкретний результат, певний доробок дослідницької діяльності історика або групи істориків.*

А ось відомості або знання про ці факти закодовуються в історіографічні джерела, тобто в будь-які носії (писемні, усні, електронні, зображальні, речові) відомостей про постаті, інтелектуальні осередки, ключові події і явища, наукові праці, пов'язані з розвитком історичної думки, формуванням історичної свідомості.¹⁸

В епіцентрі методології історіографічного дослідження як системи знань і умінь про його шляхи, принципи, методи та засоби пізнання перебувають осучаснені підходи до визначення його функцій, предмету і об'єкту, а також співвідношення наукової проблеми та теми. Нерідко навколо цих питань виникають гострі дискусії на засіданнях кафедр, вчених рад, особливо на захистах дисертаційних робіт. Дехто вважає, що це другорядні питання і на них не варто акцентувати увагу. З такою думкою не можна погодитись, оскільки чітке розуміння функцій історіографії, виражене і правильне визначення предмета і об'єкта забезпечує належну стратегію дослідження, застерігає науковця від розпилення уваги на другорядних питаннях, або й на таких, що не мають прямого відношення до проблеми і теми. Воно дозволяє також більш умотивовано підійти до формування джерельної бази, до відбору дослідницьких методів, до визначення мети і завдань, структури дослідження.

До функцій історіографії відносять її призначення, роль, певне коло завдань, місію, обов'язки. Головними з них є наукова або рефлексійно-пізнавальна, теоретико-методологічна, критично-конструктивна або прогностична, освітня і світоглядно-виховна. Без врахування цих функцій не можна правильно визначити наукову проблему, сформулювати тему дослідження.

Що розуміють під науковою проблемою в науці загалом і в історіографії зокрема? Сам термін походить від грецького *problema* – *перешкода*. Це складне завдання або питання, яке потребує розв'язання, відповіді, вивчення, аналізу.

¹⁸ Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій / вид. 2-е, доп. – К. : Генеза, 2012. – С. 19.

Проблема може уособлювати часткове знання або незнання як основу для заповнення прогалин чи пошуку нових знань. Наприклад, проблема «Історіографічний образ Української революції 1917-1921 рр.». Приступаючи до її вирішення, дослідник звернеться передусім до вже наявних історіографічних студій, до аналізу конкретно-історичних праць, які вже містять певні знання, напрацьовані попередниками. В процесі ознайомлення з ними неминуче будуть виокремлені ті чи інші прогалини чи хибні твердження. Порівнюючи плюси і мінуси, дослідник кристалізує проблему і приступає до розв'язання.

Натомість, **тема дослідження** (від грецького *thema*) – це те, що поставлене в основу повного чи часткового вирішення проблеми в процесі пізнання; головна ідея задуму, дослідження, пріоритетна чи головна думка тексту¹⁹. Продовжуючи міркування стовно названої проблеми, можна сформулювати декілька підпроблем або тем, якими, зокрема, можуть бути: «Історіографія Української Центральної Ради», «Історіографічний образ Української Держави гетьмана П. Скоропадського», «Історіографія Української Народної Республіки доби Директорії», «Дослідження революції на західноукраїнських землях і утворення ЗУНР» та ін.

Висловлені тут міркування щодо концептуалізації окремих розділів української історіографії та авторське баченням означених концептів аж ніяк не претендують на їх досконалість. У науці істина завжди в пошуку. Ось чому пропонована стаття – це продовження дискусії, яка активно ведеться упродовж останнього десятиріччя. Зазначимо лише, що до осучаснення понятійно-категоріального апарату історичної науки необхідно підходити системно, маючи, зокрема, на увазі, що з концептами історіографії тісно пов'язаний науковий апарат історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, який має свою специфіку і вартий окремого розгляду.

У контексті постмодернізму появились такі нові для багатьох з нас поняття, як «гранд-нарратив», у тому числі український, «нарративна філософія історії», «нелінійне письмо», «дискурс», «орієнталізм» тощо, які потребують додаткового опрацювання. Сказане стосується й таких уживаних категорій як «неораціоналізм», «глобальна історія», «інтелектуальне співтовариство», «міждисциплінарність», «ментальне картографування», «кар'єра історика», «мережева модель науки», «історична пам'ять», «поворот до матеріального», «лінгвістичний поворот» та ін. Хоч більшість з них уже не є новими поняттями, але їх зміст потребує повнішої імплементації в українські практики, належного осучаснення, особливо при застосуванні в нинішніх історіографічних реаліях.

Завершуючи, можна зробити наступні висновки: а) концептуалізація історіографії – це відповідь на виклики сучасності, насамперед на лінгвістичний поворот і глобалізацію історії, на постмодернізм та парадигму нової історичної науки; б) концептуальна історія має методологічний вимір, оскільки дає ключ до розуміння процесу появи наукових понять як носіїв певних знань, закладає основу для формування нових концептів як передумову

¹⁹ Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – С.160-161.

досягнення нової якості досліджень; в) логічне застосування концептів історіографії сприяє утворенню наукової терміносистеми історичної науки і освіти, служить засобом системного підходу до їх інтерпретації, закладає підґрунтя історико-понятійної свідомості суспільства.

Bibliography:

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики // Энциклопедия философских наук. – Т. 1 – Москва : Мысль, 1974. – 501 с.
2. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін // Україна модерна. – К. ; Львів. – 2005. – Ч. 9. – С. 43-68.
3. Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому : зб. ст. – К.; Львів : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1996. – Вип. 8. – С. 54–63.
4. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукування істини в науках / перекл. В. Андрушка, С. Гатальської. – К. :Тандем, 2011. – 101 с.
5. Джерелознавство історії України: довідник. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, ІУАД ім. М.Грушевського, 1998. – 212с.
6. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999 – 224 с.
7. Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник. – Львів : ПАІС. – 312 с.
8. Історик і влада. Колективна монографія / Відп. Ред.. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 543 с.
9. Історична наука в термінах і поняттях / За загал. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – 732 с.
10. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. – К. : Вища школа, 2002. – 281 с.
11. Історіографічний словник / За ред. С.І. Посохова. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2004. – 320 с.
12. Історичне джерелознавство: підручник / кер. авт. кол. Я.С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.; вид. 2-е, доп. – К.: Либідь, 2017. – 512 с.
13. Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібн. – К.:ВПЦ «Київський університет», 2016. – С.160-161.
14. Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій. – К.: Генеза, 2002.- 502 с.; вид.2-е, доп. – 2012. – 512 с.
15. Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія і методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.
16. Колесник І.І Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.
17. Колесник І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). – К.:Генеза, 2000. – 256 с.
18. Масненко В. Історична думка та націотворення (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К. ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

19. Стельмах С.П. Історія понять // Енциклопедія історії України. В 10 тт. – Т. 3 – К. : Наукова думка, 2005. – С.620.
20. Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібн. – Острог НУ «Острозька академія», 2017. – 288 с.

Yaroslav Kalakura

Methodological principles of conceptualization of Ukrainian historiography

Abstract

In the context of globalization, integration and informatization of the modern world, a linguistic turn of history highlights relevant methodological approaches to the conceptualization of Ukrainian historiography, it turns out its essence as a regular process of defining concepts – conceptual-categorical terms, their meaning in the intellectual is revealed, research and pedagogical activities, The role of preservation of historical information is shown in the memory of people and in the public consciousness in the format of categories of science.

The evolution of the terminology of historiography is traced in the conditions of Ukraine's independence, the process of perfection and enrichment of the professional vocabulary of the historian was considered, a number of reasons have been made regarding modernization and purification of conceptual-terminological apparatus of historical science from outdated ideas.

Key words: historiography, Ukrainian historiography, methodology, conceptualization, terminology system, concept, category.

Олексій ЯСЬ

Інститут історії України
НАН України (Київ)

ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНА ЕПОХА» ТА «СТИЛЬ МИСЛЕННЯ» ЯК ДОСЛІДНИЦЬКІ ІНСТРУМЕНТИ

Зазвичай історіографія сприймається як своєрідна вибірка праць або компендіум уявлень із певної проблеми. Відтак традиційні питання, котрі адресуються до історіографії, можна звести до чотирьох основних: хто? де? коли? про що?

Вочевидь, цих питань не уникнути, коли йдеться про історіописання, тим паче, коли вони формуються у розрізі відповідної дослідницької програми чи наукової проблеми. Втім, такі питання здебільшого продукують одностороннє і вкрай спрощене, ба навіть примітивне уявлення про історіографію, подібно до тієї приказки, коли кажуть, що за деревами не видно лісу... Зрештою, цей утилітарний підхід до історіографії волею-неволею зводить історіописання до статусу розширеної чи анотованої бібліографії з якоїсь теми, проблеми або персонального доробку певного інтелектуала чи мислителя.

Натомість коли йдеться про конструювання та представлення історії історіописання, аналіз концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій, то вповні логічно висувати та формулювати інші питання. Тому на додачу до окреслених традиційних запитів спробуємо сформулювати інші питання до історії історіографії: як? і в який спосіб відбувається трансформація історіописання?

З такої перспективи вповні логічно постає проблема інструментів, інакше кажучи тих термінів, послугуючись якими можна більш-менш адекватно описати та представити науково-пізнавальний процес на теренах історіографії як органічної частини соціогуманітарного ландшафту знання.

Для будь-якого історика аксіоматичною чи тривіальною є теза про те, що історія відбувається / розгортається у часі та просторі. Натомість питання про те як конструювати та репрезентувати історичний час, особливо якщо взяти до уваги певні сфери людського буття чи конкретний предметний зріз історичного дослідження є небанальним і неоднозначним, а, навпаки, породжує низку варіативних відповідей, репрезентованих у дослідницьких стратегіях і концептуальних пропозиціях.

Приміром, виникає питання: як маркується час на ниві інтелектуальної чи культурної діяльності? Однозначної відповіді в науці історії, як правило, немає. Натомість побутує низка традицій і новацій, які тою чи іншою мірою вживаються на теренах соціогуманітаристики й пропонують ряд варіативних підходів.

Одна з цих традицій пов'язана з інтелектуалами XVIII ст., передовсім Ш.-Л. де Монтеск'є і Вольтером, які обстоювали тезу про «дух часу» та «дух століття». Саме усвідомлення кардинальної різниці, котра виявилася в умовах, спрямуванні та змісті практик продукування / творення знання вже за життя

одного покоління, призвело до того, що вже у XIX ст. зароджується відповідний пласт уявлень, пов'язаних із маркуванням історичного часу в культурно-інтелектуальній площині. Так з'являється поняття «культурна доба».

Зауважимо, що поняття «культурна епоха» в жодному разі не є однозначним, а, навпаки, полісемантичним. Тим паче, що протягом XX ст. циркулюють різні концептуальні пропозиції щодо означення культурної доби. Наприклад, на початку XX ст. у працях низки німецьких істориків, насамперед Карла Лампрехта, смисл цієї дефініції, корелюється з відповідним типом культурної свідомості. У середині XX ст. культурну епоху зазвичай пов'язують із певним станом культурного буття та самоусвідомлення, точніше з тим або іншим культурними вибором, а за великим рахунком – культурною суб'єктністю.

Зрештою, культурну епоху у широкому розумінні можемо означити як певний тип свідомості суспільства й організації його системи уявлень і знань. Інакше кажучи для інтелектуала, історика, вченого, мислителя «культурна доба» являє собою свого роду «сцену» буття та праці у певний період його життєвої історії.

Та після такого метафоричного означення часового проміжку чи зрізу культурного й інтелектуального буття вповні логічно постає питання: як передати рух на цій поверхні, зокрема ті світоглядні, інтелектуальні та культурні трансформації й видозміни у концепціях і візіях інтелектуалів / мислителів / науковців?! Інакше кажучи постає класична методологічна дилема між повноцінною репрезентацією структури культурної доби і, водночас, розгортанням багатоманітного й полівимірного процесу на її обшарах. У даному випадку йдеться про науково-пізнавальний процес, точніше процес творення інтелектуального продукту на тій чи іншій авансцені. Проте питання можна сформулювати й інакше: як сприймати та передавати цей процес і його різноманітні форми, вияви, тенденції, метаморфози у розрізі культурної епохи?!

Діапазон можливих інструментів доволі великий – парадигма Томаса Куна, дискурс Мішеля Фуко, дослідницька програма Імре Лакатоса та чимало ін. Звісно, всі вони мають як свої недоліки, так і переваги. Проте означеними термінами доволі складно масштабувати науково-пізнавальний процес у різних ракурсах і зрізах, особливо тоді, коли йдеться про гнучку зміну рівнів репрезентації – персональні практики конкретного мислителя, творчий тандем або група науковців, науковий напрям чи школа, національна, міжнародна академічна спільнота чи її певний фахово-дисциплінарний сегмент тощо.

Однак, усі ці можливості надає інше поняття – стиль. Термін «стиль» походить від грецького слова *στυλος* (лат. *stilus, stylus*), що первісно означало стебло. З поширенням писемності ним стали називати паличку для письма з кістки або металу, загострену з одного кінця, щоби шкрябати на восковій дошці, та тупу, з другого кінця, – у вигляді лопаточки чи шару щоби витирати написане. Звідси походить давній вираз «обернути стиль», тобто стерти написане на воску.

Соціокультурний сплеск на теренах давньої Греції протягом кількох століть, що сполучив Велику грецьку колонізацію VIII–VI ст. до н. е. з напрочуд багатою «просторовою історією» (кілька сотень полісів на відносно обмеженій території), розвій античної науки та мистецтва, потужні трансформації культурної свідомості перетекли і відобразилися й у сфері творення понять. Відтак стиль вже застосовують для позначення письмових вправ, а згодом це слово переходить із практики письма у сферу мови – античної риторики та поезиї. Відтоді стиль стає явищем мови й опановує нові терени побутування. Приміром, його вживають щодо окреслення індивідуальної манери античного автора чи оратора тощо. Стиль навіть перетворюється у специфічне мірило творчої експресії.

За доби середньовіччя античні вимоги до риторики трансформуються, позаяк у практиці проповідей використовуються відмінні мовні канони. Предметні межі застосування різних стилів розмиваються, урізноманітнюється їхня адресна спрямованість, більш рельєфно виступають індивідуальні творчі, культурні та психологічні риси автора-проповідника. Зрештою, богословська практика закладає ті підвалини, які спричиняються до виникнення уявлень про мішанину та розмаїття стилів. Тож у риторичі шириться своєрідна гра з традицією, переінакшування, переформулювання існуючих канонів, завдяки якій продукуються нові ціннісні смисли.

За великим рахунком, на передній план поступово виходить особа автора-творця, з яким пов'язувалася спершу словесна, а пізніше – літературна та мистецька практика. Недаремно на зламі пізнього середньовіччя та раннього модерну стиль дедалі частіше застосовується в індивідуальному сенсі щодо позначення певної практики у сфері мистецтва та культури – стиль Б. Мікеланджело, С. Рафаеля, П. Рубенса і т. п. Афористичним стає знаменитий вислів, який приписують французькому природознавцю Жоржу де Бюффону – одному з «сорока безсмертних» за часів короля Людовіка XV, що *«стиль є сама людина* (тут і далі курсив наш. – О. Я.)»¹. Більше того, він уважав, що *«стиль є ніщо інше як порядок та рух думки»*. Ця формула, виголошена новоспеченим академіком 1753 р., після його обрання до складу Французької академії², нині вважається знаковою віхою у теорії стилів та стильових практик. Адже людина, її внутрішній світ і культурна свідомість трактувалися Ж. де Бюффоном як природно-духовна цілісність³.

У XIX ст. на обширах мистецтвознавства та літературознавства термін «стиль» чимдалі більше розглядають як сукупність чинників і прикмет, яка об'єднувала творчість низки митців, споріднену за тематикою та способом художнього відтворення світу. У літературознавстві стиль, переважно пов'язували з самотньою творчою особистістю – автором із неповторним письмом і світосприйняттям, оригінальним художнім та естетичним досвідом, себто з певними рисами й якостями, які, власне, й утворюють стилетвірні

¹ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. – К., 1994. – С. 117.

² Лосев А. Ф. Понимание стиля от Бюффона до Шлегеля // Литературная учеба. – 1988. – № 1. – С. 153

³ Устюгова Е. Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. 2-е изд. – СПб., 2006. – С. 20.

чинники. За відомим висловом А. Шопенгавера, стиль відображає дух письменника та якість його мислення⁴.

Зрештою, протягом XIX ст. ширяться спроби структурувати загальну історію на засадах культурної чи духовної цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва та літератури, зокрема шляхом виділення певних періодів, епох тощо. Взаємозв'язок різноманітних культурно-історичних явищ примушує науковців дедалі частіше порушувати проблеми з обсягу культурної та стильової єдності часу. Постають численні паралелі на ниві культурного, духовного, економічного, суспільно-політичного та інших площин людського буття. Відтак німецька соціогуманітаристика породжує цілу низку термінологічних новацій, як-от «стиль епохи», «стиль часу», «господарський стиль», «стиль культури»⁵.

У такому сенсі стиль трактується як специфічна історична чи національно / соціально зумовлена форма виразу суб'єктивного «духу часу», точніше відповідної культурно-історичної доби. Водночас ідея часової єдності продукує і новітній смисл стилю як певного способу бачення, себто акцентує увагу на специфічних часових рисах історичної свідомості. Приміром, швейцарський історик і філософ Якоб Буркгардт тлумачив поняття «стиль часу» (нім. *Zeitstil*) як особливий ракурс у сприйнятті світу, котрий властивий тій чи іншій історичній добі. Крім того, він наголошував на єдності формування стилів у мистецтві, позаяк уважав культуру універсальним тереном для синтезування мислення⁶.

Впливи Я. Буркгардта помітні й у студіях його учня – німецького мистецтвознавця Генріха Вельфліна, який розглядав історію модерного мистецтва з перспективи внутрішнього розуміння природної зміни різних форм бачення – стилів. Водночас він уважав, що стиль, передусім, відображає настрої доби і народу, з одного боку, та є виразом особистого темпераменту митця, з другого боку⁷. Відтак Г. Вельфлін сприймав стиль як своєрідну формальну структуру, хоч і тлумачив її у двоєдиному сенсі як художній та позахудожній (соціокультурний) феномен.

Побутувало і чимало інших трактувань поняття «стиль», зорієнтованих на відбиття особливостей художнього мислення та різноманітних умов і обставин його реалізації. Та сама дефініція дедалі частіше розглядалася у сенсі естетичної та художньої єдності цілої культурної епохи чи літературної школи. Врешті, стиль поступово асоціюється з загальними культурологічними ознаками певного історичного часу. Більше того, циркулює ідея про єдину, універсальну та формальну стильову організацію культури («культурної епохи»), котра поширюється на низку її окремих сфер⁸.

⁴ Шопенгауер А. Мир как воля и представление / пер. с нем. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 224.

⁵ Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т. 2: Образы прошлого. – С. 243–244.

⁶ Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / пер. с нем. – Москва, 2004. – С. 97.

⁷ Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / пер. с нем. А. А. Франковского. – СПб., 1994. – С. 16.

⁸ Устюгова Е. Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. – С. 170.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. стиль стає важливим операційним терміном не тільки у літературознавстві та мистецтвознавстві, а й на теренах інших соціогуманітарних дисциплін.

На початку XX ст. стиль перетворюється в одне з найуживаніших операційних понять тогочасної естетики та культурології, з яким асоціюється загальний образ («обличчя») певної культурної / духовної доби, її внутрішня будова, спосіб та ритми буття. Водночас поняття «стиль» та похідні дефініції дедалі ширше застосовуються, з одного боку, для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ і процесів з обсягу людського буття, врешті-решт для конструювання цілісного образу тієї чи тієї епохи у просторі та часі. З іншого боку, стиль уживається як інтегральна характеристика певної доби, котрою послуговуються для того, щоб досягнути феномен культури. Ці новації споглядаємо у студіях Вільгельма Дільтея, Едмунда Гуссерля, Генріха Ріккєрта, Освальда Шпенглера та ін.

Таке триумфальне поширення стильової концептуалізації з перспективи часу досить влучно схарактеризував український філософ і літературознавець Дмитро Чижевський: «Історія мистецтва в значній мірі стає історією “стилів”, себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних, рис мистецької творчості. Помалу ця тенденція дослідження переходить до історії інших сфер культури, зокрема, до історії інших мистецтв, не лише образотворчих – малярства, архітектури та скульптури. Зустрічаємо дослідження зміни стилів у музиці й літературі. *Помалу ця тенденція охоплює й вищі сфери духовної творчості – зокрема, історію філософії, а поруч з цим і “нижчі” сфери культурної історії, що почасти тісно зв’язані з історією мистецтва, як, наприклад історію “побуту” тощо. Не бракує вже і спроб подати хоч би характеристики окремих епох, якщо не всієї цілості історичного розвитку, за їх “стилем”*»⁹.

Протягом 1920–1930-х рр. були висунені й апробовані теорії стилів мислення німецько-британського соціолога Карла Мангайма та польського мікробіолога й філософа Людвіка Флека. Останній, до речі львів’янин, був тісно пов’язаний із місцевою академічною традицією. Кілька головних запитів, які сформулювали фундатори цих теорій, були скеровані переважно щодо історії науки: як мислить учений / інтелектуал? як представити за способом його мислення те місце, котре він посідає в історії науки? як мислить соціальна група / спільнота чи науковий колектив?

Ці проблеми вирішувалися на основі трьох інтелектуальних складових: *раннього екстерналізму*, котрий спирався на обстоювання ідеї соціокультурної зумовленості чи вмотивованості знання; *неокантіанства*, з яким пов’язували спроби сполучити соціокультурні впливи зі зрушеннями свідомості та змінами ціннісних орієнтирів; *німецької культурно-історичної традиції*, у межах котрої стилем спершу оперували як художньо-естетичною категорією, а

⁹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Його ж. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К., 2005. – Т. 2: Між інтелектом і культурою. Дослідження з історії української філософії. – С. 27.

наприкінці XIX – початку XX ст. привнесли до цієї дефініції соціологічний сенс.

Таким чином, поняття «стиль мислення» постало як вислід колективної творчості на інтердисциплінарному рівні протягом 1920–1930-х рр.

Втім ідея, як-то кажуть, витала у повітрі... Ще 1919 р. український мистецтвознавець Федір Шміт запропонував перенести теорію стилів із царини мистецтва й культури у площину соціального життя (теорія «еволюціоністських або соціальних стилів»)¹⁰. Проте найпослідовніше і повно тогочасні дослідницькі інтенції реалізував та перевів в інструментальне русло саме К. Мангайм. Загалом німецько-британський соціолог розглядав стиль мислення як посередню, проміжну ланку між різними рівнями людського життя – духовного, культурного та соціального, а найбільше – суспільно-політичного.

За візією К. Мангайма, йдеться про багатоманітне сполучення соціальних, культурних та психологічних чинників, які продукують сталі норми свідомості, що складають певний суб'єктивний образ світу, наприклад консервативний стиль мислення. Відтак він уважав, що соціальне буття є складним історичним явищем, яке у різні епохи породжує відмінні життєві доміанти економічного, релігійного та іншого спрямування. Вони і визначають стиль епохи. На його думку, у межах тієї чи іншої культурної доби існують відмінні соціальні констеляції (конфігурації взаємодіючих факторів), які зумовлюють існування різних «стилів мислення» або «мисленнєвих позицій». Зрештою, теорія німецько-британського дослідника виникла на підставі аналізу перехресних контекстів стилю як естетичної, так і соціологічної дефініції¹¹.

«Те, що вже достатньо однозначно розроблено в області історії мистецтва, – пише К. Мангайм, – що твори мистецтва можуть бути точно датовані у відповідності з їх стилем, так як кожен елемент форми можливий лише за певних історичних умов і містить характерні риси епохи, може бути *mutatis mutandis* (лат. з урахуванням відповідних змін. – О. Я.) показано у сфері мислення за допомогою фіксації все більш точних критеріїв “аспекту” кожного пізнання. У міру того як ми з все більшою точністю визначаємо феноменологічні ознаки, які дозволяють нам розрізняти окремі типи мислення, стає все більш можливим датувати типи мислення так, як датуються картини, і, піддавши аналізу структуру мислення, встановити, де і коли світ представився суб'єкту, що переховується за певним висловлюванням у цьому і тільки в цьому образі; більше того, у низці випадків аналіз може бути доведений до тієї стадії, яка дозволяє відповісти і на інше питання, **чому** (виділення К. Мангайма. – О. Я.) світ сприймався саме в такому образі»¹².

¹⁰ Шміт Ф. И. Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция. – Харьков, 1919. – С. 318–319.

¹¹ Манхейм К. О специфике культурно-социологического познания // Його ж. Избранное: Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. – Москва, 2010. – С. 322–325.

¹² Манхейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. – Москва, 1994. – С. 226.

Ця аналогія К. Мангайма не тільки нав'язує інструментальне запозичення зі сфери історії мистецтва, а й скеровує евристичні запити до соціокультурної царини, що є засадною для певної історичної доби. Відзначимо, що автор виходив із гносеологічних потреб, пов'язаних із пошуком методологічних орієнтирів, які б мали допомогти вивчати складні процеси й явища на маргінесі, периферії політичного, соціального, культурного і духовного життя.

Теорія стилів мислення та соціологія знання Карла Мангайма здобули визнання у науковій і суспільно-політичній думці середини ХХ ст., хоча й оцінювалися вельми суперечливо, а деякими вченими (Р. Арон, К. Поппер та ін.) вкрай негативно.¹³ Та, попри розмаїття оцінок і тлумачень, зазначена термінологічна і концептуальна новація відображала тогочасні дослідницькі устремління багатьох науковців, котрі прагнули відтворити переломлення соціальних, ба навіть соціокультурних контекстів науки у когнітивних процесах, зокрема надати їм певного сенсу.

Зрештою, К. Мангайм не запропонував однозначну експлікацію поняття «стиль мислення» як одного з ключових термінів соціології знання, що пізніше спричинило низку різноманітних трактувань і пропозицій.

На відміну від німецько-британського соціолога, Людвік Флек прагнув виявити й окреслити не «мисленнєві структури» певного соціального прошарку, а соціокультурний і психологічний виміри наукової діяльності, зокрема на теренах історії медицини. Для реконструкції складного механізму цієї взаємодії він упроваджував понятійну сув'язь – стиль мислення / розумовий колектив, яка мала заповнити прогалини у студіях з історії науки.¹⁴

Таким чином, «стиль мислення» виступає у студії Л. Флека як своєрідна замкнута система, котра створює певну гармонію інтелектуальної взаємодії між суб'єктом, здобутим знанням та об'єктом пізнання. Проте стиль мислення забезпечує також побутування ілюзій, стереотипів і упереджень, яких неможливо позбутися у межах цієї системи.

Вважають, що Л. Флек висунув своєрідну психологічно-соціологічну інтерпретацію поняття «стиль мислення» з виразним наголосом на історичній зумовленості колективних уявлень. Таким чином, він демонструє соціокультурні та інтелектуальні джерела походження наукових фактів як самобутніх продуктів буття «розумового колективу». Вчений навіть обстоює тезу, що факт – це *«результат певного стилю мислення»*.¹⁵ чи понятійна структура, «яка відповідає стилю мислення, котру можна вивчити з історичного, індивідуально- та колективно-психологічного поглядів».¹⁶

¹³ Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. / пер. с англ. под общей ред. В. Н. Садовского. – Москва, 1992. – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – С. 245–248; Арон Р. Лекции по философии истории // Його ж. Избранное: Измерения исторического сознания / Отв. ред. И. А. Гобозов. – Москва, 2004. – С. 233–235.

¹⁴ Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Сост. и предисл., пер. с англ., нем. и польск. яз., общая ред. В. Н. Поруса. – Москва, 1999. – С. 64.

¹⁵ Там само. – С. 117.

¹⁶ Там само. – С. 106.

Варто відзначити, що свої думки Л. Флек – лікар і мікробіолог із великим експериментальним досвідом і світовим ім'ям ілюструє численними специфічними прикладами з історії дослідження хвороб протягом кількох століть. Тим паче, що хвороби сприймаються автором як символи-метафори, які конструюють науковці у своїй свідомості, щоб задовольнити вимоги пізнавального процесу та потреби комунікації в академічному середовищі.

Загалом термінологічна конструкція Л. Флека мала відобразити соціокультурний і психологічний зміст когнітивної свідомості «розумового» чи «мисленнєвого колективу» (нім. *Denkkollektiv*), як у діахронному, так і синхронному розрізі. Відтак пізнавальна діяльність розглядається Л. Флемом як соціальний процес, який продукує вимоги до комунікації між окремими дослідниками, позаяк циркуляція знань, уявлень, стандартів і норм раціональності забезпечує існування «розумового колективу».

Водночас Л. Флек із застереженням ставився як до вимог вульгарного соціологізму, котрий нав'язував жорстку соціальну зумовленість наукового знання, так і до ідей самодетермінації науки, що тільки-но вимальовувалися у ранніх інтерналістських візіях. Отож польський учений сприймав «мисленнєвий колектив» не тільки як соціальну спільноту, а й як співтовариство з певними культурними й психологічними механізмами. Наразі постає питання: яким чином досягається єдність чи певний консенсус ідей у такому колективі? Гадають, що саме відсутність однозначної відповіді на це питання свідчить про суперечливість його теорії, хоч і демонструє авторську глибину у розумінні зазначеної проблематики.

Трагічна і зловтішна гра долі спричинилася до того, що Л. Флеку довелося «апробувати» на практиці свою концепцію «мисленнєвого колективу» у нацистському концентраційному таборі Бухенвальд. У 1944–1945 рр. йому випало керувати ізольованим колективом із в'язнів-лікарів, які під контролем Інституту гігієни Ваффен СС розробляли новий метод виготовлення вакцин¹⁷.

Конструкція Л. Флека певною мірою нагадує понятійну зв'язку парадигма / наукова спільнота, висунуту американським істориком науки Т. Куном. Недаремно останній розглядав студію Л. Флека як предтечу багатьох своїх ідей¹⁸ і став ініціатором її нового «перевідкриття» для західного академічного світу впродовж 1960-х рр. Скажімо, Т. Кун навіть застосовував термінологічне сполучення «новий стиль дослідження» та «старий стиль дослідження» стосовно окреслення процесу інтелектуальної трансформації, котра відбувається у «нормальній науці»¹⁹.

Теорії К. Мангайма та Л. Флека продемонстрували очевидну поліфункціональність і неабиякий методологічний потенціал дефініції «стиль мислення», який значною мірою визначався численними контекстами її вжитку. Вони, попри низку суттєвих відмінностей, заклали концептуальні підвалини в інструментальному використанні поняття «стиль мислення», які метафорично, хоч і з певними застереженнями (за візією Л. Флека провідний

¹⁷ Порус В. На пути к сравнительной эпистемологии // Флек Л. Указ. соч. – С. 8–9.

¹⁸ Кун Т. Структура научных революций / пер с англ.; сост. В. Ю. Кузнецов. – Москва, 2003. – С. 15.

¹⁹ Там само. – С. 206.

рефрен скерований на сполучення культурних, соціальних і психологічних рушіїв!), можемо означити як соціокультурний підхід. Такий підхід скерований, головним чином, на відтворення впливу нормативних, регулятивних механізмів соціокультурної системи на різні сфери суспільної діяльності, зокрема на дослідницькі практики.

У радянському наукознавстві тривалий час першість у введенні поняття «стиль мислення» до широкого обігу приписувалася німецькому фізику Максу Борну. Приміром, покликувалися на його відому працю «Стан ідей у фізиці» (1953), котру переклали російською мовою 1963 р. М. Борн тлумачив зазначену дефініцію у звичному контексті німецької історико-культурної традиції, зорієнтованої на пошук найзагальніших ідей, інтелектуальних візій та пізнавальних настанов, притаманних тій чи іншій культурній добі. Зокрема, він обстоював думку про стиль мислення як «філософське обличчя», дух певної епохи, котрий визначає її культурні засади²⁰.

Та, мабуть, найкращою працею з осмислення понять «стиль» та «стиль мислення» у радянському інтелектуальному просторі була монографія українського філософа Бориса Парахонського – «Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания» (К., 1982). У цій студії автор комплексно проаналізував різноманітні предметні значення стилю, які виникли на багатьох рівнях його побутування. Він навіть розглянув специфіку продукування відмінних смислів понять «стиль» та «стиль мислення». Циркуляція цих термінів у його тексті постає, то в контексті мовних моделей і літературних текстів, то в сенсі художньої свідомості, іноді як спосіб фіксації різних форм діяльності чи взагалі як спосіб самовираження, що відображає неповторну психологію творчості²¹.

Загалом Б. Парахонський сприймав стиль мислення як певну модель світу, котрій властива цілісність і замкненість, але не у сенсі її завершеності й повноти, а як самобутньої форми представлення, конструювання й осягнення реальності. Водночас він не тільки продемонстрував широкі інструментальні можливості «стилю мислення» з перспективи різних підходів – соціокультурного та культурознавчого, а й подав виклад поглядів деяких адептів «лінгвістичного повороту» у монографії 1982 р.! Причому він пов'язував цю дефініцію, як із загальною картиною світу, що фіксується у стильових трансформаціях представлення наукового знання в ту чи ту історичну добу, так і з інваріантним смислом стилю як індивідуального «почерку» творчості або її результатів.

Більше того, Б. Парахонський відводив поважне місце інструментальному розумінню стилю мислення як своєрідного маркера. На його думку, стиль мислення за рахунок «маркованих форм» навіть витворює «символічну структуру даної спільноти і навіть свого роду мову, штучно створену цією групою». За його візією, у мисленні існують такі «марковані елементи у

²⁰ Борн М. Интерпретация квантовой механики // Його ж. Физика в жизни моего поколения: Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова. – Москва, 1963. – С. 266.

²¹ Парахонский Б. А. Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. С. Б. Крымский. – К., 1982. – С. 10, 26, 24, 88.

вигляді характерного набору понять, уявлень, смислів та значень, за якими епоху можна пізнати й визначити, позаяк цей стильовий комплекс становить її індивідуальне надбання»²².

З-поміж інших праць радянських науковців монографія Б. Парахонського вигідно вирізняється і спробою автора досягнути циркуляцію понять «стиль» та «стиль мислення» у координатах не тільки радянської, а й західної думки. У його дослідженні віднаходимо покликання не тільки на класичні студії Карла Мангайма, які за рідкісним винятком відсутні у роботах радянських науковців, а й виклад візій низки західних учених, як-от Р. Барта, Е. Гуссерля, Г. Кайзерлінга, А. Л. Крюбера, А. Лавджоя, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Фуко та ін.

З поширенням у радянському культурному просторі 1970–1980-х рр. візій Т. Куна, І. Лакатоса, С. Тулміна, П. Фейєрабенда споглядаємо поступове витіснення поняття «стиль наукового мислення» у філософії та історії науки за рахунок низки інших термінів, передусім кунівської «парадигми», позаяк остання продукувала більш точний і виразний смисл. Натомість поняття «стиль мислення» впродовж 1980-х рр. перетікає до низки предметних областей (історії окремих наук, дисциплін чи певних дослідницьких практик), на теренах яких здобуває помітну популярність. Відтак у студіях з історії науки дедалі частіше споглядаємо вживання цілої низки похідних термінів, як-от стиль філософського, географічного, біологічного, фізичного, природничого, екологічного, історичного, інженерного і навіть математичного мислення!

Таким чином, наприкінці радянської доби стиль мислення розглядався як термін поліфункціонального призначення з рухливою варіативністю сенсів та великим інструментальним потенціалом на інтердисциплінарному рівні.

У західній соціогуманітаристиці від середини ХХ ст. на ниві стильових теорій постає низка нових питань щодо мислення інтелектуала / вченого, пов'язаних із антропоцентризмом: яким чином відбувається усвідомлення й розуміння світу? як реалізується стильовий вибір ученого чи мислителя у просторі культури? У руслі відповідей на ці питання виникає *культуроснавчий підхід* з обсягу стильових теорій, скерований на досягнення ціннісних і світоглядних настанов ученого / інтелектуала у просторі культури, котрі пов'язуються з його ідентичністю чи ідентичностями.

Нарешті, наприкінці ХХ ст. постмодерністські практики висувають питання про співвідношення / залежність / автономність мовного / наративного та епістемологічного представлення, себто актуалізують запит про те, в яких формах репрезентуються результати і здобутки наукових студій. У річищі цих настанов формується *наративний підхід* на ниві стильових теорій.

Таким чином, можемо виокремити три підходи, які в тому чи іншому вигляді побутують у царині стильової концептуалізації: *соціокультурний* – представлення впливів і вимог суспільства (системи), *культуроснавчий* – репрезентація особистості, її вибору та реакцій; *наративний* – текст як той чи інший спосіб репрезентації мислення та знання.

²² Парахонский Б. А. Метод и стиль творческого мышления // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. Сб. научн. тр. / Отв. ред. М. В. Попович. – К., 1980. – С. 57.

Більше того, потреби в особливій пластичності мовних засобів, щоби адекватно передавати складні соціокультурні, соціопсихологічні механізми та їх багатоманітні смисли продукують нові мовні новації. Вірогідно, саме пошук точного, пластичного мовного представлення нових смислів з обсягу нинішнього швидкоплинного світу значною мірою і спричинився до введення цілої низки похідних понять. Тож утворився своєрідний метафоричний ряд схожих дефініцій, утворених від поняття «стиль», які досить популярні на теренах сучасної соціогуманітаристики – стиль висловлювань, стиль господарювання, стиль епохи, стиль життя, стиль керівництва, стиль культури, стиль лідерства, стиль людини, стиль маркетингу, стиль поведінки, стиль політики, стиль пояснень, стиль праці, стиль реклами, стиль спостережень, стиль теоретизування, стиль урядування, стиль часу та низка ін.

Отож якщо метафорично розглядати «культурну епоху» як «сцену», на якій відбувається наукове дійство, то дефініція «стиль мислення» репрезентує свого роду набір «маркерів-олівців», якими ми вимічаємо рух, дію, точніше ті трансформації, котрі відбуваються у цьому середовищі. Наступні питання, котрі логічно постають перед дослідником: як це «працює»? як відбувається перехід від однієї культурної доби до іншої? як пов'язані між собою персональні стилі та культурна епоха?

На ці питання досить складно представити однозначну відповідь. Тому маємо низку розмаїтих, взаємодоповнюючих і конкуруючих відповідей-версій.

На думку Д. Лихачова, перехід від однієї доби до іншої відбувається тоді, коли спостерігається стан деякої хаотичності та нетривкості у культурних межах «великих стилів», що призводить до динамізму, своєрідного сплеску індивідуальної творчості. Проте спершу постають філософські засади і світоглядні орієнтири нової доби, котрі поступово спричиняють розмивання культурних, духовних й інтелектуальних основ старої епохи. Тож «персональні стилі» поступово руйнують стильову єдність культурної доби²³.

Доволі цікаву візію запропонував Б. Крупницький. Він уважав, що: 1) поняття «культурної доби» є індивідуалізованим і релятивним, передусім на теренах національної історії; 2) перехід від однієї епохи до іншої розгортається нелінійно, а хаотично й імпульсивно; 3) часто-густо відбувається «нашарування» різних культурних епох в одному історичному часі²⁴. Його опонент В. Петров ставився до такої пропозиції з неприхованим скепсисом і гадав, що ця ідея схожа на геологічне «нашарування епох»²⁵. Так чи інакше, візія Б. Крупницького значною мірою корелюється чи перегукується з відомою концепцією множинності та гетерогенності культурних епох, яка здобула низку прихильників у середині ХХ ст.

Видається, що візія Б. Крупницького є досить адекватною й гнучкою в інструментальному розумінні, позаяк дозволяє диференційовано підійти до поняття «культурної епохи» для конструювання та представлення історії українського історіописання. З цієї перспективи можна вирізнити: а) культурні

²³ Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. – СПб., 1996. – С. 86–88.

²⁴ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 215–216.

²⁵ Бер В. [Петров В. П.] Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1948. – № 10. – С. 8.

епохи пов'язані з якимось одним «великим стилем» (*просвітництво, романтизм, позитивізм*); б) культурні епохи з конкуруючою полістильністю чи стильовим багатоголоссям, наприклад – *Fin de Siècle* (фр. *кінець століття*. – О. Я.), а у російській варіації – *Срібний вік*, коли співіснують і змагаються неокантіанство, критичний чи «модернізований» позитивізм, неоромантизм, віталізм; доба «масової людини» чи «масового суспільства», в яку співіснують неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, феноменологія, фрейдизм, хоч кожний із цих стильових напрямів тою чи іншою мірою реагував на виклики соціологізму; в) сегментовані й локальні культурні епохи (можливо, варто назвати їх періодами!), котрі пов'язують з тоталітарними суспільствами, коли відбувається стиснення й деформація культурного простору (доба пізнього сталінізму, «запізнілої відлиги», республіканську версію якої на обширах УРСР західні інтелектуали нарекли «добою Шелеста»²⁶ і т. п.).

Зауважимо, що на теренах імперії Романових, зокрема у підросійській Україні споглядаємо цікаве співбуття, сегментування (чи «нашарування» за Б. Крупицьким!) різних, здавалося б «протилежних» культурних епох в одному інтелектуальному просторі. Саме таке пояснення дозволяє досягнути дивовижну, одночасну і вповні співмірну популярність студій такого яскравого, майже взірцевого романтика як Микола Костомаров і перекладів праць знаного англійського історика-позитивіста Т. Бокля протягом 1860-х – початку 1870-х рр.

Побутують й інші приклади, котрі свідчать про сегментування та співбуття культурних епох. Скажімо, за відомим висловом Д. Чижевського, романтизм побутує в українській думці протягом усього XIX ст., зокрема навіть в «антиромантичні часи» європейської культури²⁷. У персональному вимірі романтизм представлений від М. Максимовича до Д. Яворницького, себто від 1820-х рр. до початку XX ст. Відтак романтичні віяння не тільки циркулюють у добу «першого» та «критичного» позитивізму і навіть захоплюють часи неокантіанського повороту та переддень ери «масової історії», а й посідають поважне місце у тодішньому культурному просторі. У цьому світлі доцільно ввести мову про тривале співіснування, взаємодію низки «великих стилів», зокрема самобутнє переломлення різноманітних інтелектуальних і культурних складових у поглядах українських істориків.

Очевидно, що наведеними прикладами не вичерпується специфіка циркуляції стильових підходів у царині наукового мислення. Проте на цьому місці постає методологічна проблема, відома як «середня ланка» концептуалізації, своєрідний «посередник» між відтворенням структури і процесу, представленням опису та пояснення, культурною добою й стилями мислення і т. п.

²⁶ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. – 1975. – Vol. 34. – № 4. – P. 752–768.

²⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Його ж. Філософські твори. – К., 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – С. 17.

Одним із таких інструментів «середнього рівня», який розкриває й уточнює стильові виміри наукової творчості вчених, є дефініція – *тип історика / тип ученого / тип інтелектуала*. Це поняття побутує на теренах історіописання, щонайменше, від XIX ст. Первісно з типом історика асоціювалася самотність манера певного вченого, передусім яскраві прикмети його творчості, інколи навіть особисті якості, зокрема комунікативні, лекторські і т. п.²⁸

Проте вже у другій половині XIX ст. культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формації і виразного розрізнення таких відомих типів як історик-художник та історик-критик (історик-аналітик). Більше того, ці означення асоціюються з засадними складовими чи навіть стилетвірними чинниками у представленні та рецепції образу/образів певного вченого. Наприклад, М. Максимович – дослідник-критик, М. Костомаров – історик-художник, В. Антонович – історик-аналітик і т. п., хоч вирізнення таких типів інколи є вкрай суб'єктивним і суперечливим.

Іноді типологію вчених-гуманітаріїв прагнули пов'язати з відповідним соціокультурним контекстом, виплеканим певною епохою. Приміром, у класичній історіографічній студії П. Мілюкова обстоюється думка про культурні та соціальні відмінності «професорського типу» доби Катерини II й Олександра I, себто фактично йдеться про їх соціокультурне маркування²⁹.

Згодом шириться диференціація, зокрема вирізнення інших типів істориків у світлі зростаючого розмаїття дослідницьких практик, які зазвичай пов'язують із стильовою формацією позитивізму. Російський історик М. Богословський розрізняв три типи істориків: історик-художник, історик-мислитель (історик-філософ) та історик-дослідник (зорієнтований на евристичний пошук). Причому він обстоював думку, що вони зрідка побутують у «роздільному вигляді», а здебільшого репрезентовані у різних комбінаціях³⁰. Власну типологію істориків представив і відомий російський медієвіст О. Неусихін, який до низки відомих типів (історик-аналітик, історик-синтетик, історик-художник) додав ще тип історика-руйнівника («деструктора»)³¹.

Протягом XX ст. неklasичні дослідницькі практики спричиняють реконцептуалізацію уявлень щодо типів науковців-істориків. Відтак постає думка про співіснування, взаємопов'язаність і навіть взаємодоповнюваність різних типів учених. Історик-візантолог Ігор Шевченко метафорично означував два типи науковців (образи «метелика» та «гусені», інакше «живих» і «технічних» істориків) у руслі різноманітних варіацій історичного письма³².

Цікаві типологічні градації істориків у світлі біоісторіографічного дослідження запропонувала одеська дослідниця Тетяна Попова. У певному сенсі ця пропозиція нав'язує переосмислення неklasичних практик у вигляді

²⁸ Полевой П. Три типа русских ученых (Куник, Срезневский и Григорович) // Исторический вестник. – 1899. – Т. 76. – № 4. – С. 123–143.

²⁹ Милуков П. Главные течения русской исторической мысли. 3-е изд. – СПб., 1913. – С. 229.

³⁰ Богословский М. М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (Научное наследие) / Отв. ред. А. И. Клибанов. – Москва, 1987. – С. 98–99.

³¹ Неусыхин А. И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Средние века. – 1946. – Вып. 2. – С. 12.

³² Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. – 1969. – Vol. 8. – № 3. – P. 332–345.

низки типологічних опозицій: теоретик / практик-емпірик; учений-дослідник / учений-педагог; учений-філософ / учений-поет / учений-сцієнтист; генератор ідей / глосатор / транслятор / коментатор; критик / «догматик-конструктивіст» / догматик³³. Останній типологічний ряд навіть продукує своєрідне метафоричне доповнення за рахунок нового типу, породженого культурною добою постмодернізму – критик-деконструктивіст або якесь подібне означення.

Втім, не варто забувати про релятивність, інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто-густо нав'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Скажімо, варто згадати про роздвоєння у рецепції постаті В. Антоновича (історик-аналітик чи історик-синтетик!), котра фактично поділила інтерпретаторів і дослідників його творчості перших десятиліть ХХ ст. на два табори. У широкому сенсі можемо говорити про своєрідну спокусу «упорядкувати» досить складні, розмаїті, суперечливі практики істориків у вигляді показного й «гарного фасаду» типологічних означень.

Звісно, термін «тип історика» є лише одним із багатьох можливих інструментів для конструювання та репрезентації історії історіографії...

Насамкінець зауважимо, що найголовніші переваги стильового підходу полягають у гнучкості цього інструменту, котрий можна застосовувати відповідно до різних масштабів і мірил вартості, зокрема на персональному рівні, у студіях з історії понять, на теренах регіональної й інституціональної історіографії, а також для загальних, синтетичних праць з історії науки та культури.

Щодо недоліків, точніше застережень, то доцільно пам'ятати про специфіку стильових підходів і теорій, які здебільшого нав'язують цілісність у репрезентації історії науки. Тому варто бути обережними у процедурах генералізації з обсягу стильових підходів. Адже окремий фрагмент або теза можуть бути необґрунтовано піднесені до рівня визнаних положень або узагальнень, що може викривити, вихолостити загальну палітру історії історіописання.

Bibliography:

1. Арон Р. Избранное: Измерения исторического сознания / Отв. ред. И. А. Гобозов. – Москва : Рос. политическая энциклопедия, 2004. – 527 с.
2. Бер В. [Петров В. П.] Проблема эпохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1948. – № 10. – С. 4–8.
3. Богословский М. М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (Научное наследие) / Отв. ред. А. И. Клибанов. – Москва : Наука, 1987. – 215 с.
4. Борн М. Интерпретация квантовой механики // Його ж. Физика в жизни моего поколения: Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова. – Москва : Из-во иностр. литературы, 1963. – С. 252–266.

³³ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. – Одесса, 2007. – С. 502.

5. Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / пер. с нем. – Москва : Рос. политическая энциклопедия, 2004. – 560 с.
6. Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / пер. с нем. А. А. Франковского. – СПб.: Мифрил, 1994. – VIII, 398 с.
7. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 228, 2 с.
8. Кун Т. Структура научных революций / пер с англ.; сост. В. Ю. Кузнецов. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 605, [3] с.
9. Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. – СПб.: Рус.-Балт. информ. центр БЛИЦ, 1996. – 159 с.
10. Лосев А. Ф. Понимание стиля от Бюффона до Шлегеля // Литературная учеба. – 1988. – № 1. – С. 153–167.
11. Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. – К.: Collegium; Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – 285 с.
12. Манхейм К. Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. – Москва : Юрист, 1994. – 700 с.
13. Манхейм К. Избранное: Диагноз нашего времени / пер. с нем. и англ. – Москва : РАО «Говорящая книга», 2010. – 744 с.
14. Миллюков П. Главные течения русской исторической мысли. 3-е изд. – СПб.: Изд. М. В. Аверьянова, 1913. – XII, 342 с.
15. Неусыхин А. И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // Средние века. – 1946. – Вып. 2. – С. 12–28.
16. Парахонский Б. А. Метод и стиль творческого мышления // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. Сб. научн. тр. / Отв. ред. М. В. Попович. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 47–65.
17. Парахонский Б. А. Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. С. Б. Крымский. – К.: Наук. думка, 1982. – 119 с.
18. Полевой П. Три типа русских ученых (Куник, Срезневский и Григорович) // Исторический вестник. – 1899. – Т. 76. – № 4. – С. 123–143.
19. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
20. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. / Пер. с англ. под общей ред. В. Н. Садовского. – Москва : Откр. об-во «Феникс»; Международ. фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – 525 с.
21. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб.: Наука, 2006. – Т. 2: Образы прошлого. – 751 с.
22. Устюгова Е. Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. 2-е изд. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 260 с.
23. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Сост. и предисл., пер. с англ.,

нем. и польск. яз., общая ред. В. Н. Поруса. – Москва: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.

24. Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – XXXVIII, 402 с.

25. Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – 264 с.

26. Шмит Ф. И. Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция. – Харьков: Книгоиздательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. – 328 с.

27. Шопенгауер А. Мир как воля и представление / пер. с нем. – Москва : Наука, 1993. – Т. 2. – 671 с.

28. Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. – 1969. – Vol. 8. – №. 3. – P. 332–345.

29. Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. – 1975. – Vol. 34. – № 4. – P. 752–768.

Oleksii Yas'

Concepts «cultural epoch» and «style of thinking» as the research tools

Abstract

The definitions «cultural epoch» and «style of thinking», their functional, substantial, and instrumental aspects has been considered in this article in the broad historical context. Article covers the forming and establishment of Ukrainian Historiography in the context of styles of thinking and cognitive recommendations of the different cultural epochs. Author contemplates the intellectual and instrumental transformations of the concepts «cultural epoch» and «style of thinking». Author considers changes in theory of styles of thinking in the light of anthropocentric research practices and postmodern visions.

Key words: cultural epoch, style of thinking, Ukrainian Historiography, intellectual history, research tools.

Віталій МАСНЕНКО

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

МЕТОДОЛОГІЧНІ НОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ У КОНТЕКСТІ СВІТОГЛЯДНОЇ КРИЗИ НА РУБЕЖІ XIX–XX ст.

Історіографічна ситуація, яка мала місце в 1890–1910 рр. (*Fin de siècle* – у кінці століття), характеризувалася низкою суттєвих викликів класичному історизму. Їхній сенс полягав, передовсім, у кризі методології історичних досліджень, точніше – методологічній кризі позитивістської історіографії. Отже, у запропонованій статті ставиться мета – через дихотомію традиційного / інноваційного історіописання виявити реакцію українського історичного середовища на вказане явище. Для цього пропонується дати відповіді на кілька присутніх питань: «Наскільки українські історики відчували світоглядну кризу гуманітарного знання? Чи була відповідь української історіографії адекватною новим методологічним викликам? Яким чином «нова схема» української історії пов'язана зі згаданими гносеологічними утрудненнями?». При цьому, по можливості, будемо звертати увагу на суміжні історіографії, стан яких піддається компаративному аналізу. Вирішення вказаної проблеми дозволить краще зрозуміти механізми поширення західних ідей в українському інтелектуальному дискурсі вказаної епохи.

На початку потрібно коротко зупинитися на співвідношенні окреслених явищ і понять, які використовуються на їхнє означення. І. Колесник цілком справедливо зауважує, що «поняття кризи позитивістської історіографії не вповні тотожне поняттю світоглядної кризи у фундаментальному природознавстві початку XX ст.»¹. З одного боку, це явища одного ряду, з другого – кожне з них відрізняється своєю специфікою. Криза в історіографії передувала світоглядній кризі й була її складовою. Однак, останнє твердження можна розглядати як дискусійне. На нашу думку, ланцюг кризових явищ в інтелектуальній сфері мав наступну послідовність: спочатку криза охопила природничі й точні науки; пошуки виходу з кризової ситуації покликали до життя становлення нових філософських принципів і парадигм, а вони, своєю чергою, спровокували перегляд методологічних підходів у гуманітаристиці (у тому числі й у просторі історичної науки).

Саму історіографічну кризу можна описати як доволі складний феномен. Вона поєднувала як здобутки в розвитку конкретно-історичного знання та його структуризацію (виокремлення економічної та соціальної історії, історії культури та науки, спеціальних дисциплін – історіографії, джерелознавства, методології історії), так і вади, основний смисл яких полягав у відсутності відповідного синтезу накопичених фактів. Вихід з кризового стану виявився у

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 76.

розгортанні потужного методологічного пошуку (баденська школа, школа історичного синтезу А. Бетра, соціологічна школа Е. Дюркгейма) і вирішенням проблем історичного синтезу на базі цивілізаційних схем (О. Шпенглер, А. Тойнбі), чи формаційних конструкцій².

Методологічні новації спостерігалися й в галузі власне історіографії. І. Колесник звертає увагу, що «саме на період кризи припадають перші спроби теоретичного осягнення історіографії – на російському ґрунті відомого методолога А. Лаппо-Данилевського (Очерк развития русской историографии // Русский исторический журнал. – Петроград, 1920. – Кн. 6), на українському – М. Грушевського (Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб, 1914. – Т. I)»³.

Крім того, за спостереженнями самих інтелектуалів кінця XIX ст. криза розгорталася у стані своєрідного «надлишку» історичного у суспільній свідомості. Адже XIX ст. завершило повну «історизацію буття»: інтерес до того, як минуле формує способи мислення, соціальні утворення та органічні структури, матеріалізувався в роботах Конта, Гегеля, Дарвіна, Спенсера, Маркса. Під кінець століття В. Дільтей вимагав «історичного обґрунтування» та наполягав на пріоритеті історичного методу для суспільних наук. «Проте стомленість і певна пригніченість «століттям історії», майже фізичне відчуття того, як минуле «чіпляється» (Е. Гуссерль), «вгризається» (А. Бергсон) або «вливається» (В. Джеймс) у теперішнє, сприяло тому, що на початку XX ст. пам'ять набуває медичного забарвлення, перетворюючись на амнезію, парамнезію, гіпермнезію тощо, а тоді поступово переміщується до сфери психоаналізу»⁴.

Для образного пояснення цієї ситуації пропонуємо власну концепцію «порожнього» історичного знання у координатах т. зв. «простору Мінковського». Уявімо, що кожній події відповідає точка чотиривимірного простору, в лоренцових (або галілеєвих) координатах, три координати якої являють собою декартові координати тривимірного евклідового простору (X, Y, Z), а четверта – координата ct , де c – швидкість світла, а t – час події. Крім того, процес накопичення історичного знання можна відобразити й у вигляді більш складної моделі шестивимірного простору, який утворюється на перетині двох тривимірних просторів (один з яких відповідає подіям минувшини, а другий – їхньому відображенню в людській уяві, зокрема в історичній думці). Відповідно, історичне знання наповнює цей простір у міру становлення історичної науки. Поступальне зростання обсягу історичних знань дозволяє уявити їх у вигляді перевернутого конусу, основа якого постійно розширюється.

Історіографія як наукова галузь здійснює зворотну рефлексію від фіксації нинішнього стану розвитку історичної думки до певних попередніх етапів її становлення. Отже, на зламі XIX–XX ст. у більшості європейських

² Там само. – С. 109.

³ Там само. – С. 127.

⁴ Шліпченко С. З передмови перекладача // Коннертон П. Як суспільства пам'ятають – К., 2004. – С. 7.

історіографій відбулося надмірне «розбухання» накопиченого історичного знання, для осмислення якого була необхідна докорінна зміна моделі пізнавальної діяльності. Це й спричинило методологічну кризу. В українському випадку надмірного накопичення історичного знання ще не відбулося. Тому тут маємо справу з принципово іншою історіографічною ситуацією. Про це свідчили й суспільні настрої, оскільки спостерігалось помітне зростання інтересу до власної історії, особливо в її націоналізованій формі. «Молодий» український соціум потребував історичного обґрунтування для своєї національної самоідентифікації.

У європейському інтелектуальному просторі знаковими постатями для розуміння кризи були насамперед К. Лампрехт, Е. Бернгейм, В. Дільтей, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт. Особливий інтерес становила дискусія, яка розгорнулася щодо культурно-історичного методу Карла Лампрехта. Новації також зумовлювалися неокантіанським поворотом, який полягав у поширенні ідеї апріорного знання, коли предмет і мова науки передують безпосередньому досвіду. О. Ясь вдало зауважив, що «відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст.»⁵. Це суттєво підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістських засадах.

Новаторські концепції початку ХХ ст. були спрямовані на перегляд попередніх поглядів на природу історичного пізнання, характер історичного процесу і самої сутності історії. На протигагу традиційному уявленню, яке панувало в ХІХ ст., зростало розуміння своєрідності історичного знання, неможливості звести його до природничо-наукових дослідних практик. Ще в 90-х роках ХІХ ст. у світову гуманітаристику в самих різних формах починає проникати поняття *історично індивідуального*. Воно стало лейтмотивом теоретичного переозброєння європейської та російської історіографії. Показовими прикладами цього можуть слугувати праці Бенедетто Кроче «Теорія та історії історіографії» (1915–1917), Олександра Лаппо-Данилевського «Методология истории» (1910–1913), численні дослідження Ніколая Карєєва «Историко-философские и социологические этюды» (1895), «Роль идей, учреждений и личности в истории» (1895), «Введение в изучение социологии» (1897), «Сущность исторического процесса и роль личности в истории» (друге видання 1914 р.), «Историка. Теория исторического знания» (1913), «Историология. Теория исторического процесса» (1915), або Роберта Виппера «Очерки теории исторического познания» (1911).

В цих текстах містилися нові теоретичні підходи, які можна охарактеризувати як методологію «абсолютного історизму». На зміну постулатам позитивізму приходять інтуїтивізм та філософія цінностей. В українському випадку маємо дещо пролонговану реакцію. Теоретичне осмислення вказаних новацій відбувається вже в умовах наступної кризи, спричиненою Першою світовою війною й революційними потрясіннями. Тому вони реалізуються лише у 1920-х роках.

⁵ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 1. – С. 403.

Помітні методологічні новації спостерігаються і в соціології. Історико-еволюційний підхід поступово змінюється структурно-аналітичним, формуються нові теоретико-методологічні напрями в соціології, зокрема німецька формальна соціологія, представниками якої є Ф. Тьоніс та Г. Зіммель. У загальній проблематиці кінця XIX – початку XX ст. формуються і такі теоретичні орієнтації, як «соціологізм» Е. Дюркгайма, «розуміюча» соціологія М. Вебера, психологічний редукціонізм В. Парето.

Як наслідок, констатує О. Ясь, був покладений край «домінуванню єдиного «великого» стилю у межах певної культурної епохи. Натомість постало самобутнє багатоголосся конкуруючих стильових пропозицій (соціологізація, віталізм або філософія життя, неоромантизм, неокантианство, психологізація, «критичний» чи модернізований позитивізм, циклічне представлення минувшини та низка ін.), на тлі якого відбувався перехід від традиційного / класичного до некласичного історіописання»⁶. У межах нашої теми важливо враховувати, що такий перехід суттєво трансформував стильові засади національних гранд-наративів. Можна погодитися і з наступним твердженням О. Яся: «На зламі XIX–XX ст.. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців»⁷.

У цих умовах формуються онтологічні схеми історичного синтезу. І. Колесник пропонує два можливі варіанти таких схем. Перший – у напрямі об'єднання соціології з історією (зокрема, школа Е. Дюркгайма, Міжнародний центр синтезу А. Берра). До цього напрямку віднесена російська історична школа (М. Ковалевський). Другий – культурно-історична концепція М. Грушевського⁸.

В окреслені подальшої перспективи історичних досліджень спостерігаються різні підходи. Так, Л. Зашкільняк вважає, що наслідки методологічної дискусії призвели до переміщення «уваги з об'єкту вивчення (і онтологічних проблем) на суб'єкт пізнання (і гносеологічні проблеми)»⁹. І. Колесник солідаризувалася з висловленою думкою: «Невирішеність проблеми синтезу актуалізувала пошук історичного методу, і власне цей поворот початку XX ст. означав, що інтерес з онтологічних проблем перемістився на гносеологічну проблематику, з об'єкта вивчення – на суб'єкт дослідження». Водночас вона ж стверджує, що «після методологічної кризи рубежу XIX–XX ст. у першій половині століття постали проблеми історичної онтології»¹⁰. Далі констатується, що «в першій половині XX ст. питання історичної гносеології перебували на периферії дослідницьких практик»¹¹.

⁶ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 2. – С. 403.

⁷ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 430.

⁸ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 77-78.

⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 142.

¹⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 77.

¹¹ Там само. – С. 79.

Як би не оцінювалося домінування тієї чи іншої проблематики, дослідники все ж наголошують на принциповому характері методологічної кризи історичної науки на зламі XIX–XX ст., оскільки тут були порушені питання про специфіку методу «наук про дух», передовсім історичної, через категорії розуміння, переживання, вживання, інтуїції, творчої фантазії. Ця проблема важлива і з погляду історії історіографії, «адже всі теоретичні та практичні проблеми історичної науки XX ст.. вийшли, немов Афіна з голови Зевса, із кризової ситуації зламу століть».

Вочевидь, зміни в історіописанні, породженні світоглядною кризою зламу XIX–XX ст. не набули незворотного характеру. Наступна воєнно-революційна криза (1914–1923 рр.), по суті, породила інший інтелектуальний імпульс, який значною мірою їх нівелював. У цьому випадку маємо справу з кризою не тільки світогляду чи моральних устоїв, а, передовсім, із кризою уявлень про стабільність політичних систем, сенс політичної лояльності, національної та станової ідентичності тощо. Така інтелектуальна «мутація» загальмувала зростання попиту істориків на гносеологічну проблематику, відтермінувавши його аж до другої половини XX ст.

Під час розгляду українського випадку посткризової рефлексії необхідно врахувати особливості загальної історіографічної ситуації, яка склалася на той час у ширшому центрально-східноєвропейському регіоні. Як справедливо вказує Л. Зашкільняк, тут під впливом суспільно-політичних та інтелектуальних обставин витворилися дві провідні теоретичні течії. Перша – базувалася на традиції переосмисленого в нових умовах позитивістського соціологізму й у багатьох історіографіях розгалужувалася на т.зв. «народницький» та «державницький» напрями. Така настанова апелювала до збереження наукових принципів пізнання і прагнення відстояти самостійність науки від політики та ідеології. Друга течія, ґрунтована на суб'єктивно-інтуїтивних принципах, реалізувалася у неоромантичній історіографії, яка абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації. Це приводило до появи стійких історичних міфів, що вкарбовувалися в історичну свідомість народу у вигляді стереотипів.¹² Ці загальноєвропейські явища у межах кожної національної історіографії набули своєрідного вигляду. У цьому сенсі українська історична наука не була якимось винятком із загального історіографічного процесу.

Українські історики доволі уважно стежили за новаціями західної гуманітаристики, передовсім за тими, які з'явилися в кризовий час, у тому числі й за дискусією щодо історичного методу Карла Лампрехта. Показовим прикладом може бути констатація М. Кордубою викликів класичному розумінню історизму, який сформувався протягом XIX ст., зокрема «культурної вартості» історичних фактів.¹³ Історики Наддніпрянської України також не залишилися осторонь тодішньої міжнародної методологічної

¹² Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів 1999. – С. 37-38.

¹³ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.37. Кн. 5. –С. 1-2.

дискусії¹⁴. Зокрема, теоретичні проблеми історичного знання розглядалися у працях Д. Петрушевського, Е. Щепкіна, В. Новодворського, П. Ардашева, Д. Багалія, М. Бубнова тощо.¹⁵ Наслідком дискусії стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез.

Зрозуміло, що найпоказовішим маркером змін в українській історіографії була творчість М. Грушевського, особливо важливим у цьому сенсі є трансформація його теоретичного дискурсу (текстів, дослідної лабораторії, методології). Існує доволі розлога традиція осмислення цього важливого історіографічного явища. Так, І. Витанович зауважував, що на початку століття в наративі Грушевського бракувало синтезу фактологічного матеріалу. Зокрема, «у V і VI томах “Історії України-Руси” досліди над суспільно-економічною еволюцією залишалися швидше зведеними й хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами».¹⁶

Варто також нагадати класичну тезу О. Пріцака про зміну методології М. Грушевського під впливом паризької школи соціології. Під час перебування у Парижі той «запізнався з головними діячами французької соціології та їхніми працями, головнo із вченням Еміля Дюркгейма (...) про «соціологію пізнання» (суспільну свідомість) та примусово діючі норми суспільної поведінки людей».¹⁷ Це спричинило той факт, що від 7-го тому «Історії України-Руси» Грушевський виразно постає як історик-соціолог. Спонукальним чинником такої переміни, як зауважував Пріцак, між іншим, стало механістичне перевантаження тексту ІУР фактичним матеріалом: «Наслідок – М. Грушевський потопав у матеріалі. Він більше не володіє ним, матеріал стає його паном».¹⁸ І лише соціологічний підхід, який вимагав більш ощадливих текстуальних обсягів, дозволив зарадити цьому дослідницькому ускладненню.

На гносеологічні труднощі з реалізацією концепції Грушевського звертає увагу й Л. Зашкільняк, оскільки «культурно-генетичне уявлення про націю вступало у суперечність із конкретними подіями історії, створювало для Грушевського труднощі у поясненні багатьох явищ національної історії, зокрема нового часу».¹⁹

З іншого боку, європейським новаціям відповідало й те, що тексти Грушевського можна охарактеризувати як *антиколоніальне письмо*. На підтвердження цього І. Колесник наголошує, що імперському універсалізму

¹⁴ Див. докладніше: Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Український історичний збірник. – К., 2000. – Вип. 3.

¹⁵ Петрушевский Д. Тенденции современной исторической науки // Образование. – 1899. – № 5-6; Щепкин Е. Вопросы методологии истории. – Одесса, 1905; Новодворский В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Университетские известия. – К., 1909. – № 5; Ардашев П. О прогрессе в исторической науке // Университетские известия. – 1904. – № 1; Багалей Д. Русская история. – Москва, 1914. – Т. 1; Бубнов Н. Пособие по методологии истории. – К., 1911.

¹⁶ Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1-2 (9-10). – С. 36-37.

¹⁷ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т.. – К., 1991 – Т. 1. – С. LVIII.

¹⁸ Там само. – С. LXIII.

¹⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – С. 152.

український історик протиставляв національні цінності.²⁰ Тут можна додати й унікальність та самобутність історичного знання.

М. Грушевський прихильно сприймав деякі концепти соціологічної теорії Дюркгайма, більше того, він вважав, що саме школа французького соціолога навчила дослідників оперувати «соціальними фактами».²¹ Тому спостерігається посилення зацікавленості Грушевського соціологією, особливо у пореволюційний період. У найповнішому вигляді теоретичні узагальнення М. Грушевського цього часу викладені у відомій праці «Початки громадянства (генетична соціологія)», виданій 1921 р. У межах нашої розвідки зупинимося лише на тих аспектах авторського розмислу, які безпосередньо стосуються окреслення теоретичного підґрунтя його історичної концепції.

Перш за все, необхідно чітко з'ясувати, що Грушевський розуміє під поняттям «соціологія», а саме тої її частини, яку він визначає як «генетична соціологія», або динамічна, історична соціологія. На його думку, ця наука є найбільш універсальною та інтернаціональною, найбільш соціально виховальною з усіх дисциплін. Предметом студіювання є початки соціальної організації людства, відображенні як в історичних джерелах (давніх літературних пам'ятках), так і передісторичних – етнологічних матеріалах, які засвідчують соціальні явища у пережитковій формі. Надалі він удається до порівняння генетичної соціології з філософією історії. Перша мислилася як така, що виконує вступні розвідки до другої. Проте, він бачить глибоку відмінність новішої соціології від старої ідеалістичної філософії історії щодо духу й змісту аналітичних підходів. Таким чином, для М. Грушевського генетична соціологія фактично слугувала раціоналістичним відповідником філософії історії, оскільки вона «узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству».²² Це принципово важливе спостереження, яке дозволяє вести мову про модернізацію концептуальних підходів у дослідженні історичного процесу, виходячи з його соціологічної теорії.

Характерно, що ускладнення теоретико-методологічного оснащення спричинило формування у Грушевського розуміння багатшаровості історичного процесу, в якому окрім подієвої складової існує й паралельне їй відображення цих явищ у суспільній уяві. Тут, очевидно, маємо справу з таким собі компромісом між позитивістськими та неокантіанським постулатами. Зокрема, державницьку проблематику дослідник намагався розглядати в контексті розвитку суспільної свідомості. «Се вводить нас, – підкреслював Грушевський, – у *другу сторону історичного процесу*, що займала мене не менше – зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне» (виділення моє – В.М.).²³ Він спеціально зазначав, що приділяє такому матеріалу чимало місця, «бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме

²⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 339.

²¹ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 429.

²² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – С. 9.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6.

проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити) – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною і соціальною обстановкою їх життя»²⁴. Увагу до масової свідомості дослідник пояснював тим, що історичну роль нижчих верств не можливо зафіксувати в інший спосіб, ніж вивчаючи їх настрої та ставлення до різних подій і ситуацій.

О. Ясь звертає увагу на те, що під впливом неокантіанського повороту відбулася певна трансформація такого концепту як *органіцизм*: поширюються його соціально-психологічна та структурно-функціональна версії. Деякі з цих інтелектуальних і культурних впливів можна споглядати у публіцистичних писаннях Грушевського²⁵.

Підсумовуючи методологічні трансформації М. Грушевського, варто визнати, що вони дозволяли історика обґрунтувати конкретні виміри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етнічно-соціального характеру. Вперше на цю особливість звернув увагу Л. Зашкільняк, зазначивши, що М. Грушевський був автором оригінальної раціоналістичної методології історії, яку у загальних рисах можна визначити як «етно-соціальну»²⁶.

Отже, українські історики початку ХХ ст. відчули помітний вплив модернізму. У цьому сенсі Грушевський виступав своєрідним «зразковим типом» для демонстрації методологічних трансформацій / мутацій, викликаних кризовим станом історичного пізнання. Як твердить Л. Зашкільняк, методологічні підвалини історичної концепції М. Грушевського також «оригінально і своєрідно поєднували найновіші теорії історичного процесу, які знаменували *перехід від класичної до модерністської парадигми* (виділення моє – В.М.) у східноєвропейській історіографії у цілому»²⁷. В. Тельвак також вважає за доцільне називати методологію вченого «змодернізованим позитивізмом» (близьким до т.зв. «другого позитивізму», що поєднував ідеї класичного позитивізму з конструктами «філософії життя» неокантіанства та психологізму)²⁸. В іншому місці він вказує, що Грушевський є прихильником «реформованої версії позитивізму, підсиленої теоретичними набутками модернізму»²⁹.

О. Ясь теж наголошує: «Модернізація традиційного / класичного у великому тексті М. Грушевського відбувалася у напрям розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму,

²⁴ Там само.

²⁵ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 447-448, 450-453.

²⁶ Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1999. – Ч. 2-4. – С. 54.

²⁷ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття. – С. 46.

²⁸ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С. 168.

²⁹ Там само. – С. 175.

психологізму, соціологізму та ін.»³⁰. Однак дотримання послідовного еволюціонізму суттєво ускладнювало конструювання великої національної оповіді.

Іншим взірцевим прикладом для характеристики української посткризової історіографічної ситуації може слугувати запізнілий державницький напрям в цілому та один з його знакових репрезентантів – В. Липинський. Остаточний перехід на державницькі засади звичайно пов'язують з подіями війни та революції. Так, зокрема В. Потульницький твердить: «Державницький напрям зародився в роки першої світової війни в українській історичній і політичній науці. Вчені-державники почали досліджувати саме ті явища, котрі майже ігнорували народники, інакше тлумачили сутність історичного процесу і застосовували інші методи і критерії його оцінки»³¹.

Погоджуючись з таким висновком принципово, для його уточнення звернемося до зізнання самого В. Липинського. У попередньому слові до праці «Україна на переломі» він спеціально наголошує, що ширшу «Історію України» «почав було писати перед війною, *по схемі децю відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації* (виділення моє – В.М.)»³². Як відомо, ця праця побачила світ тільки по завершенню I світової війни і згасання революції, але для нас важливо зафіксувати час переходу на нові методологічні засади та виділити своєрідне дослідне кредо науковця, яке він, справді, зміг реалізувати лише після буремних революційних подій.

За нашими спостереженнями, можна вести мову про використання В. Липинським новаційної методології, у тому числі ширшого структурно-функціонального методу щодо визначення історичної ролі соціальних груп. Такий підхід виявляється, зокрема, при його аналізі державницької функції шляхти. Пізніше у завершеному вигляді ці ідеї знайдуть свій вираз у теорії еліт та їхньої циркуляції, що була викладена В. Липинським у «Листах до братів-хліборобів».

Своєрідністю методології наукового досліджу В. Липинського є також широке використання концепту легенди. Розгляд даного поняття важливий для розуміння нових підходів дослідника до тлумачення історичного процесу. Зокрема, виокремлення у ньому іншого, відмінного від самої дійсності, рівня, який охоплює сферу усвідомлення, людської уяви, рефлексії над цією дійсністю. Втім у В.Липинського цей вимір історії набув цілком окремого, самостійного значення. Саме у легенді, за його переконанням, концентруються вічні цінності, які передаються у спадок наступним поколінням. Крім того, легенди виконували важливі соціальні функції, такі, як виховання відповідної історичної свідомості мас, ідеологічне та юридичне обґрунтування прав окремих станів, зрештою збереження моральних цінностей суспільства та

³⁰ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 493.

³¹ Потульницький В. Політична доктрина В. Липинського // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.37.

³² Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Його ж. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т.3. – С.4-5.

досягнення в ньому органічного співвідношення провідної верстви та пасивних мас. Особливу увагу дослідника привертала легенди, пов'язані з існуванням нації та держави.

Найбільш відомим прикладом застосування поняття легенди у дослідженнях Липинського є розгляд явища Переяславської угоди та Переяславської легенди. Цікаво, що окрім суто змістовного розрізнення, дослідник вдався тут і до певних узагальнень загальнометодологічного характеру. Так, він наголошував, що дійсність і легенда є абсолютно різні форми одного й того ж історичного факту, які не тотожні не тільки за змістом, але і за способом виникнення, існування та впливу на суспільну свідомість. Тобто реальність і уявлення про неї перебувають у різних онтологічних сферах, мають різну ціннісну вагу для дослідника.

В. Липинський сформулював цікаве з погляду сенсу історичного процесу застереження: “Досліджувати Україну можна з точки погляду легенди або дійсности: так, як хочеться щоб було, або так, як в дійсності єсть. Обидва ці способи добрі, але кожний на своїм місці і в своїм часі”³³. Дослідник визнає рівноцінне існування принаймні двох альтернативних варіантів історії, кожен з яких несе у собі частину історичного знання. Така поліваріантність наукового досліду була характерна саме для посткризової історіографії. У своїй останній праці, опублікованій уже після його смерті, В. Липинський все ж схилився до визнання пріоритетності того варіанта історії, який базується на легенді. Розмірковуючи над спокутуванням гріхів втрати української державності під час визвольних змагань, він приходить до висновку: “Тому то з минулого не вільно нам брати дійсности, а лише легенду, не вільно брати смертного, а лише безсмертне”³⁴. Пояснення такого категоричного твердження, все ж, виявляється доволі переконливим. Як приклад береться історичний факт – існування і загибель 1918 р. Української Держави. Дійсність того часу демонструє смертні явища: хаос, глупоту, безпорадність, змарнування найкращих можливостей. Таке минуле не потрібне нащадкам. Але у той же час було вічне і безсмертне. До нього В.Липинський відніс хотіння Української Держави, що прокинулось серед всіх шарів українського громадянства, початок відновлення органічної структури цього громадянства, перші проблиски політичної спільності всіх тих, хто живе в Україні – спільний патріотизм. Ці явища він мислив як легенду, яку через спокуту гріхів необхідно передати для здійснення наступним поколінням.

До новаційних підходів розуміння історії належить і символізм, присутній у науковому дискурсі В. Липинського. Як вважав Л. Білас, В'ячеслав Казимирович підпав під вплив цієї інтелектуальної течії, що була важливою подією європейського духового життя на переломі століть. При допомозі символів можна конструювати певний ідеальний світ, як проміжну ланку між сферою загальних понять та історичними фактами. Тому світ символів упорядковує наукове пізнання, дозволяє витворити яскраві уявлення,

³³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995 – Т.6. – Кн.1. – С.417.

³⁴ Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.5.

адекватні водночас дійсності та існуючим формам суспільної свідомості. “Перетворюючи “дійсність” на ідеї, транспонуючи її в сферу символів, Липинський інтерпретує її так, як це підказує його розуміння світу, знання історії та джерел, його інстинкт політичної, заангажованої в предметі досліджу людини”³⁵. Прикладів використання символів у доробку дослідника чимало: собор св. Софії – як “символ давньої руської культури”, постать князя Степана Четвертинського – як “символ непереривності національної традиції”, символіка “плуга” та “стефу” – як відображення осілої та кочової цивілізацій тощо. Серед них помітне місце відведено символічним героям, таким, як С. Кричевський. Такі символічні постаті виступають провідниками основоположних узагальнюючих ідей, завдяки яким можна осмислити не тільки конкретні події, скажімо Визвольну віну середини XVII ст., а й усю вітчизняну історію. По великому рахунку, символічними для В. Липинського стають і постать Б. Хмельницького, і створена його генієм гетьманська держава. Можна погодитися з думкою О. Гриценка, що єдиною можливою формою національної держави для мислителя є “по суті справи, ритуально-сакралізоване відтворення державності “Великого Богдана””³⁶. А таке можливо лише тоді, коли маєш справу із символом.

Отже мислення В. Липинського явно пододало позитивістичні обмеження. За своїм інтелектуальним спрямуванням він був моністом, тобто визнавав єдність людства та одну “правду громадського життя”. Так само, він був прихильником постійного розвитку, мінливості як матеріального, так і духового життя (у тому числі і суспільних ідей). Використання нових продуктивних методів: структурно-функціонального, аналітично-концепційного та інших дозволяло отримувати неординарний погляд на вже, здавалось би, відомі речі. Багаторівневе сприйняття історичної минувшини дозволяло досліднику узгоджувати з науковістю власний релігійний світогляд, використання умовного способу, ірраціональних моментів, містицизму, месіанства, символізму, легенди.

Таким чином, в українському випадку все ж спостерігалось визрівання, народження неklasичних засад, які були пов’язані з методологічною кризою на зламі XIX–XX ст. Модернізований «народницький» та «державницький» напрями в українській історіографії можна розглядати як різні моделі адаптації до нової методологічної ситуації. Проте, особливістю української історіографічної ситуації було те, що на першому місці стояла потреба формування національного мета-наративу / гранд-наративу. А для її реалізації необхідно було опрацювати величезний джерельний масив, провести найважливіші монографічні студії, створити історичний синтез. Продуктивно і відносно швидко це можна було реалізувати лише використовуючи весь методологічний інструментарій – як традиційний, так і новаторський. Все це певним чином гальмувало опанування нових методологічних підходів і сприяло збереженню помітного потенціалу традиційного історіописання.

³⁵ Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1980. – Т.2. – С.LXXXV.

³⁶ Гриценко О. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К., 1998. – С.138.

Втім, знакові постаті українського історичного цеху все ж стали на шлях модернізації свого методологічного оснащення. Мотивація такого явища потребує окремого пояснення, яке варто шукати в царині наративної психології.

Проте, для цього етапу ще актуальним залишалося заперечення «спільноруського» трактування історичної минувшини та намагання подолати «спільноруську» (імперську) свідомість й відповідні масові настрої серед українського населення. Такі суспільні запити позначилися на визначенні загального вектора розвитку української історичної науки. Цілком слушні думки з цього приводу висловив К. Колесников, який вбачає особливість української історіософії цього періоду в тому, що вона не спромоглася сформулювати свій «історико-критичний напрямок», свою історичну епістемологію (на відміну від західної та російської) і, заангажована ідеологічно, зосередилася в галузі аксіологічної проблематики. На його переконання «українська історична аксіологія походить від спроб визначити мету й ідеали українського історичного процесу, зрозуміти засоби їх досягнення, естетично, етично або прагматично оцінити його результати»³⁷. У цьому сенсі розвиток наукової думки цілком відповідав суспільним потребам. Відповідно, для України, яка переживала процес національного становлення, надзвичайно важливим був зв'язок історії та соціальних потреб української спільноти, зокрема її державно-політичної самореалізації.

Bibliography:

1. Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.XVII-XCVIII.
2. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – Число 1-2 (9-10). – С. 32-51.
3. Гриценко О. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К. : УЦКД, 1998. – 184 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.
5. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – 328 с.
6. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів 1999. – С. 31-46.
7. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 228 с.
8. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.

³⁷ Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ–ХХ століть: дис...канд. іст. наук 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 77.

9. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть: дис... канд. іст. наук 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 204 с.

10. Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: I. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.37. – Кн. 5. – С.1-7.

11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 470 с.

12. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Його ж. Твори. Історична секція. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. – Т.3. – 346 с.

13. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11 т.. – К., 1991. – Т. 1. – С. XL-LXXIII.

14. Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. – К., 2000. – Вип. 3.

15. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.

16. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч.. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.

17. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч.. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 2. – 650 с.

Vitaliy Masnenko

Methodological innovations in Ukrainian historical science in the context of the ideological crisis in the late 19th and the early 20th centuries

Abstract

On the example of the transformation of theoretical discourse of M. Hrushevky and V. Lypynsky, we considered the historiographic situation of methodological crisis of positivist historiography in the late 19th – early 20th century. The formation of the non-classical methodological basis in Ukrainian historical science began with some delay. Modernized «narodnyts'ky» and «state directed» directions in Ukrainian historiography may be regarded as different models of adaptation to the new situation. However, the necessity to form the national grand-narrative caused the use of different theoretical and methodological approaches, both traditional and

innovational. All this, to some extent, hindered the process of mastering new methodology but helped to preserve the capacity of traditional historiography. However, the Ukrainian historians have successfully used research tools of other sciences: sociology, ethnology, political science. The lack of critical trends in the philosophy of history is noted, while the focus on axiological problems prevails.

Keywords: Ukrainian historiography, methodological crisis, non-classical methodology, interdisciplinary Studies, traditional historiography.

Юрій ПРИСЯЖНЮК

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького

КРИЗА «АННАЛІВ», ЯКА «БАГАТО ОБІЦЯЛА», І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: СЕЛЯНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Історія – це текст, що має на меті продукування вірогідного знання.

Мішель де Серто

Під впливом досягнень природничих і суспільних наук, зазвичай спираючись на доробок філософів та інших учених-гуманітаріїв, історики продукують наукові парадигми, інтенсивно експлуатують їх певний час, а після того, як вони, ці «алгоритми правди», отримують гідних (чи модних) конкурентів, поповнюють ними архівні надбання історії історіографії. Інколи, щоправда, додають до них префікс «нео» і якийсь час продовжують їхній життєвий цикл уже в модифікованих під нові вимоги варіантах.

Обраний автором для аналізу випадок формування та використання теоретичної думки особливий у багатьох конотаційних рефлексіях. Справа в тому, що серйозне (масове, системне) знайомство українських істориків із модерною (західною) історіографією, а точніше її окремими напрямками, розпочалося лише тоді, коли там, на Заході, вона вже помітно втрачала привабливість. Переломним судилося стати 1990-м рр., коли в бібліотечних фондах і безпосередньо в розпорядженні дослідників Львова, Чернівців, Києва, Кам'янця-Подільського, Тернополя, Івано-Франківська, Дрогобича, Вінниці, Полтави, Дніпра (Дніпропетровська), Харкова, Донецька, Запоріжжя, Одеси, Черкас почали з'являтися праці Е. Гуссерля, К. Поппера, Х. Ортеги-і-Гасета, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра, Б. Кроче, Р. Коллінгвуда, А. Тойнбі, Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя. Проте сила інерційного мислення, багато в чому підігріта вкрай суперечливими суспільними процесами, повільним прощанням з комуністичною епохою, продовжила вік перехідному періоду української історіографії. Власне тому спроба ідентифікувати якимось спрощеним концептом складний пізнавальний процес розвитку історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. було б невинуватно. Це застереження цілком справедливе щодо оцінок стану справ в українському історичному селянознавстві, де також не обійшлося без болісного «поступового долучення радянських істориків, включаючи й істориків партії (КПСС. – Ю. П.), до надбань національної та зарубіжної історіографії.., відходу від стереотипів марксистської методології, радянського монізму...»¹. Проте і в цій сфері

¹ Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолий; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 7. – С. 377.

досліджень вдалося започаткувати перехід до «розуміння історичного процесу, яке ґрунтується на теорії цивілізації та її соціокультурної концепції»².

Ба більше, синхронно еволюціонував і сам термін «історіографія». Л. Зашкільняк у зв'язку з цим зазначає: «Якщо раніше він так чи інакше збігався з поняттям «історія історичної науки», то після ударів, завданих модерному світобаченню зародженням постмодернізму, історіографічне вивчення остаточно надало перевагу пізнавальним (епістемологічним) і знанням (когнітивним) підходам до дослідження історичної творчості, в центрі якої опинилися свідомісні процеси – історична думка, знання, світогляд, ментальність. Зовнішні прояви історіописання (твори, інституції, суспільні умови тощо) не зникли з поля зору історіографів, вони розглядають їх передусім як передмову і тло формування індивідуальної та колективної історичної свідомості»³. Це істотно змінило ситуацію і в селянознавстві: як напрям історіографії, воно почало втрачати свою первинну сутність і поступатися вивченню проблем функціонування та трансформації «історичного знання в соціокультурному контексті». Пізнання минулого стали тісно пов'язувати з розвитком самого суспільства, принагідно вибудовувати взаємозв'язки з його «фундаментальними історичними особливостями»⁴.

Унікальності предмету пропонованого аналізу додає той факт, що криза в українській історичній науці, зокрема в селянознавстві співпала з загальним поворотним пунктом еволюції західної історіографії. Європейські дослідники минулої не просто розгледіли в наративах «ідеологічні преференції авторів», їхню «підпорядкованість культурним умовностям свого часу», а почали орієнтуватися на визнання трьох глобальних тенденцій, що, на їхнє переконання, покликані були рішуче вплинути на характер і структуру наукового пізнання – культурологізацію та літературизацію знання, також антропологізацію (суб'єктність) пізнання⁵. Такі історики побачили в історіографічному дискурсі «не «реконструкцію минулого», а процес його «конструювання» – вислід певної «мовно-культурної реальності».., яка оприявнює себе у прихованих лінгвістичних структурах людського (авторського. – Ю. П.) мислення»⁶. Водночас не меншав інтерес українських дослідників до селянознавчих студій. Монографії О. Михайлюка, А. Заярнюка та Ю. Присяжнюка, які в один рік (2007) побачили світ (нарис «Історія українського селянства» в 2-х томах, які підготував колектив науковців під егідою Інституту історії України НАН України, вийшли друком на рік раніше), «дали відповіді на частину питань, затребуваних станом сучасної історіографії селянства»⁷. Автори цих праць виявили інтерес до внутрішньої («паралельної») історії людей традиційного (аграрного) суспільства,

² Там само. – С. 381.

³ Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. – Львів: ПАІС, 2007. – С. 9.

⁴ Болебрух А. Г. Історіографія в дисциплінарній структурі історичної науки // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія : Історія та археологія. – Вип. 18. – 2010. – С. 212.

⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 222.

⁶ Там само.

⁷ Worobec C. D. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. – Edmonton: Toronto, 2003. – P. 261.

принагідно радикально змістили вектор селянознавчих студій із соціально-економічної (марксистської) історії на культурологічну (ментальну). Щоправда, їм не вдалося перетворити селян на «суб'єктів історії», як це набуло поширення в американській історіографії⁸.

З огляду на проблеми, що стояли, а десь і донині визначають завдання розвитку історіографії, автор вважає за доцільне розлого зупинитися на т. зв. «багатообіцяючій» кризі французької історіографії ХХ ст. (школи «Анналів»)⁹, тих її уроках, які отримала й мала взяти (чи взяла) до уваги сучасна (після 1991) українська історіографія селянознавства. Однією з причин такої, здавалося б, дещо запізнілої рефлексії слугує визнання факту винятковості французької історіографії, яка, на відміну від багатьох інших, не «відзначалася... методологічним опортунізмом», а радше навпаки – тривалий час сама виступала ініціатором і продуцентом інноваційної епістемології для себе й усієї гуманітаристики¹⁰.

Відамо належне: методологічні здобутки французької історичної науки ХХ ст. напевно тісно пов'язані з надбанням «анналістів». Як відомо, класичний період формування цієї школи 1929–1940-ті рр. отримав продовження в 1960-ті рр., які принесли вчорашньому ізгою визнання і славу. До речі, не лише тріумф науковий, а й громадське пошанування. Попервах навіть здавалося, що авторитет Ф. Броделя надовго перекреслить період ігнорування й невизначеності. Проте доволі швидко, уже через якихось 12 років, «аннали менталітетів» почали (так, лише почали!) втрачати абсолютну привабливість, змінюватися новими «симпатіями», зокрема антропологічним (культурно-антропологічним) дискурсом. Наскільки він був вдалим, переконливо свідчили праці Ф. Ар'єса, Ж. Ле Гоффа, «зрілого» Е. Ле Руа Лядюрі. Загалом ситуація, яка виникла внаслідок «культурної революції» 1960-х рр. (утвердження першості особистих почувань і бажань порівняно з соціальними (колективними) нормами поведінки), банкрутство комуністичного експерименту в країнах Центрально-Східної Європи, позначалася активним пошуком досконаліших епістемологій, до якого, як це зазвичай буває, мало відношення відносно вузьке коло піонерів-дослідників¹¹. Водночас стан справ дедалі настійливо вимагав плюралістичного діалогу між істориками всього світу, «який *a priori* не знає гегемоніальних зв'язків та ієрархів» і який мав би ґрунтуватися на «пізнанні доробку інших»¹².

Перша спроба серйозно «підправити» надмірно ортодоксальні рамки концептуальних засад броделівських «Анналів» припала на 1970-ті рр. Представники т. зв. «Нової історії» зробили, здавалося, не позбавлений авантюризму рішучий крок назустріч «чужорідним» для М. Блока, Л. Февра,

⁸ Портнова Т. В. Сучасна історіографія історії українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: вплив зарубіжної інтелектуальної традиції // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія : Історія та археологія. – Вип. 18. – 2010. – С. 238.

⁹ Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Укр. історик. – 2006. – Т. XLII. – № 1–3. – С. 44.

¹⁰ Aguirre Rojas C. A. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. – Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004. – S. 7–8.

¹¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – С. 210.

¹² Aguirre Rojas C. A. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. – S. 186.

Ф. Броделя позитивізму та політичній історії. У такий спосіб намагалися уникнути небезпеки надмірного теоретизування історичного знання, в якому власне й помічали основні вади пануючої абсолютизації макропроцесів. Виходило так, що історики ніби згадали про людину, її особисту унікальність та неповторність. На цій «згадці» вони заговорили про оптимізацію «основних параметрів текстової конструкції історичного дискурсу»¹³. Дійшло до того, що співредактор енциклопедії «Нова історія» Р. Шартє навіть почав називати історію «верифікованим дослідником текстом»¹⁴.

З 1989 р. розпочалася чергова (фактично остання) фаза трансформації «Анналів». Потреба в нововведеннях була спричинена очевидним виснаженням історії ментальностей. Зі сторони власне «анналістів» новий історіософський діалог розвивався як спроба відповісти й перемогти дедалі жорсткішу критику постмодернізму, яка протягом 1980-х рр. істотно підважувала авторитетність методологічних засад уже всієї модерної історіографії як такої. Критичні стріли постмодерністи спрямовували передусім на авторитет поняття «ментальність» (іронічно запитували – «а що це таке?»), а заодно – всіх причетних до нього наукових проблем та інтерпретаційних моделей. Показово, що до цієї «роботи» долучилися не тільки супротивники, а й частина союзників і, як не дивно, навіть деякі апологети історіографічного дискурсу «Анналів». Зокрема й колишні учні та симпатичні творчості Ф. Броделя – Ф. Фюре, Ж. Дюбі, К. Гінзбург, К. Поні та ін.

З огляду на вищезазначене, більш конкретно мета розвідки визначається потребою аргументовано встановити (обґрунтувати) практичну користь спадщини методологічного інструментарію «Анналів» (з урахуванням їхніх модифікацій і постмодифікацій), зосередивши основну увагу на тому кризовому становищі, у яке внаслідок загального розвитку історичної думки, сучасного (орієнтовно з кінця 1980-х рр.) стану суспільної кон'юнктури та під критикою постмодерністів потрапило «четверте покоління» (тут і далі як певна умовність) їхніх представників. При цьому автор прагне почасти видозмінити своє раніше оприлюднене розуміння перспектив селянознавчих студій¹⁵.

Отож у останні десятиліття ХХ ст. історія ментальностей, як теорія глобальності в поясненні минулого, втрачала прихильників у західній науці. Один за одним історики відмовлялися від послуг теоретичної доктрини, яку ще не так давно вважали достатньо продуктивною й навіть універсальною. Деякі з них почали перейматися проблемами виявлення обмеженості історико-ментального дискурсу, синхронно створювати умови та пропонувати шляхи швидкого подолання тепер уже системно видимих недоліків. Чи не найбільший із них: зневага до індивідуальності людини, очевидна недооцінка її творчого начала. Не дивно, що спроб нав'язати діалог з людьми минулого, розгледіти історичну дійсність очима сучасників ставало менше. Основні «маршрути виходу» почали вбачати у відмові від абсолютизації методів, притаманних точним (природничим) наукам. Натомість зосереджуватися на

¹³ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. Навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів вищ. навч. закл. – Львів: Класика, 2001. – С. 50.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Присяжнюк Ю. П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. – Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С.Г., 2006. – С. 27–29.

«особливому духові минулого», який пропонувалося осягати за допомогою політичного аналізу й більшої уваги до все тієї ж історичної особистості. Відтак критики модерної історіографії дедалі частіше облишали вивчення серійних джерел і поверталися обличчям до мікроісторії, що, думали, мало реанімувати довір'я суспільства до ремесла історика.

Серйозний успіх було знайдено в співзалежності між структурою та колись відкинутою подією. Відразу затребуваними стали студії, виконані у форматі впливів політики на зміни в соціальній структурі суспільства (М. Агюлон, «Французька республіка: 1879–1990 роки», 1992), співвідношення між економічним розвитком і «внутрішньою логікою політичної акції» (Ф. Фюре, «Після Робесп'єра – Сталін...», 1994). Структурний підхід дав змогу не лише «повернути інтерес до невинувато забутої історії Французької революції», а й якісно прояснити деякі проблеми всесвітньої історіографії¹⁶. І все ж «анналісти», більшість із яких мала причетність до не надто популярної у Франції комуністичної партії, потрапили у складну ситуацію. Саме з цим історіографічним напрямом критики почали пов'язувати вузькі місця «раптово застарілого» модерну. А в керівництві ще нещодавно престижного наукового центру заговорили навіть про можливість припинити періодичні видання і в такий спосіб закінчити власну історію, яка існувала з 1929 р., тобто 60 років.

Рятівником ситуації випало стати Бернарду Лепеті. Як фахівець з історичної демографії та нової історії міста, він був визнаним авторитетом серед колег, з 1985 р. – обіймав посаду секретаря редакційного комітету часопису «Анналі. Економіки. Суспільства. Цивілізації». Відтоді, тобто з середини 1980-х рр., намагався відродити інтелектуальний потенціал «застарілої школи». Про наміри Б. Лепеті свідчив його заклик (епіграф) до передової статті «Histoire et Sciences Sociales: un tournant critique?», який було видруковано в березнево-квітневому виданні 1988 р. Співавтором Лепеті виступив Ж. Ревель. У черговому номері часопису (№6, 1989), що викликав справжній ажітаж у науково-громадських колах (весь наклад читачі розкупили за кілька місяців), історіографи схильні вбачати своєрідний маніфест, що покликаний був розвивати новий інтелектуальний проєкт. Його суть зводилася до рішучої відмови від третіх «Анналів» і започаткування... четвертих. Очевидно, що потреба в такому повороті спричинилася, по-перше, тим непідробним визнанням, яке значно раніше здобули «Анналі», і, по-друге, ступенем довіри, який на той час уже встигли отримати серед професійних істориків постмодерністи.

Отож, кінець 1980-х – перша половина 1990-х рр. увійшли в історію та історіографію «Анналів» під назвою «критичний поворот». Перспективною дослідники почали вважати доцільність з'ясування залежності між розмірами об'єкту, способами його обсервації та питальником, потрібним для таких студій, а також можливість і шляхи переходу від одиничного (індивіду, локальної мікроспільноти) до загального (суспільства, глобальних явищ) з застосуванням різноманітних рівнів спостереження. Сукупно з підозрілим ставленням до кількісних методик та описової статистики, намірами

¹⁶ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія XX століття. – С. 149–150.

розширення сфери наукових альянсів історії (з включенням до предмету рефлексії самого розуміння інтердисциплінарності для істориків) Б. Лепеті та Ж. Ревель дійшли висновку, що генези перемін варто дошукуватися «у незліченних переміщеннях між формами, структурами і їхнім функціонуванням».¹⁷

Такі міркування поєднувалися зі спробами відновити інтелектуальний зв'язок зі спадщиною перших («класичних») «Анналів», зрозуміло, що спадщиною модифікованою. Це простежувалося в синхронній відмові від теоретичних засад «проміжної» історіографії 1968–1989 рр. Передусім пропонували замінити «двозначну і не досить визначену історію ментальностей новою історією культури соціального, відповідно соціальною історією різних культурних практик».¹⁸ Економічним чинникам відмовляли в монополії на право розкривати сутність суспільних подій, явищ, процесів. Доводили, що «економіка визначається культурою, так само як суспільство економікою».¹⁹ Власне тому пріоритетною для четвертої генерації «Анналів» на деякий час стала культурницька тематика. Усе це зумовило посилення уваги до уточнення та вдосконалення категоріального інструментарію. Зусилля спрямовувалися на оптимізацію аналізу різних «культурних форм вираження класів та соціальних груп у середині суспільства».²⁰ Водночас увагу фахівців привертав той факт, що поняття «менталітет» лишалося надто невизначеним («висіло в повітрі»), особливо стосовно загального соціального контексту. Подолати цей недолік прагнули шляхом визнання за культурними практиками властивості «триматися» соціальних та економічних основ, репрезентувати й відображати конкретний простір виникнення уявлень та ідей, і навіть механізми й способи їхнього поширення та уподібнення. Попри таке розмаїття перспектив дослідження, основний вектор наукових інтересів рідко коли виходив за межі «нерозривного соціального характеру культури» й «культурної форми вираження соціальної реальності та феноменів».²¹

Осмилення кризових явищ спонукало до перетворень, що спіткали суміжні наукові дисципліни. Загалом їх можна пояснити процесом активізації міждисциплінарних підходів, на важливості якого свого часу наголошував ще Л. Февр. Скажімо, почала швидко «історизуватися» антропологія. Проблеми однієї науки отримували пояснення завдяки методологічного інструментарію другої. Синхронно тривали спроби синтезувати дослідження обох наукових дисциплін. Усе це збільшувало відмінності поглядів «анналістів» з поглядами та роздумами їхніх попередників. Нерідко, щоправда, суто умовно, адже полеміка відбувалася між дослідниками одного-двох поколінь.

Розбіжності посилювалися в площині тематики. Якщо третє покоління чітко маргіналізувало економічну та соціальну історію, то тепер на неї знову

¹⁷ Вісьліч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолий; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 174.

¹⁸ Aguirre Rojas C. A. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. – S. 188. У цих ідеях легко читалися симпатія й довіра істориків до таких універсальних категорій як «соціальне» та «культура»; щодо поняття «ментальності», то навіть провідні вчені не могли повною мірою його вербалізувати.

¹⁹ Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. – С. 57.

²⁰ Aguirre Rojas C. A. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. – S. 188.

²¹ Ibidem. – S. 190.

почали звертати увагу. На сторінках періодичних видань тривало жваве обговорення інтелектуальних впливів, інтерпретацій і взаємозв'язків між історією, з однієї сторони, та економікою, соціологією, географією, правом, з другої. Категоричність позицій більшості щодо поглиблення такої співпраці відбивалася на інституціональному рівні. Журнал, який називався «Аннали. Економіки. Суспільства. Цивілізації», у 1994 р. перейменували на «Аннали. Історія. Соціальні науки». Оновлений склад його редакції поповнили економістом А. Орлеаном та соціологом Л. Севенотом. У середині 1990-х рр. дописувачі часопису основну увагу зосереджували на вдосконаленні структур, виявлених соціальних зв'язках і нових інституціях, а заодно – звичках, способах мислення та соціального поведіння. При цьому вони остаточно відмовилися від характеристик «довгих періодів історії» і цілковито присвятили свої студії «переломним періодам», тобто тим перипетіям, у яких старі інституції, зв'язки та норми змінювалися на нові. У цій пізнавальній практиці наочно й достатньо авторитетно простежувалася присутність висловлених Б. Лепеті ще наприкінці 1980-х рр. методологічних орієнтирів.

Оригінальною виявилася доля броделівської візії глобальної (тотальної) історії («часу довгої тривалості»). Якщо третє покоління відмовилося від неї, обравши собі за пріоритет місцеву історію, то наступники повернулися до ідеї тлумачення суспільства як «одного цілого». Дослідження макроісторичних процесів отримали шанс на реанімацію, щоправда, тепер бралися під сумнів деякі нещодавно розпочаті спроби відстежувати суспільні явища методом простого нагромодження чи додавання. Під таку ж підозру потрапляли локальні елементи («фрагменти суспільної спільноти»), як-от регіони (як елементи нації), економіка, що доповнювалася соціальною, політичною чи культурною сферами (добре відомі інші шляхи досягнення тотальності, коли наслідки більш-менш ретельно проаналізованого епізоду механічно переносяться на всю сукупність випадків). Пояснення цілого історики пропонували шляхом «схрещення та збільшення перспектив», коли економічне визнавалося культурним, а те у свою чергу отримувало чітко виражене політичне значення; політичне ж найвищою мірою поставало як соціальне, а соціальне виражалося в економіці. При висвітленні окремих проблем такий калейдоскоп співдії мав отримувати конкретне змістовне наповнення. Як цього досягали? На противагу опрацьованих Ф. Броделем надто абстрактних, методологічно не достатньо гнучких «система», «модель» й «синхронізація», почали вивчати різні сторони життєдіяльності спільнот (або соціальних структур), включати в пропонований дискурс саму людину. Такий підхід здавався досить продуктивним, хоча й потребував тривалої апробації.

«Модернізація» броделівського синтезу спонукала Б. Лепеті та його однодумців акцентувати увагу на такій «стороні історії» як темпоральність у її соціальному аспекті. Водночас вони намагалися лишити пріоритет за «довгою тривалістю». Меншу зацікавленість («кваліфікованість») «середньою тривалістю» й «короткою тривалістю» пояснювали труднощами відстеження взаємодії кон'юктурних змін і структурних модифікацій, зміст яких зазвичай було важко пояснити. Враховуючи «повсюдно присутню вагу структур»,

Лепеті концентрував увагу на активній і перемінній ролі конкретних суб'єктів (індивідів). Це давало змогу моделювати різночасову динаміку суспільних процесів, пояснювати соціальну поведінку на всіх рівнях часового поділу. Стверджуючи, що «вся щільність часової ваги розташована в повсякденні», він захищав не тільки загальноновживані образи дій для з'ясування «довготривалих» феноменів, а й обстоював думку щодо продуктивності виявлення структур, виходив з «тривалості генеалогії»²². У такий спосіб глобальна історія отримувала шанс на бодай незначне продовження віку в дещо ширшому інтелектуальному діапазоні. Крім того, нові «анналісти» ставали більш відкритими до діалогу з колегами, які лишалися вірними альтернативним парадигмам.

Тож ще одна відмінність четвертого покоління спостерігалася в ставленні до методологічних дискусій, рівно як і теоретичної та практичної роботи. Вона істотно пожвавлювалася. Поряд зі згадуваними інноваціями дослідників почали цікавити питання проблемної історії, порівняльного методу, способів тлумачення історії. Підставою вести мову про збереження традицій «Анналів» може слугувати той факт, що було відновлено звертання до спадщини Ф. Броделя, такою ж мірою – доробку М. Блока та Л. Февра. Особливо помітною стала тенденція наближення до міждисциплінарності з тими науковцями, які студіювали соціальні явища. На відміну від попереднього досвіду, коли пріоритетним вважався універсальний метод, що застосовувався до «єдиного об'єкту», перевагу тепер надавали запозиченню окремих методів, понять, манер, іншими словами – «свідомому процесу регульованих трансформацій, технік, понять, поглядів та парадигм між різними дисциплінами»²³.

У 1990-х рр. суперечливим виявився теоретичний діалог «Анналів» з представниками «союзницької» італійської мікроісторії. На деякий час актуальною постала проблема масштабу історії. Оскільки створити синтетичне бачення минувшини, органічно поєднавши загальне та індивідуальне, протягом трьох поколінь так і не вдалося, загострилося питання оптимізації локальних (регіональних) історій. Не сприймаючи постмодерний вихід із ситуацій, «анналісти» прагнули продукувати нові, складніші моделі. Перевагу надавали макростудіям, мікроісторичним реконструкціям та парадигмам окремих проблем. Але їхні претензії на феномени «більш абстрактного упорядкування» наштовхувалися на стару хворобу – відсутність концептуальної єдності у творенні нового інтелектуального проекту.

Ситуація з «виживанням» ускладнилася після трагічної загибелі в березні 1996 р. Б. Лепеті. Смерть головного ідейного натхненника четвертих «Анналів» ніяк не посприяла їхній консолідації. Активізація полеміки в таборі «школярів» супроводжувалася як пошуком шляхів на продовження справи покійного, так і претензіями на поглиблення методологічного розколу, а отже, загальної кризи. Дебати кінця ХХ ст. ознаменувалися не тільки дилемою «бути чи не бути», а й якими бути. Ідея, що історія має традиційно жити

²² Ibidem. – С. 196.

²³ Ibidem. – С. 198.

філософією, на її основах вдосконалювати свої теоретичні засади задля дослідження конкретних об'єктів, задовольняла далеко не всіх. Сильнішим було прагнення співпрацювати з соціальними науками (навіть ішлося про чергову зміну назви часопису). «Глобально думаючи» члени редколегії намагалися розширити спектр від французької та європейської історії до історії всесвітньої, у такий спосіб охопити раніше «невидимі» «Анналами» пізнавальні горизонти.

Сукупність умов і обставин, яка склалася наприкінці 1990-х рр., дала достатньо приводів думати про реальний занепад «Анналів», про їхню подальшу ідентифікацію. Хто вони насправді – «четверті», «перехідні» чи взагалі втрачають «своє обличчя»? При цьому школа зберігала високий авторитет серед європейських і світових центрів історіографічних інновацій, лишалася спроможною творити «змістовну й природно критичну історію».²⁴ Очевидно, реалізація прагнень конструювати «актуальний історичний рух» (що його повсякчасно декларували члени редколегії), а відтак користатися нагодою задля резервації протагоністичного місця у світовій історіографії, можливо було тільки на основі широкого діалогу та інтеграції з новітніми течіями. До таких передусім належали згадана італійська мікроісторія, аналіз системи світу центром Ф. Броделя, німецька соціальна історія, британська марксистська (неомарксистська) історіографія, латиноамериканська історія регіонів, російська історична антропологія та ін. Активізація інтеграційних процесів мала поєднуватися з критичним (точніше самокритичним) переосмисленням усього попереднього досвіду в рамках самої школи. Зусилля, які започаткував Б. Лепеті, повинні були продовжуватися й забезпечити реконструкцію загальної історії в межах цього історіографічного напрямку. Зрозуміло, що до нього покликані були ввійти найперспективніші та, до того ж, по-новому опрацьовані елементи методологічного інструментарію ранніх «Анналів» (тобто не буквально повернення до еретичного періоду 1929–1941 рр. чи, скажімо, часів піднесення та гегемонії 1956–1968 рр.). Проте, щоб історики могли, кажучи словами Ф. Броделя, «так далеко просунутися як тільки можливо, змиритися при цьому з усіма ризиками», усе «здатне до життя» потребувало ґрунтовної реанімації.²⁵

На тлі запропонованих міркувань навколо кризи «Анналів», яка «багато обіцяла», принаймні сучасникам, тепер наголосимо на завданнях, які стояли перед українськими істориками-селянознавцями, і на тому, як з ними вдалося чи ні впоратися.

Науковий діалог передбачає регулярні критичні рефлексії, які активують інновації фундаментальних та «фрагментарних» (тематичних) змін в історіографії (звісно ж, час від часу мають з'являтися монографічні праці, без чого жоден дослідницький напрям не може отримати прописки серед служителів Клію). Тобто вкрай важливо не замикатися у своїй творчій лабораторії, брати активну участь в інтелектуальній полеміці (за потреби – в соціальних проектах і ідеологічних дебатах). Вигадувати їх не потрібно,

²⁴ Ibidem. – S. 203.

²⁵ Ibidem. – S. 206.

оскільки вони перманентно тривають у науковому середовищі багатьох країн (зокрема, тієї ж Франції) і завдяки сучасним комунікативним можливостям дедалі більше «заявляють претензії» на статус своєрідного універсального історіографічного ландшафту світу.

Автор не ставить перед собою самоціль підігравати чийсь амбіціям, у такий спосіб продовжувати живучість «Анналів» чи навпаки. Тим більше, що в 1990-х рр. методологічний розрив між фундаментальними традиціями цієї школи та новими підходами продовжував суттєво поглиблюватися і є всі підстави вважати цю тенденцію логічною й виправданою. Однак такою ж очевидно видається потреба поєднати (синтезувати) структури (зокрема й представлені в «часі довгої тривалості») з «сукупністю унікальних ситуацій», розмістивши в епіцентрі цього своєрідного діалогу «окремий суб'єкт» (селянство, його історію), наділений властивістю саморефлексії.

Водночас нагальною є питання самого збереження історії ментальностей чи її модифікованих спадкоємниць. Фундована як шлях до нерухомих (точніше майже нерухомих) і мовчазних пластів минувшини, вона, зазнавши кілька відчутних (комусь здається, що смертельних) ударів від постмодерністів, за останні десятиліття трансформувалася настільки, що, з огляду на методологічні постулати основоположників, змінилася докорінно. І це не лише боротьба за виживання. У процесі дискусії, загальний ритм якої важко визнати послідовно діахронним, право на життя отримало чимало оригінальних (модифікованих) методологічних підходів (концептів), деякі з них, щоправда, лишилися на рівні привабливо сформульованих декларацій. Перспективи їхньої подальшої трансформації та практичного використання оптимально було б визначити як пошук якісно нових синтезів. Адже, справді, історія ментальностей на перехресті з культурно-антропологічним та іншими поглядами певною мірою дала змогу оптимізувати студії такого своєрідного предмету дослідження як селянство. Насамперед тоді, коли йшлося про спільноту домодерну, базовою характеристикою розуміння якої (традиційного суспільства як такого) послугувала «найширша» категорія «культура».

Пропонований на таких засадах дискурс має, очевидно, втрачати ознаки явищ масового характеру (до того ж трактованих у контексті «есенціалізації досліджуваних груп як чогось монолітного, а разом з тим і наївного функціоналізму у висновках щодо віри і комплексу цінностей»), хоча відмовитися від використання «середньостатистичних форм поведінки та соціальних норм» історика напрочуд складно²⁶. Власне тому, що «структури тривалого існування» повсякчасно нагадуватимуть про себе в індивідуальних (мікроісторичних) сюжетах. Крім того, процес подрібнення історії не може тривати довго – потреба творити «зібрані тексти» провокує складні, тобто суперечливі, хоча й недосконалі, відтак «непопулярні» з погляду критики епістемологічні синтези. «Якщо Жак Ле Гоф, – писав А. Портнов, – дав найпростіше означення «ментальности» історичного індивіда як того спільного, що він поділяє з іншими людьми свого часу, то український автор (Ю. Присяжнюк. – Ю. П.) трактує «ментальність» як «центральный аспект

²⁶ Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Ґалятовського. – К.: Лаурис; Критика, 2017. – С. 9.

історії, що охоплює всі сфери життя».²⁷ Як за такої «індивідуалізації» підходу до інтерпретації історії селянства творити «синтез багатьох», на перший погляд не зовсім зрозуміло.

Вихід підказує сучасна гуманітаристика. По суті оптимізацію наукового пошуку, що спрямовується у світ селянської історії, виправдано пропонувати через діалог таких засадних положень як ритми культурної історії (традиціоналізм) та мікроісторії (конкретна людина з її внутрішнім світом), органічно поєднаних ментальністю (структурою), з розумінням конкретних подій (фактів) селянського буття як можливості відстежувати зв'язки з епохою (кон'юнктурою). Відтак не доцільно відмовлятися від вивчення структур у «часі довгої тривалості», натомість і не виправдано підміняти ними дослідження конкретних соціальних практик окремих «акторів» (індивідів, громад та інших регіональних спільнот) історичного процесу. Ознаки «глобальності» мають становити певну складову, за потреби своєрідний фундамент загального історичного соціокультурного портрету, не претендуючи при цьому на якесь виняткове (домінуюче) становище в його структурі. Власне ментальність доречно розглядати як своєрідну ланку (можливо, одну з ланок), «здатну пов'язати» ці різночасові та просторові сегменти. Феномен (тобто унікальність, розтлумачена як інакшість, «вибудована» на бодай відносній але достатньо стійкій внутрішній єдності та, відповідно, соціальній цілості) «історичній особистості» селянства з'являтиметься у візії дослідника в контексті його – селянства – «проростання» в конкретному природному й історичному середовищах через механізми співдії індивідів та окремих груп з суспільством (державою, рештою етнічних спільнот і соціальних прошарків), а також через ритуали, звичаї, способи самоідентифікації, уявлення, стереотипи самовираження. Кажучи більш лаконічно, життєдіяльність селянського загалу – це сукупність на свій лад унікальних мікросвітів, де принципово першочерговим має бути не штучне поєднання загального з індивідуальним, а весь комплекс чинників, що відкривають доступ до інформації.

В ідеалі мова йде про можливості рухатися від справді «багатослівних», але водночас «німих», «людино мертвих» закономірностей (тенденцій, статистики, складних і непояснених термінологічних запозичень) до «живої» людини, де абстрактний детермінізм повинен поступитися монополією уявленням, переживанням, сумнівам. Вони наразі дозволяють краще розуміти світ мотивацій як «безпосередніх першопричин», імпульсів усталених манер соціальної поведінки, у тому числі й дещо знехтуваною нами економічно доцільною діяльністю. Чому усталених, а не індивідуальних, здається зрозуміло, позаяк лише в такий спосіб можна розраховувати на продукування цілісної історії селянства (у протилежному разі варто говорити про історію селян-індивідів).

Як на одну з перспектив, звертаємо увагу на такий новий інструментарій історика як ментальні мапи. Міркуючи вслід за І. Колесник, визнаємо

²⁷ Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна Модерна. – 2010. – № 5. – С. 163.

доцільність брати до уваги не лише мапи ментальні, а й цілий ряд суміжних пізнавальних (просторових) концептів. Зокрема «культурну географію», яка «віддзеркалює процеси взаємодії природи й суспільства, людини з навколишнім середовищем», та «ментальну географію», котра «фіксує ці процеси у просторовій свідомості, територіальних образах, уявлених картах»²⁸. Відтак широко розтиражований культурологічний підхід аж ніяк не заперечуватиме, не руйнуватиме спроможність пізнання, а радше розширюватиме епістемологічні рамки (зрозуміло, до певних меж) потенціалу «ментальної» методології. Хоча з огляду на проведений вище аналіз, він насамперед її реанімує.

Щодо новітніх селянознавчих студій, то очевидною стає норма: оскільки людина (селянин) має свою уявну (ментальну) географію, то вона (він) у процесі життєдіяльності «конструює простір» і себе в ньому²⁹. До цього слушно додати, що «уявлений образ простору – це конструкція, замішана на фактах і фантазіях, наочний результат ментальних конвенцій»³⁰. Отож, ментальність (як мапа) виступає для історика механізмом відображення просторових уявлень як селянина-індивіда, так і селянства-спільноти (соціуму). На наш погляд, це уможливує творення набагато якісніших інтерпретаційних моделей, які мають прийти на зміну традиційним – соціально-економічним, політично-орієнтованим чи, скажімо, позитивістським та ін. (зокрема й тим, які ґрунтовані на розумінні ментальності як «центрального аспекту історії, що охоплює всі сфери життя»), що, у свою чергу, допоможе подолати низку конкретно-пізнавальних невизначеностей. Як, наприклад, могло так бути, що одні й ті ж українські селяни першої третини ХХ ст. виявилися «готовими» водночас ставати і «воїнами», і «українцями», і «совєтськими людьми» (можливо, ще кимось)?

Уже тепер зрозуміло, що справді «важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціально-політичні кризи, геополітичні стратегії»³¹. Серед інших ідей, перспективно продуктивним вважаємо задум з'ясувати місце й роль цих мап як засобу ідеологічного маніпулювання селянами – індивідами, локальними групами, верствою загалом.

Прикінцеві висновки автор подає в дещо незвичному ракурсі: вони покликані підсумувати не так пропонований текст статті, як його контекст (власне тому мало йшлося безпосередньо про селянство, тоді як висновки присвячені здебільшого йому).

Назагал історики, яким випало репрезентувати українську історіографію 1990-х – середини 2010-х рр., не відмовилися від творення в селянознавстві «стовбурів дерев» (синтезів), про що переконливо засвідчили дисертації О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, В. Лисак, О. Приймака та ін. Таку «впертість» авторів пояснюємо їхньою схильністю дотримуватися

²⁸ Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 7. – С. 167.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – С. 163.

кон'юнктури концептуально-усталених, а десь і «модних» методологічних підходів, що у свою чергу мотивовано недостатньою обізнаністю з доробком новітньої європейської (світової) історіографії та цілою низкою залежностей (наприклад, сторонністю від постколоніальних студій в умовах суспільної домінації постколоніальної ментальності). Сказане підтверджуємо новітнім досвідом вживання самого збірного терміну – «селянство», а ще «людність», «спільнота», «південноукраїнське село». Причому навіть тоді, коли доводилося вести мову про окремих індивідів, достатньо автономні сімейно-родинні мікросередовища чи про локалізованих у часі й просторі сільські громади. Сучасні тенденції розвитку історіографії засвідчують ще й таке: історики намагалися зберегти вірність селянству (спільноті, а не індивідам) не стільки через, так би мовити, «архаїчність» та «ретроградство» своїх поглядів, як тому, що десь аргументовано, а почасти інтуїтивно й навіть наївно (на тлі зростаючою критики) мали стійке переконання вагомості дослідження (конструкції) саме узагальнених образів / об'єктів людської минувшини.

Є підстави вважати, що українським дослідникам не вдалося уникнути «надмірного теоретизування» запропонованих селянознавчих знань. По суті вони повторили пануючі у творчості «Анналів» (і «не-Анналів») термінологічні вади історіописання («словесну еквілібристику»), за що отримали серйозну критику, щоправда, також не завжди конструктивну, послідовну й виважену³².

Літературизація мислення та інші зміни в пізнавальному арсеналі сприяли сприйняттю селянознавцями постмодерних викликів, інноваційних текстуальних (нарративних) практик. Отриманий загальний результат, утім, засвідчує, що радикального інтелектуального прориву, як його можна було прогнозувати й очікувати, не відбулося. Натомість тривав еволюційний історіографічний процес, що позначався здебільшого суб'єктивними авторськими уподобаннями, методологічно-адаптаційними запозиченнями, географічними (регіональними) особливостями й навіть геополітичними впливами. Впровадження новітніх інтелектуальних ідей / течій покликане вдихнути у «хворе тіло» імпульс нового життя.

Bibliography:

1. Aguirre Rojas C. A. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. – Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004. – 200 s.
2. Worobec C. D. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. – Edmonton; Toronto, 2003. – P. 256–276.
3. Болебрух А. Г. Історіографія в дисциплінарній структурі історичної науки // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – Вип. 18. – 2010. – С. 208–213.

³² Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів. – С. 163.

4. Віслюч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 1. – С. 164–181.

5. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуrow В. Французька історіографія ХХ століття. Навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів вищ. навч. закл. – Львів: Класика, 2001. – 160 с.

6. Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії // Український історик. – 2006. – Т. ХІІ. – № 1–3. – С. 43–51.

7. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

8. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 7. – С. 371–381.

9. Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 7. – С. 159–168.

10. Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна Модерна. – 2010. – № 5. – С. 153–182.

11. Портнова Т. В. Сучасна історіографія історії українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: вплив зарубіжної інтелектуальної традиції // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – Вип. 18. – 2010. – С. 234–239.

12. Присяжнюк Ю. П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. – Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С.Г., 2006. – 120 с.

13. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

14. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. – К.: Лаурис; Критика, 2017. – 704 с., бібл., іл.

Yuriy Prsyazhnyuk

**Crisis of «Annals», which «promised a lot»
and modern Ukrainian historiography: peasant study aspect**

Abstract

The historians who have been able to represent Ukrainian historiography in the 1990s-mid-2010s, generally did not abandon the creation of «trunks of trees» (syntheses) in peasant studies, convincingly testified to the dissertations by О. Mykhailiuk, Yu. Prsyazhnyuk, V. Lysak, О. Pryimak and others. This «stubbornness» of the authors is explained by their apparent tendency to adhere to

the state of the conceptually-established methodological approaches, which in turn is motivated by insufficient awareness of the development of modern European (world) historiography and a range of dependencies (for example, the secrecy of postcolonial studies under the conditions of social domination of postcolonial mentality). The above confirms the newest experience of using the term «peasantry» (and also «humanity», «community», «southern Ukrainian village»), and even when historians had to talk about individual individuals, enough autonomous family-related micro-environment or about localized in time and space inhabitants of rural communities.

There are reasons to consider that historians were not able to avoid the excessive theorizing of the proposed peasant knowledge, something reigned in the work of the «Annals» (and «non-Annals») of the «macrohistorical», «pessimistic», «positive» and even «romantic» historical narratives, for which they received serious criticism, however, are not always constructive, consistent and well-balanced.

Literature thinking and other changes in the cognitive arsenal contributed to the perception of historians of postmodern challenges, innovative textural (narrative) practices. The resulting overall result, however, testifies that a radical intellectual breakthrough, as it could have been predicted and expected, did not happen. Instead, an evolutionary historiographical process proceeded, which was influenced by subjective author preferences, methodological adaptation borrowings, geographical (regional) features and even geopolitical influences.

Key words: peasant studies, history, school of «Annals», Ukrainian historiography, synthesis, mentality.

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Інерція недооформленої через відомі події початку ХХ ст. системи національної історіографії в Білорусі (в тому числі її міфологічного канону), з розпадом СРСР змусила сучасних білоруських істориків з посиленою увагою звернутися до часів появи слов'ян, з надією віднайти там і появу етнічності сучасних білорусів. Намагання нашвидкуруч створити новий «національний міф», проте, відразу зіштовхнулося зі значною кількістю суто фахових труднощів, пов'язаних, у першу чергу, з полідисциплінарністю тематики (джерелознавство, археологія, антропологія, лінгвістика, зрештою, етнологія) та її теоретично-методологічним осягненням. Масштабність же проблеми етнічної історії східних слов'ян вимагала (й досі вимагає) кардинальної переоцінки можливостей білоруської історіографії, особливо щодо якісного переформатування теоретичного базису відповідного студіювання.

Нетривалий період національно-державного ренесансу завершився в середині 1990-х рр., а в результаті, відбувся болісний розкол білоруської історіографії, в «офіційній» частині якої відтепер почалося по суті консервування попередніх – «совєтських» – традицій. На нашу думку, це вкрай негативно позначилося й на рівні теоретично-методологічного осягнення історії білоруськими фахівцями. Більшість останніх і надалі дотримуються єдиної відомої їм системи координат політизованого «марксистського позитивізму», наївно вважаючи при цьому, що зможуть швидко та безболісно інтегрувати його шляхом косметичних правок до сучасного «національного» проекту білоруської історії, ігноруючи одночасно методологічний плюралізм.

Самі ж білоруські вчені змушені констатувати «особливо гостру форму» сучасної теоретично-методологічної кризи білоруської історіографії¹. При цьому важко не помітити, що останній досі притаманний переважно радянський стиль у царині методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. Відповідно, в її межах набули продовження й характерні риси, властиві совєтській історіографії. В цьому контексті можна погодитись із українським істориком Я. Калакурою, що як у сучасній українській, так і в білоруській історіографії досі помітним і живучим є «синдром комунізації» істориків. Сутність останнього – це «методологічна колаборація, консервативне мислення, неприйняття нового, вороже ставлення до інших ідейних течій, ідеологій, до

¹ Нечухрин А., Рамазанов С. Содержание понятия «кризис историографии» // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. / рэдкал. : У. Сідарцоў [і інш.]. – Вып. 3. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 39.

націоналізму, релігії, а також різні фобії, наприклад страх покарання за будь-яке відхилення від офіційної лінії, тощо».²

Незважаючи на те що, значна частина білоруських істориків фахово сформувалася вже в пострадянський період, їхні методи дослідження та стиль історіописання мало чим відрізняються від радянських трафаретів. У цьому зокрема виявляється і «совкова свідомість», для якої, на думку Я. Калакури, притаманні віра в радянські ідеологічні міфи, рабська психологія, популістська риторика, агресія та максималізм. Крім цього, їй характерні подвійна мораль, боязнь особистої відповідальності, одномірність оцінок, нетерпимість до думки іншого й очікування на опіку з боку держави і привілеї.³

Розриву із советською історіографічною спадщиною у сучасній білоруській історіографії, на переконання О. Шутової, так і не відбулося. Передусім, завдяки державній підтримці, що надає перевагу «консервуванню» та відтворенню не лише штампів цієї спадщини, але й її стилю та підходів, одночасно, як і раніше, застосовуючи точкою референції Росію.⁴ Навіть ті білоруські «національні» історики, які орієнтуються у своїх дослідженнях на «європейські цінності», все одно демонструють «старі» практики, з такими самими методологічними підходами. Для «офіційної» ж сучасної білоруської історіографії в межах підтримки советськості загалом властивий досить активний росієцентризм. О. Шутова визначає цей напрям як «слов'янський націоналізм» білоруського національного дискурсу, що відбувається по суті у формі державної ідеології режиму О. Лукашенка та містить уявлення про «слов'янську велич і ностальгію за радянським часом».⁵

Відомий дослідник «науково-політичного феномену» советської історіографії Ю. Афанасьєв також, зрештою, дійшов висновку, що її монологізм і монополізм відносно історичної істини доповнювала тотальна заполітизованість власне самих уявлень про істинне та неправдиве в історичній науці. Політизованість ця була присутня безпосередньо й у теоретичних основах історичної науки, оскільки політичне в основі марксистське вчення розглядалося та застосовувалося як загальнонаукова концепція.⁶ На жаль, сучасна білоруська історіографія також перейняла цю хибу ставити пріоритет ідеології над науковістю, а політичну доцільність вище історичної відповідності.

Державна ідеологія у сучасній Білорусі, з погляду С. Жмуровського, тисне на всю гуманітарну науку та по-суті замінила для неї методологічні принципи

² Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Історик і Влада : колективна монографія / відп. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2016. – С. 70.

³ Калакура Я. Комплекс «совковості» пострадянської історіографії // Україна-Європа-Світ : зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 16. – С. 171.

⁴ Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – Минск, 2007. – 191 с. – Рукопис [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.shutova.com. – С. 167–168.

⁵ Shutova O. Culinary discourses of Belarusian nationalism: On «truly Belarusian cuisine» and «potato-eaters» // Схід-Захід: іст.-культ. зб. – Вип. 16–17 : Неоантиколоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич. – Харків : НТМТ, 2013. – С. 247.

⁶ Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 165.

наукового дослідження, перетворюючи поступово на схоластику⁷. Враховуючи при цьому стан згубної самоізоляції білоруської історіографії, подібний державний «вплив» на неї може зумовити ще більш негативні наслідки. А. Смялячук у цьому контексті вважає, що у такий спосіб влада далеко небезуспішно прагне перетворити історію на ідеологічну служанку сучасного режиму⁸. Саме через це, на думку Г. Семянчука, «у білоруській історичній науці дотепер немає теоретичних і методологічних дискусій, оскільки вся проблема полягає у визнанні чи ні ідеології»⁹.

В межах такої парадигми сучасної білоруської історіографії проти самих же білорусів і надалі працюють російські імперські міфи. Зокрема це міф про білорусів як «зіпсовану поляками» в часи Речі Посполитої частину руського / російського етносу, а також щодо появи білоруської нації тільки в часи та завдяки СРСР. Ю. Вашкевіч взагалі вважає, що білоруська нація досі не сформована, а тому сьогодні «совєтськість» заміняє білорусам брак національної ідентичності¹⁰. Критикує білоруських інтелектуалів і А. Казакевіч за їхнє легковірне сприйняття радянського стереотипу, згідно якого білоруська національна ідентичність дорівнює тільки фольклорному, селянському, колгоспному, а відтак, «антимодерному», несучасному й архаїчному вимірам¹¹. Він же небезпідставно доводить неспроможність сучасного білоруського політикуму створити подібну та співмірну радянській ідеологічну систему¹², через відсутність якраз необхідної для звеличення режиму історичної літератури.

Частина «академічних» істориків взагалі продовжує демонструвати суто совєтську методологію пізнання минулого дотепер. Так, у 2007 р. вийшла друком праця П. Петрікова «Нариси новітньої історіографії Білорусі», схема якої, за влучним спостереженням А. Кіштімава, доволі проста – «є класи і є класика – доробок білоруської радянської історіографії, а все, що з'явилося на білоруській історичній ниві за останні десятиліття, П. Петріков перевіряє на відповідність класовому підходу та досягненням цієї історіографії». По суті, в межах сучасної історичної науки Білорусі, як за сталінських часів, історіографічний жанр знову почав набувати рис політичного доносу¹³.

Суто совєтська риторика властива й історіографічним студіям В. Бандарчика. Для прикладу, наведемо (ми спеціально візьмемо для цього лише одну сторінку з його книги) найбільш характерні кліше, застосовувані цим «сучасним» істориком: «Він (Я. Станкевіч. – К. І.) проводить політику відриву білоруського народу від братнього йому російського народу»;

⁷ Жмуровский С. Белорусская историография о трансформации белорусского общества // Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 4 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 17.

⁸ Смялячук А. Прощание с имперским нарративом? // Ab Imperio. – 2008. – № 4. – С. 383.

⁹ Семянчук Г. [Выступ у дыскусіі] // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. : мат. міжнар. круглага стала (Гродна, 16–18 мая 2003 г.) / рэдкал. : С. Каўн (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Медисонт, 2006. – С. 222.

¹⁰ Waszkiewicz J. Odmiany współczesnej białoruskiej tożsamości // Annus Albaruthenicus. – Vol. 11. – Krynki : Villa Sokrates, 2010. – S. 51.

¹¹ Казакевіч А. «Арыенталізм», альбо некалькі заўваг пра «казус Беларусь» // ARCHE. – 2005. – № 6. – С. 61.

¹² Казакевіч А. Ідэалягічная інфраструктура беларускае палітыкі // ARCHE. – 2006. – № 12. – С. 35.

¹³ Кіштымаў А. Падвядзеньне вынікаў альбо зьвядзеньне рахункаў? // ARCHE. – 2007. – № 7–8. – С. 24.

«націоналістичні антинаукові теорії походження білоруської народності»; «зарубіжні реакційні емігрантські центри»; «Н. Вакар у своїй історії Білорусі з реакційних позицій намагається показати етногенез білорусів»; «автори остаточно розгромили націоналістичні теорії, що мали місце в українській і білоруській етнографії та підтвердили висновки Шахматова та Карського про спільність походження російського, українського та білоруського народів»¹⁴ тощо.

Безумовно у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі присутні також праці, автори яких демонструють більш виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів. Однак далеко не всі дослідники, на жаль, прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями, і жителями) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальні періоди. До найранішого відносяться племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодальним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підриг економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю, коли вузькоєтичні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти»¹⁵.

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічною тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути головного творця радянської теорії етносу Ю. Бромля, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а згідно теорії Ю. Бромля, є етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій советської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Марозова переконує, що «початок етногенезу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства»¹⁶. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX–XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і

¹⁴ Беларусь : у 8 т. – Т. 3 : Бандарчык В. К. Гісторыя этналагічнага вывучэння / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 1999. – С. 300.

¹⁵ Чигринов П. Г. История Беларуси. 2-е изд., доп. – Минск : Полымя, 2002. – С. 14.

¹⁶ Марозова С. Этногенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII–XVI ст. // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. / І. Крэнь [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – С. 302.

феодалний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.»¹⁷. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодалних відносин»¹⁸. Своєю чергою А. Самусік вважає, що «строкатий поліетнічний склад населення Білорусі істотно вплинув на формування феодалної соціально-класової структури місцевої громадськості»¹⁹, але що мається на увазі під цими термінологічними вивертами залишилося незрозумілим. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» бачення тих чи інших історичних явищ.

Рудиментом советськості у сучасній білоруській історіографії лишається й безумовне визнання найвищої «авторитетності» саме російських дослідників, у тому числі й у царині теоретичних конструкцій, пов'язаних із етнологічними студіями. Водночас ними прикриваються, аби самотужки не розглядати відповідні питання. Красномовний приклад цього знаходимо у поясненні до монографії Т. Мікуліч: «Теоретично-методологічною основою книги є праці відомих дослідників у сфері теорії мови й етнічної свідомості, наукові концепції яких отримали *широке визнання у сучасній етнології*»²⁰. При цьому вчена подає й відповідний перелік імен, у якому «сучасну етнологію», з її погляду, презентують винятково московські радянські етнологи – Ю. Бромлей, С. Арутюнов, М. Губогло, М. Крюков і філолог Ф. Філін. Звісно, чекати новаторських теоретичних підходів до розкриття специфіки етнічної свідомості через мовний аспект (зокрема й білорусів) у пропонованій монографії не доводиться, тому в ній можна побачити доволі відому картину, коли на готову схему нанизуються потрібні факти і робляться наперед заготовлені висновки.

Не менш безпорадно виглядає й запевнення Т. Мікуліч, що «білоруська етнологічна школа (? – К. І.) тривалий час ґрунтувалася на теоретично-методологічних напрацюваннях дослідників, *офіційно визнаних* (? – К. І.) у СРСР»²¹. По-перше, доволі сумнівним виглядає існування якоїсь «етнологічної школи» в Білорусі, адже ґрунтування на теоретично-методологічних засадах іншої школи автоматично позбавляє першу такого статусу. По-друге, попри усі тоталітарні методи керування наукою, в Радянському Союзі все ж таки ніколи не визнавали (і навпаки) учених «офіційно» і тим більше «не офіційно». Адже як і у сучасній Білорусі – це робила профільна «наукова» установа – ВАК. По-третє, судячи з монографії Т. Мікуліч, теоретична етнологія в Білорусі й надалі (на відміну від тих же

¹⁷ Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX – XIII ст. // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1... – С. 37.

¹⁸ Коўкель І., Крэнь І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1... – С. 31.

¹⁹ Самусік А. Станаўленне беларускага этнасу // Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 2 / Ю. Бохан [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – С. 545.

²⁰ Мікуліч Т. М. Мова і этнічная самасвядомасць. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996. – С. 4.

²¹ Мікуліч Т. Этнічная самасвядомасць беларусаў: гісторыя вывучэння і сучасны стан праблемы // Весці Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 1995. – № 2. – С. 97.

московських учених) ґрунтується винятково на відповідних советських здобутках, яким сліпо довіряє дотепер.

Методологічна розгубленість сучасних білоруських дослідників, за одночасного перебування в полоні марксистської схеми та намагання застосувати інший підхід, іноді призводить їх до вельми парадоксальних розчарувань. Скажімо, археолог Я. Рієр, аналізуючи мінливість «парадигм історичного розвитку», скрушно (хоча й не зрозуміло – з жалем, чи оптимізмом) нарікає, що «цивілізаційне сприйняття історичного процесу не виробило такого однозначного понятійного та пізнавального апарату, який був, наприклад, в історичному матеріалізмі»²². Подібний світогляд за радянського часу призвів, як відомо, до суцільної уніфікації дослідницького стилю, за яким настала й остаточна інфляція «творчості» радянських істориків. Втім, не важко переконатися, що в Білорусі досі є чимало носіїв старих пізнавальних схем, які не позбулися ностальгії за ними та транслюють советські стереотипи у сучасність. Навіть декларування деякими авторами намірів позбутися колишніх принципів у нових дослідженнях не вельми переконливі, адже вже на рівні термінологічного арсеналу простежується їхня глибока закоріненість у советську історіографічну традицію²³. Таким чином, і серед білоруських істориків поширеною є ілюзія, що сучасна історична наука позбулася «советського марксизму» та почала свій шлях із чистого аркушу, що властиво також сучасній російській історіографії²⁴.

Подібні та інші симптоми «синдрому комунізації істориків» виявилися досить живучими та не зникли разом із крахом тоталітарної системи. Більше того, як підкреслює Я. Калакура, вони демонструють властивість успадковуватись і передаватись як владі в її політиці історичної пам'яті, так і новим поколінням науковців²⁵, а особливо, – додамо від себе, – це помітно саме у сьогодиншній Білорусі. Ось, наприклад, як ставляться до західних теоретичних новацій у царині сучасних досліджень білоруської ідентичності молоді вчені М. Фабрикант і Ю. Царик: «Тривалий час у Республіці Білорусь проблематика національної ідентичності була віддана на відкуп незалежній (? – К. І.) та опозиційній громадськості. Це привело до засилля в гуманітарній сфері доволі примітивних схем і концепцій, в основному західного походження»²⁶. Характерно, що сучасною білоруською молоддю дослідницька незалежність, громадянська опозиційність режиму та західні наукові концепції ставляться в один семантичний ряд із неприхованим негативним контекстом явищ, які «силують» усталений «порядок речей», у тому числі в науці.

²² Рієр Я. Парадигмы исторического развития: стабильность или изменчивость (на примере средневековых цивилизаций) // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / редкол. : В. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2004. – С. 60.

²³ Мірановіч Я. Праблемы тэрміналогіі ў беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2001. – Т. 4. – С. 136.

²⁴ Крих С. Быть марксистом: крест советского историка // Історіографічні дослідження в Україні / гол. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2012. – Вип. 22. – С. 169.

²⁵ Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії. – С. 75.

²⁶ Фабрикант М., Царик Ю. Белорусский народ как реальность (Особенности и проблемы национальной самоидентификации белорусов) // Беларуская думка. – 2009. – № 8. – С. 62.

Схожу позицію щодо пріоритетності «совєтськості» продемонструвала й аспірантка з БДУ М. Равченко, аналізуючи все ту ж проблематику національної ідентичності білорусів. На її думку, два десятиліття існування незалежної Білорусі «ні на мить не зробили нас більше білорусами, не змусили нас згадати про свою рідну мову». Причиною цього історик вважає період «брежнєвського застою», коли «“сите” та спокійне існування *примусило нас* переосмислити можливість національної ідентифікації». Оскільки «нам значно легше пристосуватися до системи, ніж докорінно змінювати її», постільки, – переконана вона, – сучасна білоруська національна ідентичність має враховувати «радянську суспільну та міжнаціональну специфіку», на основі чого, буцімто, постає «національний самообраз білоруса у сучасному постіндустріальному суспільстві»²⁷. Не важко помітити, що якраз методологічна невизначеність зумовлює подібні теоретичні деформації у поглядах молодих білоруських учених, які безуспішно прагнуть «примирити» (а подекуди й прямолінійно та примітивно «схрестити») у своїх поглядах совєтські та західні підходи.

Сучасна білоруська історіографія загалом демонструє майже цілковите ігнорування «західної» теоретичної думки і в царині історіографії, і в царині етнології. На думку О. Шутової, білоруських фахівців чомусь досі «лякає перспектива зазіхання на святе – “совєтську імперію”». Хоча саме дослідження проблем ідентичності в рамках так званих постколоніальних студій, поширених якраз у західній історіографії, з погляду вченої, можуть допомогти «розвінчати» чимало проблем «білоруської ідентичності», а «наші “тутейшасць” і “західнорусизм” можуть якраз стати точкою відліку такого аналізу»²⁸. Зі свого боку, західні дослідники також змушені констатувати надзвичайну методологічну слабкість і застарілість пострадянської білоруської історіографії²⁹, пов’язуючи це зокрема із компартійними заборонами на відповідні дискусії поза союзним центром, які й зумовили нинішню наукову стагнацію у цій царині гуманітаристики.

Дорікаючи білоруському гуманітарному дискурсу за відстороненість від сучасного світового історіографічного процесу та його майже повністю негативне сприйняття, О. Шутова не менш іронічно зауважує: «Американська історіографія – де “методологічні брижі”, нам (тобто, білорусам. – К. І.) не потрібна, тим більше не потрібні епістемологічні рефлексії та сумніви, породжені на зарубіжному ґрунті. Всі ці “цивілізаційні підходи”, “психоісторії”, “синергетики” – під один гребінець, на смітник! “На смітник”, звісно, простіше, тільки ось хто від цього виграє?». Дослідниця, навпаки, закликає колег якомога швидше й активніше переймати західне історичне мислення та «вестернізувати» сучасну білоруську історіографію, аби позбутися поширеної в ній ілюзії щодо її ізолюваного чи «автономного

²⁷ Равченко М. Белорус в советском социуме: национальная идентификация // Российские и славянские исследования : науч. сб. – Вып. 8 / редкол. : А. Сальков, О. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск : БГУ, 2013. – С. 118, 119.

²⁸ Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – С. 116–117.

²⁹ Лінднєр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX–XX ст. / пер. з ням. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2005. – С. 480–481.

плавання» в океані історіографії західної. О. Шутова переконана: «Якщо ми хочемо увійти до кола світової історіографії, то “вестернізація” неминуча, а для цього треба засвоювати і західну манеру історичного мислення – історичну епістемологію або історіографію».³⁰ Водночас слід підтримати й справедливе застереження А. Нечухріна – досягнення методологічної «багатоманітності» на місці попереднього «єдиномислія» зовсім не означає істотного підвищення наукового рівня досліджень.³¹

Новітня білоруська історіографія, втім, дотепер перебуває у стані методологічного колапсу, спираючись переважно на старий формаційний підхід і стихійний позитивізм, доволі боязко звертаючись як до альтернативи – навіть до так званої «цивілізаційної парадигми». Щоправда робить це доволі механістично, за звичкою шукаючи в останній готові методологічно-теоретичні рецепти, котрі заледве не відразу сприятимуть виходу білоруської історіографії на якісно новий рівень, чого, звісно, бути не може. На початку 2000-х рр. мав місце доволі показовий щодо цього епізод, коли Міністерство освіти РБ затвердило програму для вищої школи, з рекомендацією вивчати історію Білорусі в контексті світових цивілізацій. Невдовзі самі ж білоруські історики змушені були констатувати, що автори більшості нових підручників істотно викривили цю пропозицію, а частина взагалі проігнорувала. Н. Ковальова наводить зокрема приклад, коли у посібнику, заявлене розкриття національної історії в контексті цивілізаційного підходу, подавалося з поділом останнього на давній світ, середні віки, нову та новітню історії.³²

Не менш промовистим варто визнати і те, що концептуальною основою курсу «Історія Білорусі в контексті світової цивілізації», «ґрунтованого на цивілізаційному підході до дослідження історії», на думку колективу кафедри історії Білорусі нового та новітнього часу БДУ, є все той же постулат попередньої методологічної схеми – «соціальний прогрес як вдосконалення суспільства». Нехтування ж навіть основами того, що визначається як «цивілізаційний підхід», засвідчує і оголошення Білорусі у цьому курсі окремою «локальною цивілізацією».³³ (Загалом, невігластво багатьох білоруських істориків у сучасних теоретичних і методологічних аспектах породжує нерідко сумні історіографічні курйози. Одним із таких слід визнати своєрідний «методологічний гібрид», вигаданий А. Тарасом і означений ним як «концепція локальних цивілізацій Тойнбі–Гумільова».³⁴.) Причому однією з основних проблем білоруської історіографії у застосуванні цивілізаційного

³⁰ Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – С. 142, 144.

³¹ Нечухрин А. Развитие методологической базы исторических исследований в Республике Беларусь // Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 36.

³² Ковалёва Н. О месте цивилизационного подхода в изучении истории Беларуси // Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 87–90. – С. 87.

³³ Кулеш Л., Осипова Л. Об изучении курса «История Беларуси в контексте мировой цивилизации» // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 2 / рэдкал.: У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2007. – С. 179, 180.

³⁴ Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX–XXI вв. – Минск: Харвест, 2013. – С. 5.

підходу є якраз вирішення питання: до якої власне з цивілізацій належить Білорусь – західноєвропейської, православної чи ще якоїсь?

Розуміння ж цивілізаційного підходу в такому ключі по суті становить собою підміну понять «етнос» і «нація» визначенням «цивілізація» (вельми показовою в такому сенсі є назва розділу «Білорусь на тлі інших цивілізацій» у підручнику «Етнографія Білорусі»³⁵). Можна погодитись із В. Шнірельманом, що в такому разі етнос, який вважає себе окремою цивілізацією (у нього мова йде зокрема про «російський етнос»), створює по суті ґрунт для бурхливих, хоч і безплідних, дискусій, хто гідний статусу цивілізації, а хто ні, чим знищується принцип рівноправності культур. Дослідник водночас впевнений, що мода на цивілізаційний підхід зумовлена якраз пострадянською кризою марксизму-ленінізму як наукової парадигми та пошуком йому заміни. При цьому, дотепер попит на цивілізаційний підхід (і в Росії, і в Білорусі), – переконаний він, – диктується зовсім не науковими, а ідеологічними та політичними факторами. Незважаючи на те, що наукові основи цього підходу досі залишається слабо розробленими³⁶.

Популярність цивілізаційного підходу в пострадянських історіографіях забезпечили глобалізм основних схем, їхня телеологічність, визначення «цивілізації» як одвічної сутності, амбіція до остаточного знання та, не в останню чергу, відверте межування з паранаукою (особливо у випадку Л. Гумільова)³⁷. Втім, і надалі залишається поширеною думка, що цивілізаційний підхід є антиподом, альтернативою чи заміником формаційно-стадіальної інтерпретації історії³⁸. Відсутність ґрунтовних методологічних розробок цивілізаційної теорії в усіх сучасних східнослов'янських історіографіях, за влучним означенням В. Гончаревського, призвела до того, що вона перетворилася з «цивілізаційної методології» на «цивілізаційну термінологію»³⁹. Солідаризується з ним ще один український історик – І. Куций⁴⁰. Відтак, сьогодні теорія цивілізацій частіше використовується як данина моді, аніж як окрема наукова методологія. В результаті, дедалі більше дослідників ставляться до неї «насторожено-критично»⁴¹, небезпідставно наголошуючи, що взагалі поняття «цивілізація» є радше результатом розумової абстракції істориків, а отже, сприймається не як об'єктивна реальність, а її репрезентація⁴², тобто як уявлена спільнота.

³⁵ Федоров И. Создание виртуального учебного пособия «Этнография Беларуси» // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2 / рэдкал. : С. Ходзін (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 70.

³⁶ Шнірельман В. Время цивилизации: цивилизационный подход как национальная идея // Российская модернизация: размышляя о самобытности : сб. ст. / под ред. Э. Паина и О. Волкогоновой. – Москва : Три квадрата, 2008. – С. 198, 199.

³⁷ Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна Модерна. – Ч. 16. – К. : Львів, 2010. – С. 162.

³⁸ Куций І. П. «Схід» і «Захід» в українській історіографії (кінець XVIII – початок XX ст.): генеза цивілізаційної ідентичності : дис. д-ра іст. наук : 07.00.06. – Черкаси, 2017. – С. 42.

³⁹ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К. : Логос, 2011. – С. 161.

⁴⁰ Куций І. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 114.

⁴¹ Ионов И. Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – Москва : Наука, 2007. – С. 7.

⁴² Куций І. П. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – С. 23.

Розмитість «цивілізаційної ідентичності» Білорусі простежується й у спробах студіювання білоруськими істориками етнічної історії східних слов'ян саме в означеному ключі. Приміром, Я. Рієр прямо заявляє, що «середньовічну історію білоруських земель можна визначити як цивілізаційно нестабільну», хоч від початку «її характеризували загальні східнослов'янські риси». Автор доволі гіпотетично та сумнівно припускає навіть можливість існування на той момент окремої «східноєвропейської цивілізації»⁴³. Специфіку останньої, як і критерії для її виокремлення у середньовічному світі, автор, звісно, не обґрунтовує, хоча подібний інструменталізм, з нашого погляду, також не дозволяє з'ясувати етнічну специфіку східнослов'янських спільнот тієї доби.

Одним із засобів такого пояснення є доволі популярний в білоруській історіографії постулат із арсеналу цивілізаційної теорії, згідно якого білоруські терени здавна становлять собою своєрідне «цивілізаційне перехрестя». Саме так підходить до проблеми А. Латишонак, запевняючи, що «у нас завжди будуть дві душі»⁴⁴, натакаючи на поширеність православ'я та католицизму в Білорусі. При цьому «країною на роздоріжжі» або «розірваною країною» він називає й Росію, запевняючи, що «Москва надто слабка, аби бути центром особливої цивілізації»⁴⁵. В ракурсі цивілізаційного розколу дехто з білоруських дослідників намагається трактувати і нинішній українсько-російський конфлікт, причому білоруси у цій ситуації, начебто, виступають на одному боці з українцями як представники «східноєвропейської (білорусько-української) цивілізації» в протистоянні агресії «цивілізації євразійській (російській)»⁴⁶. Натомість дехто говорить, що тільки Україна є справжнім «цивілізаційним перехрестям» Степу, Азії та двох християнських Європ⁴⁷.

Прикладом заангажованого застосування цивілізаційного підходу в межах реконструкції етнічної історії східних слов'ян може бути зокрема текст О. Батраєвої щодо унікальності «східнослов'янської цивілізації», яка чомусь стала «заручником» міжцивілізаційного порубіжжя. З її статті стає зрозумілим, що винайдення чергової «цивілізації» (на цей раз «східнослов'янської») є все тим же намаганням сучасної білоруської історіографії вливати старе вино у нові міхи – на цей раз – спроба пошуку чергового «замінника» концепту «давньоруської народності» у вигляді «єдиного організму східних слов'ян». Звідси й дивна, на перший погляд, етнологізованість цивілізаційного підходу, що проглядається у синонімічному застосуванні понять «східнослов'янська цивілізація» = «східнослов'янський суперетнос». На думку дослідниці, саме в останньому протягом століть розмивалася «національна» ідентичність

⁴³ Рыер Я. Сярэдневяковыя цывілізацыі і Беларусь // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства : матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.) / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 27.

⁴⁴ Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. – Беласток ; Вільня : Беларускае Гістарычнае Таварыства, 2009. – С. 358.

⁴⁵ Латышонак А. Краіна Беларусь існуе з XVI стагоддзя // Беларуская думка. – 2010. – № 1. – С. 84.

⁴⁶ Мурзенко П. От чего зависит национальная свобода? // Деды : дайджест публикаций о белоруской истории / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2014. – Вып. 14. – С. 26.

⁴⁷ Дзярновіч О. Сны о Византии: место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2008. – № 1. – С. 45.

білорусів, що й визначає їхню «унікальність» у «контексті східного слов'янства».⁴⁸ хоча, що означає це «в контексті» – лишається неозвученим.

Таким чином, ми можемо констатувати, що спроби штучної заміни формаційного підходу цивілізаційним сучасними білоруськими дослідниками в цілому виглядають невдалими та безперспективними. Ігнорування ж ними решти новітніх підходів, що визначають світовий гуманітарний дискурс останніх десятиліть, зокрема й у форматі постмодерних практик, зумовлюють доволі сумне становище сучасної білоруської історіографії, котру можна охарактеризувати як «річ у собі та для себе».

Прикметно, що поява цивілізаційної теорії в історіографіях на пострадянському просторі співпала за часом із зміною методологічних орієнтирів у світовій історіографії, зумовленої так званим «постмодерністським викликом». На думку В. Гончаревського, це покликання до життя й тенденцію до взаємозв'язку цивілізаційного підходу із впливовою течією «нової культурної історії».⁴⁹ Однак, якщо цивілізаційний підхід хоча б тимчасово привернув увагу білоруських істориків, то постмодерністський методологічний плюралізм і надалі залишається для них справжньою terra incognita. Такий же діагноз ставить і білоруська дослідниця О. Шутова: «Постмодерну в білоруській історіографії поки що немає».⁵⁰ Монографія цієї дослідниці, видана 2007 р., загалом лишається єдиною спробою змінити ситуацію в методологічному кліматі сучасної білоруської історіографії й, на жаль, поки що безуспішною.

Єдиною реакцією на цю книгу в Білорусі стала рецензія відомого історика Е. Иоффе, котрий загалом прихильно поставився до намагання авторки зробити по суті «переклад» для сучасних білоруських дослідників основних аспектів «постмодерна» та «постмодернізму».⁵¹ Водночас учений так само висловив сподівання, що цей твір стане певним поштовхом для білоруської історіографії в напрямі переосмислення своєї методологічної спрямованості. Доводиться натомість знову процитувати О. Шутову, оскільки досі «історики в Білорусі все ще тяжіють до декларування свого “імунітету” від “хвороби постмодерну”, з її гризотними сумнівами та рефлексивною напругою», а тому «білоруським історикам, очевидно, ще тільки належить зробити головні кроки до вивчення постмодерну».⁵²

Навіть ті несміливі спроби деяких дослідників щодо залучення «постмодерних» теоретичних підходів, які присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі, досить часто грішать загальним нерозумінням цієї

⁴⁸ Батраева О. На культурном пограничье (Беларусь как социокультурный тип в контексте восточного славянства) // Беларуская думка. – 2010. – № 2. – С. 102–107.

⁴⁹ Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 6.

⁵⁰ Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – С. 153.

⁵¹ Иоффе Э. Проблема идентичности в мировой и белорусской историографии (рецензия на монографию О. М. Шутовой «Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века») // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. – Вып. 5 / рэдкал. У. Сідарцоў (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БГУ, 2009. – С. 169.

⁵² Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – С. 16, 20.

новітньої парадигми в науці. Зокрема це виявляється у переінакшенні ними «на власний лад» термінології й трактуванні базових категорій за «старими» стандартами. Неприхованим залишається й дальший потяг до пошуку в межах «західного» постмодерну тієї «єдиної» універсальної теорії та методології, що могла б стати новою «пояснювальною схемою» як було в рамках советської ідеологізованої історіографії. Повністю ігнорується сучасними білоруськими вченими й явище конструктивізму в історіографії, зокрема в етнічному та національному вимірах, у тому числі й щодо так званих «уявлених» спільнот. Останній аспект, на думку О. Шутової, міг би чимало зарадити й у розумінні білоруської етнонаціональної історії, якби фахівці не ігнорували його теоретичної складової, запропонованої західною наукою.⁵³

На наше переконання, епістемологічні практики, пропоновані постмодерністськими методологіями, як і будь-які інші інтелектуальні наукові моделі, не можуть виступати в ролі остаточного (чи тим більше єдиного) каркасу для пізнання минулого. Відтак, фобії сучасної білоруської історіографії відносно «викликів постмодерну» виглядають доволі нелогічними, адже, як відзначає Є. Доманська, «не існує способу виявлення кращої теорії чи провідного способу вивчення історії».⁵⁴ Не кращими в цьому сенсі є й постмодерністські теоретично-методологічні підходи, попри всю їхню провокативність і контрверсійність. Важливо також усвідомити, що постмодерністська парадигма не становить якогось альтернативного підходу на заміну усталеному науковому світогляду, а є черговим (сучасним) етапом у загальносвітовому розвитку всієї науки, уникання якого не лише посилить регрес історіографії, але й просто неможливе та недоцільне. Згідно міркувань І. Колесник, і критики, і апологети постмодернізму сходяться в тому, що це лиш етап в усвідомленні цілісності, котрий створює передумови для виникнення нового синтезу.⁵⁵

Засвоєння навіть частини із цих методик здатне на сучасному етапі здійснити визначально-позитивний вплив на білоруську історіографію (й не тільки на неї). Історіографічна користь від такого процесу, згідно міркувань М. Філіповича, очевидна ще й тому, що «постмодернізм не витворив якоїсь строгої, когерентної системи і не дає жодного простого рецепту».⁵⁶ а отже, залишає чимало варіантів відповіді на різноманітні «виклики». Схожу позицію демонструє й М. Філюшкін відносно такої ж методологічної кризи в російській історіографії: «У такій ситуації історичний постмодернізм може відіграти роль подразника, котрий просто примусить істориків підступити до втілення сучасних гуманітарних методологій і тим самим допоможе подолати застій історичної думки».⁵⁷ Засвоєння уроків «постмодерністського виклику», крім

⁵³ Там само. – С. 102–103.

⁵⁴ Доманская Э. Философия истории после постмодернизма. – Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – С. 31.

⁵⁵ Колесник И. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект // Харківський історіографічний збірник. – Харків : НМЦ «СД», 2000. – Вип. 4. – С. 18.

⁵⁶ Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) // Український гуманітарний огляд / за ред. Н. Яковенко. – Вип. 13. – К., 2009. – С. 14.

⁵⁷ Філюшкін А. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос : Философско-культурологический журнал. – Вильнюс, 2000. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://topos.ehu.lt/journal>.

іншого, дає можливість глибше зрозуміти ті процеси, що визначали розвиток історичної науки та виявити їхні нові виміри.⁵⁸ Та обставина, що історія науково важко піддається пізнанню, ще не означає, що не існує адекватного підходу до джерел і правильної реконструкції історичних фактів.

Отже, більшість теоретично-методологічних вад, властивих сучасній білоруській історіографії багато в чому зумовлені її самоізоляцією та небажанням фахівців навіть спробувати переосмислити зашкарублі історіографічні стереотипи, в тому числі й відносно етнічної історії східнослов'янських спільнот. Саме тому доводиться констатувати відчутну стагнацію білоруського гуманітарного простору у цій площині пізнання минулого. Звідси, й дотепер найбільш популярним етноісторичним міфом лишається трактування етнічного минулого східних слов'ян винятково через призму так званої «спільної колиски», відомої як «давньоруська народність». З іншого боку, якраз і слабка теоретично-методологічна складова праць «незалежних» білоруських істориків часто не дозволяє протиставити цій «офіційній теорії» притомні контрверсії східнослов'янського етногенезу, котрі, як правило, мають вигляд такого самого, нічим, крім націоналістичних емоцій, не обгрунтованого міфу.

Bibliography:

1. Shutova O. Culinary discourses of Belarusian nationalism: On «truly Belarusian cuisine» and «potato-eaters» // Схід–Захід: іст.-культ. зб. – Вип. 16–17 : Неоантиколоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич. – Харків : НТМТ, 2013. – С. 247–268.
2. Waszkiewicz J. Odmiany współczesnej białoruskiej tożsamości // Annus Albaruthenicus. – Vol. 11. – Krynyki : Villa Sokrates, 2010. – S. 41–58.
3. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 146–168.
4. Батраева О. На культурном пограничье (Беларусь как социокультурный тип в контексте восточного славянства) // Беларуская думка. – 2010. – № 2. – С. 102–107.
5. Беларусы : у 8 т. – Т. 3 : Бандарчык В. К. Гісторыя этналагічнага вывучэння / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 365 с.
6. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К. : Логос, 2011. – 220 с.
7. Дзярновіч О. Сны о Византии: место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2008. – № 1. – С. 35–60.
8. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма. – Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 400 с.

⁵⁸ Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – Москва : Кругъ, 2011. – С. 410.

9. Жмуровский С. Белорусская историография о трансформации белорусского общества // Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 4 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 14–17.

10. Ионов И. Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – Москва : Наука, 2007. – 499 с.

11. Казакевіч А. «Арыенталізм», альбо некалькі заўваг пра «казус Беларусь» // ARCNE. – 2005. – № 6. – С. 55–63.

12. Казакевіч А. Ідэялічная інфраструктура беларускае палітыкі // ARCNE. – 2006. – № 12. – С. 31–42.

13. Калакура Я. «Синдром комунізацыі» історыкаў і яго жывучысть у пострадянскай украінскай історыяграфіі // Історик і Влада : калектыўна монографія / відп. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2016. – С. 55–76.

14. Калакура Я. Комплекс «совковості» пострадянської історыяграфіі // Україна-Європа-Світ : зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 16. – С. 163–174.

15. Кіштымаў А. Падвядзенне вынікаў альбо зьвядзенне рахункаў? // ARCNE. – 2007. – № 7–8. – С. 23–30.

16. Ковалёва Н. О месте цивилизационного подхода в изучении истории Беларуси // Актуальные проблемы истории Беларуси: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 87–90.

17. Колесник И. Историческая наука и историческое искусствоведение в конце XX в.: методологический аспект // Харківський історыяграфічний збірник. – Харків : НМЦ «СД», 2000. – Вип. 4. – С. 9–19.

18. Крих С. Быть марксистом: крест советского историка // Історыяграфічні дослідження в Україні / гол. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2012. – Вип. 22. – С. 153–176.

19. Кулеш Л., Осипова Л. Об изучении курса «История Беларуси в контексте мировой цивилизации» // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. – Вип. 2 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 179–181.

20. Куций І. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історыяграфічнаго дослідження: сучасні інтерпретації // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 113–122.

21. Куций І. П. Цивілізаційні ідентичності в українській історыяграфіі кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – 480 с.

22. Латышонак А. Краіна Беларусь існуе з XVI стагоддзя // Беларуская думка. – 2010. – № 1. – С. 80–87.

23. Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. – Беласток ; Вільня : Беларускаяе Гістарычнае Таварыства, 2009. – 558 с.

24. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX–XX ст. / пер. з ням.. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2005. – 540 с.

25. Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII–XVI ст. // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. / І. Крэнь [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – С. 302–330.

26. Мікуліч Т. М. Мова і этнічная самасвядомасць. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996. – 159 с.

27. Мікуліч Т. Этнічная самасвядомасць беларусаў: гісторыя вывучэння і сучасны стан праблемы // Весці Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 1995. – № 2. – С. 97–102.

28. Мірановіч Я. Праблемы тэрміналогіі ў беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2001. – Т. 4. – С. 136–138.

29. Нечухрин А. Развитие методологической базы исторических исследований в Республике Беларусь // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 36–48.

30. Нечухрин А., Рамазанов С. Содержание понятия «кризис историографии» // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. – Вып. 3 / рэдкал. : У. Сідарцоў [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 35–46.

31. Портнов А. «Західні» катэгорыі в украінській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна Модерна. – Ч. 16. – К. ; Львів, 2010. – С. 153–182.

32. Равченко М. Белорус в советском социуме: национальная идентификация // Российские и славянские исследования : науч. сб. – Вып. 8 / редкол. : А. Сальков, О. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск : БГУ, 2013. – С. 115–120.

33. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – Москва : Кругъ, 2011. – 560 с.

34. Риер Я. Парадигмы исторического развития: стабильность или изменчивость (на примере средневековых цивилизаций) // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / редкол. : В. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2004. – С. 59–61.

35. Рыер Я. Сярэдневяковыя цывілізацыі і Беларусь // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства : матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.) / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 24–27.

36. Самусік А. Станаўленне беларускага этнасу // Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 2 / Ю. Бохан [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – С. 541–567.

37. Смоленчук А. Прощание с имперским нарративом? // Ab Imperio. – 2008. – № 4. – С. 373–389.

38. Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX–XXI вв.. – Минск : Харвест, 2013. – 544 с.
39. Фабрикант М., Царик Ю. Белорусский народ как реальность (Особенности и проблемы национальной самоидентификации белорусов) // Беларуская думка. – 2009. – № 8. – С. 62–67.
40. Федоров И. Создание виртуального учебного пособия «Этнография Беларуси» // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2 / рэдкал. : С. Ходзін (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 68–74.
41. Филюшкин А. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос : Философско-культурологический журнал. – Вильнюс, 2000. – № 3 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://topos.ehu.lt/journal>.
42. Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) // Український гуманітарний огляд / за ред. Н. Яковенко. – Вип. 13. – К., 2009. – С. 9–29.
43. Чигринов П. Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп.. – Минск : Полымя, 2002. – 432 с.
44. Шнирельман В. Время цивилизации: цивилизационный подход как национальная идея // Российская модернизация: размышляя о самобытности : сб. ст. / под ред. Э. Паина и О. Волкогоновой. – Москва : Три квадрата, 2008. – С. 198–234.
45. Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – Минск, 2007. – 191 с. – Рукопис [Электронный ресурс] – Режим доступа : www.shutova.com.

Kostiantyn Iwangorodsky

Methodological approaches to the ethnogenesis of Eastern Slavic communities in modern Belarusian historiography

Abstract

Modern Belarusian historiography is in a bifurcated condition, conditioned by the conservative ideology of A. Lukashenko's political regime. Most of Belarusian historians are trying to be loyal to the authorities, so their methodological standards remain predominantly Soviet. The desire to give such views the modern techniques appearance only increases the scientific stagnation of the Belarusian humanitarian space. Modern «national» historiography representatives in Belarus also do not want to re-equip their methodological arsenal, that's why their attempts to resist «official» version of history are unproductive. The imperfection of theoretical and methodological approaches and ethno-historical terminology in the Belarusian researchers' writings is especially noticeable in their trying to reconstruct ethnic history of the Eastern Slavic communities, first of all, in regard to the Belarusian ethnogenesis. So the most popular ethno-historical myth/stereotype in Belarusian

historiography is still the interpretation of the Eastern Slavs' ethnic past exclusively through the prism of the so-called «common cradle».

Key words: historiography, methodology, modern Belarusian historiography, ethnic history, ethnogenesis, Eastern Slavs, Belarusians.

Концептуалізація історичного знання

Дмитро ВИРСЬКИЙ
Інститут історії України
НАН України (Київ)

НОТАТКИ ДО ВІТЧИЗНЯНОГО ГРАНД-НАРАТИВУ: УКРАЇНА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1505-1795).*

Попередні зауваги: триада ранньомодерних революцій

Отже, 1569 р. Люблінська унія поховала запізнілий (попри всю його «органічність») проект «феодалної імперії» Великого князівства Литовського. І в історії України надовго запанувала річпосполитська домінанта. З доби Київської Русі, уперше (і ширше навіть за недовгий епізод кращих часів Галицько-Волинського князівства) майже всі українські землі опинилися в одній державі (зустріч-синергія Русі з Руссю – українсько-польської і українсько-литовської; прощання Русі з Руссю – пришвидшення українсько-білоруського розмежування та конфліктна конкуренція з Росією-Московією; загибель Русі молдовської¹ і народження-відродження Русі-України козацької – то не лише геополітика – це ментальні культурні злами). Не дивно, що навіть сучасні апеляції до історичної соборності так охоче поринають у річпосполитський досвід, а його відсутність-недостатність є певною проблемою для інтеграції громадян і локальних громад-спільнот модерних українців².

Важливо, що то був справжній «ренесансний проект» – з типовою для Ренесансу наївністю, завищеними очікуваннями та комплексом титана-першопрохідця³. Там, справді, чимало було – на виріст, тому річпосполитські шати не раз виявлялися впору ще не одному поколінню нащадків.

Проект пережив свою добу винайдення-революції (1505-1573/1608.⁴), а далі і розквіту-експансії (до 1648) та занепаду-згортання (до 1795). Причому, його

* Журнальна версія вступного і 1-го підрозділів мого розділу нарисів історії України (готуються Інститутом історії України НАНУ).

¹ Як на мене сюжет *Русі молдовської* недооцінений у вітчизняній історіографії – а він якраз про Галицьку і Подільську спадщини, доля яких зовсім не вичерпується XIV ст. – до 1530-х рр. молдовські господарі претендували на Львів, а на Поділля і значно пізніше. «Насліддили» молдовани в Україні і згодом. Причому, не варто тут задивлятися лише на регіональне минуле Буковини. Адже, ключова роль таких історичних постатей як князь Дмитро Вишневецький (ймовірний бастард господаря Петра Рареша), господар Івоня, який вивів на політичну арену козаків Свірчовського-Свірговського, гетьман-господар Підкова та митрополит-господарич Петро Могила в загальноукраїнській історії незаперечна. Зрештою, якщо молдовське походження роду гетьмана Б. Хмельницького – це лише підозра, то щодо роду гетьмана Д. Апостола – це факт. Свій молдовський епізод з Г. Дукою мав правобережний гетьманат, а у XVIII ст. Ханська Україна, гайдамаки Верлана та новоросійський Молдовський полк також жилися молдовським Придністров'ям.

² Про зв'язок «генетичну» спорідненість ранньомодерних та модерних ідентичностей див. ще свіжу книжку Сергія Плохія: Плохій С. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015 (англомовне першовидання 2006 р.).

³ Французький історик Жан Делюмо вважав, що за доби Відродження на передній план висуваються *особистість, жінка, дитина, освіта, фінанси, релігія і мистецтво*, див.: Делюмо Ж. Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006. – 720 с. (1-е видання у 1967 р.).

⁴ На роль кінцівки революційного періоду – крім 1573 р. (пакта конвента) і 1608 р. (поразка рокошу М. Збжидовського) – претендує ще й 1564 р. (останній езекуційний сейм) і 1569 р. (Люблінська унія) і 1570 р. (Сандомирська згода між протестантами для оборони-толеранції їх прав у країні – згодом вона і православним прислужилася). Мої вагання між 1573 і 1608 рр. – то вагання між виходом на вершину і зривом із неї. Цікаво, що у сучасній Польщі є тенденція починати

майже ювелірна хронологічна вписаність до меж Раннього Модерну взагалі робить з нього по-своєму унікальну модель цілого того примітного історичного періоду.

Бо ж Ранній Модерн, цей, за К. Ясперсом, 2-й осьовий час світової історії, не обійдений увагою дослідників по всьому світу. У ньому досі плідно шукають витоки глобальної економічної системи (світу-економіки), яка стала основою процесів невинної модернізації і технологічного розвитку людства; він став часом т. зв. вивищення Заходу, повсюдної «націоналізації» держав та «сповзання до демократії»; а питома дводжерельність Ренесансу (античність+середньовічна християнська традиція) відкрила надалі вже неунікний шлях постійного додавання культурних опцій і гібридизації (як глобальної, так і локальної) модерної та й постмодерної культури. Опукування націогенези, зрештою, відрізняє 2-й осьовий час від 1-го (античного), у представленні якого зазвичай домінують цивілізаційні нотки.⁵

Класична (модерна) українська національна історіографія відпочатку мала свою ранньомодерну вісь – історію козаччини. І, попри тривалі настійливі спроби російсько-імперського і радянського дискурсу вивести її за дужки річесполитського, цей «родовий знак», немов той пролісок, завжди вилазив з-під ідеологічної криги небуття⁶. Наразі ж маємо нову історіографічну ситуацію, коли проскрибована вітчизняна спадщина і штучно замовчуваний світовий досвід вже вповні засвоєні сучасним поколінням українських істориків і все менше породжують вульгарні фанатично-неофітські реакції. Відтак, багаторічні очікування «нового синтезу» нині не виглядають на безпідставні (попри традиційні буркотання скептиків, що «доки сонце зійде, роса очі виїсть»). Розростання «острівців новочасності» та зростаючі можливості для всебічної зміни «кратності наближення» в дослідженнях (Н. Дейвіс) чи для того «густого/щільного опису» (К. Гірц) добачить, зрештою, будь-який уважний спостерігач. Ці «кіборзькі імпланти» верифікованого знання й викликають оптимізм щодо оновленого проекту історіописання⁷.

Ось і цей нарис є досвідом такої сенсоутворюючої синтези. Він задумувався як відкритий і позбавлений штучно нав'язаних чужодержавними історіографіями архаїчних «закладок», які спрямовують інтерпретації у потрібне ідеологічне русло (часто вже «мертвих» ідеологій).

Отже, почнемо з декількох попередніх зауважень. Вони стосуються термінів-назв, хронології та історії ідейних концептів.

цілу добу / період вже з «часу блиску» – з 1572 р. (рік смерті останнього спадкового короля), див.: Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572-1795. – Warszawa, 2008 (прикро, що ця яскрава синтеза поки не зацікавила перекладачів-видавців в Україні).

⁵ Можна сприймати націотворення 2-го осьового часу за ще одне «змішання» чистих античних форм 1-го – *полісу* та *імперії*.

⁶ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997 (вже класична праця 1990-х рр.); Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – К., 2014 (чи не остання, за часом, синтеза історії Козаччини).

⁷ Метафора «кіборга» у сучасній гуманітаристиці широко присутня з часів «Маніфесту кіборгів» (1985) американки Донни Гаравей.

Річ Посполита (слов'янська калька латинського *res publica* – цікаво, що пізніша проросійська перекладацька традиція, аби не акцентувати на цьому калькуванні та не пробуджувати непотрібні алюзії, тлумачила античний вислів-термін іншими словами – «справа народу») постанала як один з партикулярних універсалістських проєктів (термінологія А. Дж. Тойнбі). Відтак, це була чергова «відповідь» на «виклик» побудови ідеальної (або найближчої до ідеалу) держави, у характерних для ренесансної політичної теорії шатах «мішаного ладу» – коктейлю античних монархії-аристократії-демократії з додаванням месіанства середньовічно-християнського «Граду / Царства / спільноти-Народу Божого» (на Небі і на Землі).

Постання річпосполитського проєкту окреслюють ще й як *Шляхетську революцію*. Цей термін постав під впливом польського (польсько-американського) історика Анджея Сулими-Камінського (р. н. 1935), автора широкозної праці «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795*» / «Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795» (Люблін, 2000 / укр. переклад Я. Стріхи – К., 2011). На її сторінках дослідник яскраво продемонстрував революційне значення «*шляхетського руху езекуційного*» для Речі Посполитої як державного проєкту. Камінський також відзначав зв'язок цього руху з рухом козацьким (*Козацькою революцією*), який власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад (с. 82-83 видання 2000 р.). Вважаю також, що давній марксистський спосіб визначення революції за «рушійною силою» (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність як для сучасного дослідника, так і пересічного читача. Зауважу зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф. Броделя для цілої Європи (= світу-економіки) – з умовними контрольними датами 1507-1510, 1650 та 1733-1743 рр. (де від 1-ї з трьох до 2-ї дати панувало зростання, далі т. зв. «криза середини XVII ст.» і спад аж до 3-ї дати)⁸.

Насамкінець зауважу, що термін *Шляхетська революція*, вживаний мною принаймні з 2007 р., досі не зазнавав фахових заперечень, відтак, маю право вважати його конвенційним. Підозрюю, що на руку йому в Україні спрацювало й те, що він добре корелюється з поняттям «*шляхетського імперіалізму*», уживаним ще М. Грушевським. Хоча іноземцям та й фахівцям менш обізнаним з річпосполитською проблематикою, добачати цю опцію імперськості, універсалістськості та ідеальності в проєкті Речі Посполитої часто-густо заважає за давнєне упередження до «шляхетської анархії», яка нібито слабко уживається із будь-якою конструктивною працею.

Революційна шляхта (натхненна ідеями Ренесансу і Реформації) визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. (знаменита «*Nihil novi*» / «Нічого нового» насправді означала революційне «нічого нового про нас без нас»⁹) аж до придушення рокошу

⁸ Див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т. 3: Час світу. – К., 1998. – С. 64-65.

⁹ Тоді ж зрівняні в правах верхня (Сенат) і нижня (Посольська Ізба) палати парламенту Речі Посполитої, що фактично завершило усталення парламентської системи держави.

М. Зебжидовського 1606-1608 рр. Але pacta conventa з виборними монархами (уперше підписані 1573 р.¹⁰), Люблінська унія 1569 р. з її ідеєю дво- чи полінаціональної державності, певна секуляризація суспільного життя з упорядкуванням привілеїв церкви і химерно-бароковий сарматизм як «власний шлях» вірцевого шляхтича (притягальний далеко поза Польщею) – то все здобутки Шляхетської революції.

Незавершеність «революційної програми» цієї столітньої революції покликала нову хвилю – *Козацьку революцію* (1648-1709¹¹), здійснювану «молодшими братами» шляхти – козаками¹². Вона розпочалася на тлі загальноєвропейської «кризи середини XVII ст.»¹³ на теренах, де магнати найбільше «обрізали» досягнення Шляхетської революції (не дали провести «екзекуцію прав», котра мислилася як повернення до ідеально-природного стану держави), і врешті-решт вивела значну частину «краю революції» з-під влади річпосполитського універсалістського проекту, аби стати каталізатором нового – Козацької України¹⁴.

Остання, отже, козацько-українськими революціонерами мислилася як «справжня й істинна Річ Посполита», спадкоємець-відроджувач проекту «ідеальної держави». Зменшення масштабу нового універсалістського проекту не повинно тут бентежити – то лише продовження попередньої тенденції, бо й Польсько-Литовська Річ Посполита була вже меншою і не єдиною спадкоємицею християнського / латинського світу-імперії¹⁵. Та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному «здрібнінні» революціонерів – зі шляхти у козаки (така «демократизація», як відомо, продовжуватиметься і надалі). Зрештою, емансипація / збільшення свободи – а козаків, як не рахуй, було / стало в Україні сильно побільше чим усіх гамузом шляхтичів – то, за Гегелем та філософами-утилітаристами, сенс історії.

До речі, участь українців у річпосполитському універсалістському проекті і здатність на його базі сформулювати і свій власний зробила їх вельми

¹⁰ До речі, як вважається, першопопштовх ідеї нових конституційних норм для нового виборного монарха даний на з'їзді волинських сенаторів і шляхти в Луцьку 27.VII.1572 р., див.: Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / Oprac. Krzysztof Koehler. – Kraków, 2016. – S. 16.

¹¹ Як і у випадку із Шляхетською революцією (1505-1608) верхня межа Козацької революції прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація. Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом – то взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій.

¹² Делюмо писав, що фантастично різнобарвне XVI ст. в усіх областях віддалялося від традиційних настанов, але так і не знайшло рівноваги, див.: Делюмо Ж. Вказ. праця. – С. 132. Не дивно, що наступне XVII ст. зване і з епітетами «залізний вік» і «бунтівне століття».

¹³ Бродель висловлював цікаве міркування, що ісламський світ-економіка та Росія, як ще один регіональний світ-економіка, знаходилися поза межами тогочасної кризи європейського світу-економіки, відтак для прикордонної української спільноти спроба у кризовий час «підключитися» до сусідніх альтернатив виглядає природно.

¹⁴ Попри давність терміну «Україна» тлумачення «Україна-вітчизна» він отримав якраз за часів Козацької революції (гадаю, що формально – то ідеологічна спадщина Зборівської угоди 1649 р., коли, аби не вживати термінів «Русь» чи «Русь Червона», які сприймалися – справді – «по Віслу», «Україна» – «по Стир» – стала прийнятним для обох сторін конфлікту компромісом). Із «свіжого» на цю тему див.: Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – К., 2014. – С. 251-253; Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649-1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – К., 2015. – С. 13-41; Drozdowski Mariusz Robert. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659. – Białystok, 2015. – 480 s.

¹⁵ Свіжі міркування про пізньосередньовічний і ранньомодерний імперський досвід див.: Норкус Зенонас. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – К., 2016.

вправними помічниками у розбудові пізнішої Російської імперії¹⁶, але, якщо для росіян вона і була «оригіналом» всякої імперіальності, то для українських співвітчизників – лише епігоном, який постійно порівнювався з іншими альтернативами. Відтак, якщо перші щиро любили імперське «отечество», то другі – радше утилітарно мирилися із ним. Тому й цензурні спроби російських «переможців» (які не допускали й думки про тимчасовість такого свого стану) представити історичних конкурентів – Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполиту обох народів, Козацьку Україну, Кримський ханат etc як *fail states* / неідеальні держави ніколи не були прийнятні в Україні щиро і остаточно.

У принципі, можна говорити навіть про *Царську (імператорську) революцію / контрреволюцію*.¹⁷ (царі-монархи, теж «стан» суспільства, хоч така «рушійна сила» революції виглядає радше контрреволюційно – але доба Відродження, за Делюмо, «полюбляла обхідні шляхи»¹⁸). Вона стала прийнятною альтернативою для річпосполитських олігархів-магнатів (її підперла і амбітна києво-могилянська церква) і гамівною сорочкою для шляхетських і козацьких борців за свободу-емансипацію (в т. ч. національну). Утім, відчуття неміцності російського імперського режиму на екстеріорних теренах (а особливо в екстремальних центрах – Польщі і Україні) було постійним клопотом для царизму (аж до його скону).

¹⁶ Випадок Австрійської імперії, до якої також входили частинки України є менш показовим – імперія тут будувалася не на такому «сирому корені» як в Росії (всі розмови про «Москву – 3-й Рим» та візантійський спадок росіян на тлі реальної прецедентної традиції Священної Римської імперії німецької нації виглядають блякло-спекулятивно) та й знана «клаптиковість» австрійського проекту, який консервував локальні культурно-політичні світи у душі середньовічної роздробленості, не вимагала від українців «російського» рівня розчинення в «імперськості».

¹⁷ Неоригінально вважаю *революції і контрреволюції* процесами типологічно схожими. А з точки зору Ренесансу / 2-го осявового часу – тут маємо змагання між республікансько-демократичною і монаршо-абсолютистською модернізаційними програмами. Отже, не варто помилятися на рахунок «тріади» – тут ми маємо справу не з тезою-антитезою-синтезом, а з дилемою – дві каскадні «демократичні» революції (шляхетська і козацька) проти «самодержавного абсолютизму» контрреволюції (царської). Досить ймовірно є й припущення, що демократична тенденція горює тоді у центрі світських систем, а абсолютизм перемагає на периферії. Думаю, що й ті, хто не вважає європейський (теоретичний) абсолютизм з російським самодержавством тотожними явищами, мовляв, у Франції – то складний баланс, а в Росії – неприкритий азійський деспотизм, йде шляхом «витискання» проекту царів на маргінес. Мені здається, що ранньомодерний абсолютизм – то завжди ставка (волюнтаристська) наздоганяючого.

Царська (імператорська) революція / контрреволюція розпочалася т. зв. Петровськими реформами (тобтодесь з 1690-х рр.), увінчана потьомкінською утопією Катерини II, дійшла до повного вичерпання *Ancien Régime* / *Старого Режиму*, як історичного тренду, у 1856 р. – із поразкою Російської імперії у Кримській війні (Бродель акцентував на довгому XVI ст. Європи і численним польським історикам воно взагалі уявляється «золотим», Яковенко – на довгому XVII ст. України, гадаю, що і довге XVIII ст. Росії – то теж зручна історична модель). Я не є фанатом слова *революція* (оскільки за ранньомодерних часів це ще цілком неамбітний синонім «реформи-перетворення», то досліднику-ранньомодернику важко утриматись від іронії щодо велично-демонічних конотацій, приданих «революції» вже Модерном), але тут мені зручно через нього підкреслити спільний модернізаційний і структуруючий потенціал (із особливими проектами майбутнього) всієї тріади революцій (шляхетська – козацька – царська) важливий для розуміння цілого українського / не лише українського Раннього Модерну. Зрештою, погляд на московське самодержавство як «революцію згори», не новий, див.: Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.; Москва, 2004 (першодрук Чиказького ун-ту 1963 р.). – С. 754 (автор писав, що дії Івана Грозного якраз дуже схожі на «соціальну революцію згори»).

¹⁸ Делюмо Ж. Вказ. праця. – С. 11.

*Екологія та економіка:
природна Реконкіста й інтеграція до Світ-Системи*

Переходячи до конкретних замальовок цього досвіду, почнемо тривіально – з природних умов та економічного базису. Щодо першого то є чимало вказівок, що крах золотоординського світу багато в чому мав екологічну природу. Похолодання (малий льодовиковий період) – у 1400-1800 рр. (є й ширша хронологія – 1300-1850 рр.) температура на планеті взагалі була на 2-3^о нижче сучасної – на теренах України гукнулося укр. холодними зимами.¹⁹ та нестабільною погодою влітку (засухи або, навпаки, затяжні дощі), хоча XVI ст. – на загальному кліматичному тлі періоду – було кращим.

Кількість місцевого населення протягом XIV-XV ст. явно зменшується (тут ще спадок «Чорної смерті»-чуми 1346-1353 рр. міг мати значення), здається – воно навіть витискається у маргінальні зони-укриття (Підгір'я-Галичина, Покуття і Буковина, Полісся, Крим)²⁰. Господарські уклади також деградують – золотоординська степова урбанізація XIII-XIV ст. так узагалі зійшла нанівець; підупало-зібгалося і первісно широко закроене – від Дністра до Дніпра – сонцегербове Поділля; мусили тікати – причому, почасти, у внутрішні райони України – італійці – генуезці та ін.²¹; грецька і вірменська діаспори втратили свої державні метрополії і стали на шлях інтеграції до місцевих соціумів²²; може і назва «ухід» – вона не лише про тимчасовість промислового сезону, а й про реальний першоухід-втечу? зокрема, так виглядає відступ лівобережців XV ст. з Путивля – сполучної ланки з поволзькими ординськими центрами – до Канева і Черкас. Не дивно, що на Русі 1492 р. (початок 8-го тисячоліття від сотворіння світу) чекали на «кінець світу»²³.

¹⁹ Що таке тогочасна холодна зима можемо судити за ось таким фактом: у березні 1748 р. у Келебердянській сотні Полтавського полку замерзло – 2 людини та 86 коней, 1 733 голови великої рогатої худоби і 16 287 овець, див.: Пархоменко В. «Стужа» в Малороссии в марте 1748 р. // Киевская Старина. – 1905. – № 9. – С. 115. Для турецьких коней – трофеїв війни 1735-1739 рр. у Миргородському полку у 1740-х рр. прийшлося будувати зимові стайні, бо під відкритим небом тварини не виживали, див.: НБУВ. ІР. – Ф. II. – Спр. 2012. – Арк. 542-549зв. У 1773 / 1774 рр. (за Гільденштедтом) у Кременчугі Дніпро був скутий кригою від 6 (17) листопада до 18 лютого (1 березня).

Між іншим, один з температурних мінімумів цього періоду припав на 1650 р. – часи Козацької революції в Україні. Отже, екологічний чинник тієї революції також варто мати на увазі. Про вплив похолодання 1640-х – 1650-х рр. на історичні події див.: Parker Geoffrey. Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. – New Haven, 2013.

Утім, не завжди у холодах був винний саме малий льодовиковий період (є кілька версій його причин). Так, у холоді і голоді 1601-1603 рр. (коли на санях можна було замерзлим берегом Чорного моря до Константинополя їздити) добачають слід виверження вулкана Вайнапутіна в Перу, яке відбулося 19 лютого – 6/15 березня 1600 р. У зиму 1620/1621 р. Босфор також замерз – так що з Європи до Азії можна було ходити пішки.

²⁰ Це власне загальноєвропейська тенденція «важких часів» XIV-XV ст., див.: Делюмо Ж. Вказ. праця. – С. 75-78 (у XIV ст. населення Європи взагалі скоротилося на третину).

²¹ У XVI ст. італійська громада ще помітна у Львові та й в інших частинах України зустріти італійців було не дивина – 1579 р. римський нунцій у Польщі Калігарі навіть включив їх у «суміш народів», з яких утворювалося козацтво.

²² З українськими вірменами пов'язане таке цікаве місцеве культурне явище як література вірмено-кипчацькою мовою. А грецька культура в Україні традиційно уходила за «високу» (з цим пов'язане навіть українське слово «гречність»). І навіть Козацька революція мала своїх героїв грецького походження (наказний гетьман Остафій Астаматій, дипломат Данило Грек / Олівєберг де Грекані та ін.).

²³ На цей психологічний рубіж щойно звернув увагу адепт «незаходуцентричної» історіографії (трохи крикливо-неофітський) – британець П. Франкопан (Peter Frankopan), див.: Франкопан Питер. Шелковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. – Москва, 2017 (першодрук – 2015). Зрештою, через колумбове відкриття Америки того року «копір часу» у світі тоді таки змінився, а в Україні вперше почули про козаків.

Український Степ саме тоді стає Диким Полем (Чорний ліс «поглинув» надбужські золотоординські центри, Запоріжжя-Жовтий Очерет.²⁴ запанував над Ордо – ставкою Мамаєвого улусу, Лівобережжя усипали Дичини-Сівери). Українці-русини тоді втрачають мореплавство²⁵ (а це буде зовсім не на краще за доби Великих географічних відкриттів і поширення товарної економіки) і, поза піратськими рейдами запорожців²⁶, вони повернулися на Чорне море лише в середині XVIII ст.²⁷. Зрештою, навіть річкове судноплавство ледь животіло – сухопутний караван загорював над човном²⁸ (згодом навіть перекриття судноплавства млиновими греблями на менших річках не викликало помітного опору²⁹). Епізод як Плато Карпіні 1245 р. у Києві радять вибрати для мандрівки до двору монгольського хана руський критий возик-фургон (такий як русини хутра перевозять; згодом – у козацькі часи – їх, зовсім по-корабельному, «палубами» називали) – то символ цілої нової сухоподільної трансконтинентальної системи сполучень (чи не головного внеску монголів до цивілізації).

Попри це, маємо унікально значну роль ріки Дніпра в українській ранньомодерній історії (цю могутню річку українці навіть стали звати Славута або Слави гута³⁰ – тобто, фактично, виробник слави), що виглядає саме на своєрідну «компенсацію» за «відрізане» море (навіть слова «Берег», «побережники» – то в тогочасній Україні не морські, а річкові терміни). Врешті-решт і Пороги (на Дніпрі та на Дністрі) – то місцеві герої-актори здебільшого саме ранньомодерного часу (вони рятують Київ від перспективи захоплення турецьким флотом бл. 1500 р., їх беруть під контроль запорожці, з проектами їх знесення – задля хлібного експорту до південної Європи – постійно носяться від XVI ст.). Річка стає і символом кордону.³¹

²⁴ *Жовтий Очерет* – дослівний переклад татарського топоніму *Сарикамиш*.

²⁵ Останній доступний тодішнім українцям значний морський порт – Білгород-Дністровський – турки захопили 1484 р.

²⁶ Непропорційно велике зацікавлення спостерігачів «морськими» подвигами козацтва дуже симптоматичне для тогочасної західної цивілізації.

²⁷ Свіжі міркування про важливість моря (*maritime* – морського часу) для цивілізаційного розвитку див.: Пейн Линкольн. *Море и цивилизация. Мировая история в свете развития судоходства*. – Москва, 2017 (англомовний першодрук 2013 р.). Там, зокрема, XVI-XVIII ст. зуться «класичною епохою мореплавства». Вужче див. також: Кінг Чарльз. *Історія Чорного моря*. – К., 2011 (англомовний першодрук 2004 р.).

²⁸ Вантажопідйомність чумацької мажі нараховувала близько 60 пудів (960 кг) на пароволовий віз, найсильніші воли могли брати і до 90 пудів (1 440 кг). Четверикова мажа брала до 120 пудів (1 920 кг). Є дані, що чумаки використовували також шестирикові вози. Отже загалом – кілька возів досить легко заміняли за вантажопідйомністю тогочасне купецьке річкове судно.

²⁹ Морштин 1647 р. віршував про загальнорічпосполитську диковинку – млин на українському Сеймі в Батурині аж на 37 кіл-колес.

³⁰ Пояснення-тлумачення з «Марсу савроматського» (Варшава, 1642) Самуеля Шимановського.

³¹ Як тут не згадати про колони на Сулі – знаки межі *Сарматії* (легенду про встановлення таких колон першим польським королем Болеславом Хоробрим під час походу на Київ 1018 р. спопуляризувала хроніка М. Кромера, уперше видана 1555 р.). С. Сарницький у своєму «Описі давньої і нової Польщі» (Краків, 1585) зрівняв їх із античними Геркулесовими стовпами Гібралтару (межа Стародавнього світу). Згодом ці надсульські колони красномовці прикрасили ще й трубами. Зокрема, М. Пашковський про них писав: «стовпи залізні з трубами мідними», що на подив брилилі, див.: Zadora. *Traktat de offensive bello*. – [Kraków?], 1613. (розділ VI, параграф XIII).

Уривок про Дніпро і про чорно-білість річпосполитських морів.³²
з віршу Яна-Анджея Морштина (1621-1693) «Ріки» («Rzeki»)
зі збірки 1647 р. (вийшла друком лише 1874 р.) «*Kanikuła albo Psia
gwiazda*»,

співаної, за автором, «на берегах Сейму і Сули, де Псьол і Ворскла течуть
болотними водами і де кордон двох слов'янських народів»:

Także Dniepr ukraiński, który	Також Дніпро український, котрий часті
częste łupy	лупи
Aż z Stambułu odwoził w	Аж з Стамбулу відвозив у козацькі
kozackie chałupy,	халупи,
Skąd i Sławutą rzeczon, że mu nie	Звідки і Славутю наречений, що його
był srogі	не лякав
Bisurmaniec ni Krymczyk, ni	Ані Бусурманець, ані кримчак, ані
straszne porogi,	страшні пороги,
<...>	<...>
Masz morza lubo <i>Białe</i> , co po	Маєш моря або Біле ³³ , що по довгих
długich biegach	берегах,
Holenderskie przy naszych stawia	Голландські при наших берегах ставить
nawy brzegach;	кораблі;
Lubo <i>Czarne</i> , którego choć	Або Чорне, котрого хоч Ординець
Ordyńczyk broni,	боронить,
Naszéj jednak zdobyczą będzie,	Нашою, однак, буде здобиччю – дай
da Bóg, broni.	Бог, зброї!

Отже, природна Реконкіста – це великою мірою головний зміст і сенс історії України цього періоду (причому, свої програми відвоювання мали як русини, так татари та ін.). Запит на Відродження (часто цілком намацальних руїн) – можна сказати – постійно стояв над душею тогочасного українця.

Крім клімату, для України досить гостро стояли проблеми пошестей³⁴. Взагалі-то невелика щільність населення вважається фактором, який сприяє його здоров'ю (менше людей природі легше прогодувати і менше контактів – менше шансів для епідемії). Однак, зворотнім боком було, ймовірно, пізніше напрацювання українцями достатнього рівня імунного опору певній хворобі (ось у Західній Європі остання велика епідемія чуми – то 1663-1684 pp.³⁵).

Епідемічну небезпеку найчастіше приносила війна. Будь-яка велика військова кампанія (яка виходила за умовно 2-тижневий термін набігу) майже

³² Шляхетська імперія – як і всі інші тутешні геополітичні потуги після готів Германаріха (Київська Русь, Велике князівство Литовське, Російська імперія) – марила Балто-Чорноморським двомор'ям. До речі, назвати чорноморський корабель «Україна» (1784 р. він зробив свій перший рейс з Херсона) згодом спало на думку саме польсько-українському магнату – Проту Потоцькому (співзасновник польської Чорноморської торгової компанії, що почала діяти з 1782 р.).

³³ = Балтійське море. Поетична назва-метафора Морштина, вигадана явно заради протиставлення морю Чорному (біле-чорне, добре-зле).

³⁴ На медичний аспект світової історії щойно звернув увагу британсько-американський історик Н. Фергюсон (Niall Ferguson), див.: Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як Захід став успішним. – К., 2017 (першодрук 2011 р.). Хоча, сюжет цей широко спопуляризував ще Вільям Мак-Ніл, див.: Мак-Ніл У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.; Москва, 2004 (першодрук Чиказького ун-ту 1963 р.). – С. 741-743.

³⁵ Хоча, у кліматично ближчій Україні Південній Франції чума гостила ще у 1724 р., а на Мальті – 1813 р. У територіально недалекому Гданську був спалах 1709 р. Отже, «відставання», якщо і воно було, можна вважати тут порівняно незначним.

неуникно викликала спалах епідемій (і якщо чума – то відносно рідкісний гість, то дизентерія, яку тут звали червоною німеччю або червонкою – то традиційна «солдатська» хвороба): 1648 р. від чуми помер Максим Кривоніс, 1651 р. від дизентерії – Ярема Вишневецький, про спустошення від південної чуми 1739-1740 рр. в поселеннях і гарнізонах Нижнього Подніпров'я (від гирла р. Самари до Очакова) промовисті спомини лишив очевидець – віце-адмірал Яків Барш³⁶. Вони ж нерідко блокували і торгівельні шляхи.

Хіба вже з середини XVIII ст. карантинна служба (виникла у Венеції 1402 р.) та поширення гігієнічних знань стають більш-менш ефективними (тоді ж митниці обзаводяться лікарями, а до того хіба лазні для подорожніх можна вважати антиепідемічними заходами). І лише 1784 р. столичний академічний лікарський десант (на чолі з талановитим лікарем-вченим Данилом Самойловичем) переходить від практики простого вичікування (поки само пройде) до активних антиепідемічних заходів і реально рятує від епідемії чуми Кременчук і Херсон.

Суттєвою на півдні України (здається, здебільшого Правобережної) лишалася проблема сарани. Про цю специфічну українську проблему добре відомо ще з описів Боплана та малюнків Мюнца. А сарана 1749 р. потрапила навіть на сторінки «Енеїди» І. Котляревського.

А щодо вимірів економіки, то справа в тому, що Річ Посполита – це перший державний лад на українських землях, який функціонував в умовах «феодалного капіталізму»³⁷. Останній фундаментально відрізнявся від класичного феодалізму середніх віків феноменом «примусової праці на ринок»³⁸. Локальне (українське) суспільство уперше стало жити як частина світу-економіки і напрацьовані тоді рефлексії міцно засіли як на свідомому, так і несвідомо-рефлекторному рівнях його світосприйняття.

Так, уперше усталилися територіальні кордони України, які згодом змінювалися досить обмежено (і зазвичай лише на степовому півдні і сході, які, таким чином, лише вступали до простору світу-економіки)³⁹. Саме Люблін-1569 забезпечив міцність отої «зустрічі Русі з Руссю»⁴⁰ і з цього часу можна говорити про стабільне ядро, український «гінтерланд» – за віссю Галичина-Наддніпрянина, Львів-Київ (у чомусь – відродження кращих часів Галицько-Волинського князівства / Королівства Руського). Звідси і відчута сучасниками потреба у новому географічно-політичному терміні – спочатку з виокремленням із простору давньої Русі – за історично-юридичною традицією коронного краю (гех патронум) – Русь Червона, Русь Біла; а згодом, і витвір з акцентом вже на

³⁶ Див.: «Юрнал» віце-адмірала Я. С. Барша. Часть вторая. 1726-1740 // Сборник гос. биб-ки им. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 3. – Ленинград, 1955.

³⁷ Термін дослідника Ломбардії XVII ст. Луджи Бульферетті (1935-1988), який Іммануїл Валерстайн вважав за один з прийнятих для характеристики нової епохи, див.: Валерстайн І. Мир-система Модерна. – Т. I: Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. – Москва, 2015. – С. 108.

³⁸ Так само термін з лексику І. Валерстайна, див.: Там само. – С. 107 і наступні.

³⁹ За Валерстайном, «національна держава» – типовий / форматний гравець за часів світу-економіки / світу-системи.

⁴⁰ Під «зустріччю Русі з Руссю» розумію новий синтез традицій *галицько-волинської* (екс-Королівства Руського) – вже щепленої Ренесансом (у польських варіаціях) і *київської* – остання із пам'яттю не лише про «давньоруську античність», а й про свіжу удільну традицію князівства Олельковичів, яку ще на початку XVI ст. конструювали й під окремий ягелонський престол для майбутнього польського короля Сигізмунда I Старого.

сучасному (презентистському) «новоробі» – Україна⁴¹ – з цілком революційною легітимацією за правом сили («через шаблю здобуте право»)⁴².

Величезні колонізаційні можливості – спільна риса цілого простору Речі Посполитої – на українських теренах були чи не найбільш виразні (згадаймо байки Меховіти про Поділля, що тече молоком і медом та де, і дрючок, встромлений в землю, розквітає; або анекдоти, що за Любліном – вже Індія, а від Білої Церкви – «за Погребищем»⁴³) – «Новий Світ»-Америка). Але досить рідке населення (навіть загалом – десь 1:10 у відношенні до неукраїнської частини Речі Посполитої⁴⁴) потребувало мотивації і соціальних гарантій⁴⁵.

Звідси екстремально-високий відсоток шляхетства-лицарства⁴⁶, міщанства з великою мірою аграрних чи радше аграрно-мілітарних міст-укріплень (близьких до формули «колективного феодала»)⁴⁷ і значного поширення перехідних «станів» (слуги-бояри, козаки, етнічний бізнес і т. д.), які також моделювали себе як причетні до «привілейованих»⁴⁸, плюс впровадження

⁴¹ Спочатку термін «Україна» сприймався вужчим географічно – ось 31.III.1593 р. сеймик Руського воєводства відносив до України лише «воєводства Київське, Подільське і Брацлавське», див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie. – T. XX: Lauda wiszeńskie 1572–1648 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 94.

До певної міри полюблінська «Україна» заступила старий «новороб» XIV-XV ст. – «Поділля» (тоді широкі – від Дніпра до Дністра), що добре відчув ще анекдот «Мудра Русь» зі збірки «Що нового...» (Краків?, 1650), де прямо мовиться про Русь «Подільську або Україну». Спокусливо думати, що заміна «Поділля» на «Україну» відбиває процес переходу від свідомості поліса / міста-держави *a la* давньоруська Гардарика (Поділ – це традиційна назва частини міста) до територіальної держави (Україна – частина країни).

⁴² Попри існування давньоруського прецеденту терміну «Україна», немає жодних свідчень, що у річпосполитський період він сприймався як частина «києворуської спадщини». Отже, не варто екстраполювати у минуле ідеологічні концепти доби Модерну (XIX-XX ст.) щодо «одвічної / багатовікової тягlosti».

⁴³ Дорогу далі пропонується спитати 1 квітня «у скотарів на полю», див. анекдот «Дорога на Новий Світ» у збірці «Сакви» (друк після 1649 р.).

⁴⁴ Тут варто пояснити позірно надмірні амбіції відносно малочисельних українців у загальнорічпосполитському проєкті. Справа в тому, що «руська» ідентичність в Речі Посполитій обіймала як східнослов'янське населення як України, так і Білорусі, та й західний кордон «Русі» ще тільки починав відсуватися від Вісли через колонізацію (і в такому складі русини – то, справді, 2-а, і за чисельністю співставна з 1-ю, «національна» група в державі). Для цілої річпосполитської Русі українське прикордоння виглядало на фокус народних зусиль – скидалося новими Змієвими валами (із вписанням 1620 р. до міського братства Війська Запорізького, Київ знову виглядав столицею руських богатирів, а Запоріжжя – богатырською заставою).

⁴⁵ Мак-Ніл, оповідаючи про утворення у XVII ст. американської спільноти в англійських колоніях, зауважив, що, за відсутності дієвого зовнішнього контролю, «тенденція до встановлення у суспільстві рівноправ'я» дімає «у надрах будь-якого суспільства, де населення невелике, а землі вдосталь», див.: Мак-Ніл У. Восхождение Запада. – С. 780.

⁴⁶ Цікаво, що високий відсоток шляхти в Україні відчутно забезпечувався значною «текучою» і «анклавністю» кадрів, оскільки для шляхетської молоді цілої держави український кордон був своєрідною «військовою школою», куди прибували на час і зі своїм спорядженням. Ця велика міра автономності від «місцевих» грала на те, що шляхетство українці починали сприймати як чужий і радше просто союзний елемент, на противагу козакам, які лічилися за своє і суто місцеве лицарство. Не на користь тут йшли і військово-логістичні пережитки долюблінської доби, зокрема зосередженість урядового кварцяного війська на захисті Західного Поділля і Галичини (з традиційним місцем збору в Глинях – аж під Львовом).

⁴⁷ Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у багатьох локаційних привілеях новозаснованим українським містам єдиною повинністю їх міщан оголошується військова (прикордонна) служба, а ще у середині XVIII ст. у фіскальних описах міст Гетьманщини нерідко стверджується, що міщан у місті немає, лише деякі козаки-городяни «бавляться» реміслами і ремеслами (для Правобережної і Західної України другої половини XVII – XVIII ст. реальністю був загальнорічпосполитський занепад християнського міщанства, його витіснення євреями – яких Н. Дейвіс трактує як інший суспільний стан, див.: Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. – К., 2008. – С. 235).

⁴⁸ Перехідні (середні) стани і діаспори по всій Європі були чи не головними вигодонабувачами від «революції цін» (за період 1501 / 1510-1601 / 1610 р. загальні ціни тут зросли на 200%, а на харчі – на 300%; хоча у XIX-XX ст. цей показник сягнув десятків тисяч %, то таки був ривок) – цього повсюдного розчинника феодальних скреп. Ці соціальні групи вигравали і від нових цін, встановлених вже під себе, і від старих, розрахованих на нижчу платоспроможність оподаткованих, відтак розбагатіли та почали захищати себе від непевностей ринку купленими-вибореними політичними

цивілізаційних новинок (римське чи то західне цивільне право, ренесансна просвіта і вченість, європейський експорт речей і технологій). Навіть «експортовані» з внутрішніх районів Речі Посполитої кріпаки (спосіб, який Валерстайн вважав особливо ефективним для запровадження кріпацьких практик на новоколонізовані території Східної Європи) до середини XVIII ст. мали змогу користуватись т. зв. «слободами» (багатолітнім, бувало і до 30 років звільненням від податків, іноді із перспективою стати міщанином)⁴⁹, а по спливанню часу останніх норовили перебігти до нового власника на нову «слободу»⁵⁰.

Не дивно, що, наприклад, панщина на українській Наддніпрянщині і з'являється вже аж у XVII ст., і до початку – середини XVIII ст. вона не виходила за межу 2-х днів відробітку на тиждень⁵¹. Загалом, хлібний варіант «ресурсного прокляття» і «колоніального моноциклу» з його фільварками-помістями (великими ринковоорієнтованими сільськогосподарськими підприємствами) та т. зв. 2-м виданням кріпацтва⁵² наступав тут повільно – остаточно запанувавши в Україні вже аж у 2-й половині XVIII ст.⁵³ (підпертий російськими багнетами, а не річпосполитсько-сарматськими шаблями⁵⁴).

привілеями. Причому, успішних досвід «боротьби» сприяв їх соціальному оптимізму (= вірі у власні сили) навпіл із звичкою до тривоги нового світу-системи. Не дивно, що вони не лякалися революцій.

⁴⁹ Мінець ще 1781 р. замальовував під Чигирином стовпчики з кількома невинятими кілками (кожний кілок позначав рік слободи, що ще лишалася поселенцям).

⁵⁰ Згадаймо нарікання М. Потоцького з кінця 1637 р., що старі осадні Правобережжя стоять напівпорожні, а нові слободи Лівобережної України переповнені новопоселенцями – живильним джерелом козацтва і «семінарією бунтів». Згадаймо і стару слобожанську пісню «Зараз тая серед рая || Слобода обісла. || Там тишина, там старшина || Не має к їм діла...».

⁵¹ На Галичині і Волині – цитаделях української шляхти – панщина була жорсткіша (пересічно ближча до 4 днів на тиждень), але й там знані значні «нефільваркові» анклавні (як ось Карпати з їх вічарями і опришками, Полісся – з лісовиками-поліщуками і болотниками-пінчуками), а татарсько-турецькі напади-пустощення забезпечували і тут постійну реколонізацію значних просторів, що супроводжувалися ослабленням визиску кріпаків. Зрештою, міграція на Поділля чи Наддніпрянщину, з їх ширшими колонізаційними можливостями і слабшим панським визиском, не була чимось надзвичайно складним. Для цілої Речі Посполитої Н. Дейвіс подає таку модель – 1-а половина XVI ст. – 1-2 дні панщини, 2-а половина XVI ст. – 3-4 дні, а у XVIII ст. – вже і 6, і 7, і навіть 8 днів. Практично, батько родини (подекуди із старшими синами) працював на пана більшу частину свого часу, а дружина і менші діти займалися власною селянською ділянкою сім'ї, див.: Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – С. 258.

⁵² Н. Дейвіс уживає термін «неокріпацтво», див.: Там само. – С. 255.

⁵³ Плохій назвав запровадження кріпацтва на Лівобережній Україні 1783 р. вже навіть не 2-м виданням кріпацтва (яке наразі докροкувало ранньомодерною Східною Європою і сюди), а окремою «третьою хвилею закріпачення», див.: Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 187 (англомовне першовидання – Нью-Йорк, 2015).

Ця нова хвиля українського «кріпацтва» по-своєму обумовлена була черговим циклом зростання у цілому світі-економіці – за Валерстайном, від 1726 чи 1733 рр. господарка по всій Європі повільно пішла вгору, а після 1760 / 1763 розпочалося т. зв. *велике прискорення XVIII ст.* (тривало до 1817 р.), див.: Валлерстайн І. Мир-система Модерна. – Т. II: Меркантилізм і консолідація європейського мира-економіки, 1600-1750. – Москва, 2016. – С. 297. Але для Речі Посполитої, утім як і для вельми динамічної у середині XVIII ст. Гетьманщини, це вже виявилось запізно.

До речі, характерною є локальна доля загальноєвропейської «екологічної революції» XVI-XVIII ст. (полягала у ефективнішому використанні лісів і поширенні практик раціонального землекористування), див.: Izdebski A. Rewolucja ekologiczna w szesnastowiecznej Polsce? Przemiany przyrodnicze okresu wczesnej nowożytności na ziemiach polskich na tle europejskim // HISTORYKA. Studia Metodologiczne. – Т. 46. – Kraków, 2016. – S. 25-43. На цьому фронті, саме з середини XVIII ст. в Україні таки відчутний якісний злам (ось і ліси на річпосполитських теренах Правобережної України докладно описала-обрисувала люстрація 1789 р., а Гільденштедт у Єлісаветградській провінції 1774 р. пропонував надавати у розпорядження лісничих для лісорозведення 1 робітника від кожного поселення).

⁵⁴ Навпаки, у Речі Посполитій тоді вже починалися антикріпацькі процеси. Ось впливовий західноукраїнсько-східнопольський магнат і майбутній канцлер (1764-1767) *Анджей-Єронім-Францішек Замойський* (1716-1792) з 1760 р. скасував кріпацтво у своїх маєтках (замінив панщину чиншем) і цей свій приклад пропагував на державному рівні.

Перед тим – власне від XVI ст. до 2-й половини XVIII ст. – «світовий ринок» мав українські землі радше за постачальника не збіжжя⁵⁵, а «лісових товарів»⁵⁶ та худоби⁵⁷ – галузей виробництва, де кріпаки малоефективні⁵⁸. З корисних копалин – якщо не рахувати повсюдних дрібних гончарень-цегелень та скляних гут – українці тривалий час скільки-небудь широко знали хіба прикарпатську сіль⁵⁹ (зірка торсько-бахмутської солі тоді ще ледь сходила), поліські болотні залізні рудні⁶⁰, а також селітроваріння⁶¹ у степовій зоні (усі вони не мали значного експортного складника і так само не вимагали великих мас некваліфікованих робочих рук). Українське ткацтво (а текстильна промисловість – то провідна галузь для економіки домодерного типу) до масового будівництва у першій половині XVIII ст. по річках сукновальних млинів-фалюш (фолюш, валюш – виробляли грубововняні тканини⁶²) і перших текстильних мануфактур другої половини XVIII ст. – то цілком локальний промисел, загалом неекспортний (експортується льон, вовна, коноплі, а не

⁵⁵ Через труднощі з транспортуванням українське збіжжя ледь не до середини XVIII ст. взагалі доволі масово перероблялося на горілку, яка вважалася значно більш зручним товаром для експортування (та й для споживання на місці – пропінація, право на виробництво та продаж алкогольних напоїв – то найжаданіша монополія по всій Східній Європі того часу). У 1730-х рр. російський уряд навіть видавав укази, які забороняли переробляти на алкоголь понад третину місцевого врожаю, щоб хліба вистачило на армію, зосереджену на Лівобережній Україні для ведення «турецьких» війн.

⁵⁶ Характерно, що С. Кльонович в «Роксоланії» (1584) починає оповідь з «Про ліси та звичаї різні русів» (взагалі-то в оригіналі *рутенців*, «руси» – то форма мила перекладачеві), далі цікава тріада – випаси-ниви-ліси (про «ліси», хоч і на 3-му місті, але не 2 рядочки, а чотири, а «ниви» все одно зовсім не на 1-му місті).

Музи, співайте про русів, про випаси їх благодатні
Й села, що щастя знайшли в цій життєдайній землі.
Ниви, багаті дарами Церери, оспівуйте нині
Й землю, що наших іще не обманула надій.
Також про славні ліси розкажіть, геліконські богині,
Блага в краю цім вони щедро дарують усім.
Всюди меди дістають із дуплянок: на дубі верхів'я
Вкриті жолуддям рясним, низу, в дуплі, жовтий мед.

Схоже описують Україну-Гетьманщину ще в середині XVIII ст. – «Маючі щасливий клімат, Україна багата худобою, успішними злаками, медом і воском» (худоба і далі на 1-му місці!), див.: Альгаротти Франческо. Путешествие в Россию. – СПб., 2014. – Письмо 7. 13 августа 1739 г. Данциг. Гільденштедт 1774 р. подає як місцевий експортний (до Силезії і далі) набір товарів – *рогату худобу, вовну, мед, віск і льон*.

Цікаво і, що, попри рекламу чорноморських портів України останньої чверті XVIII ст. як хлібних експортерів, перший корабель з Херсона до французького Тулону 1780 р. привіз вантаж солоної яловичини, див.: Кінг Ч. Історія Чорного моря. – С. 191. Та й далі, якійсь час овеча вовна змагалася тут із зерном, а мед і віск вважалися перспективними вивізними товарами, див.: Там само. – С. 192.

⁵⁷ Столицю своєї «Роксоланії» Кльонович славить так: «Спершу про Львів, те священне місто, про звичаї русів, || Потім згадайте гладкі стада худоби без вад».

⁵⁸ До речі, загальне місце міркувань часів Модерну про Україну як землю украй сприятливого для рільництва клімату для Раннього Модерну не слід сприймати як константу – загалом у 1590-1850 рр. в Україні, як і в Європі в цілому, були досить суворі зими (див. Ле Руа Ладжори Э. История климата с 1000 года. – Ленинград, 1971), а це зовсім не подарунок для хлібороба. Може тому українське скотарство весь цей час надважлива галузь місцевої господарки, а пережитки кочової культури давалися взнаки тут протягом усього періоду XVI-XVIII ст.?

⁵⁹ 1581 р. папському посланцю до Москви А. Поссевіно оповідали про особливий шик Дрогобича на Червоній Русі – тут для обряду хрещення дітей брали підсолону воду. «Польську» кам'яну сіль клали у овечих кошарах (вівці її постійно лизали) Єлисаветградської провінції 1774 р. (Гільденштедт) – як бачимо, чумацька «кримська» солончакова сіль їй не конкурент.

⁶⁰ Див. класичну працю: Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. – Москва, 1960. – 263 с.

⁶¹ На жаль, не маємо загальної праці на цю тему, хіба ось полтавець В'ячеслав Шерстюк спроможеться на такий проект.

⁶² Назва *фолюш* (folusz) свідчить, що то умовно «річчосполитська технологія». В українському млинарстві взагалі був сильний «польський транзит». Так, т. зв. лодейні (човнові) млини на Дніпрі, за Гільденштедтом 1774 р., будують і продають «поляки».

тканини). Взагалі, найпоширенішим видом масових робіт у той час залишалося будівництво оборонних споруд (і тут, якраз, неекономічний примус мав місце – але він, як і все пов'язане з війною, розглядався як загалом екстраординарна справа). Отже, культура вільнонайманої праці була поміж українців сильна⁶³ (російський академік з латвійської Риги Й.-А. Гільденштедт ще наприкінці XVIII ст. писав про «український тип господарки» як чужий кріпацькій традиції).

*Структура оподаткування на прикладі
Кременчуцької сотні Миргородського полку*

(за річний податковий цикл 1724/1725 рр. – з вересня 1724 р. по вересень 1725 р.)

Зборщики звітували та відвозили до Глухова готівку тричі на рік – у цьому конкретному випадку: 25 січня 1725 р. за т. зв. вересневу третину – вересень-грудень 1724 р., 25 травня за січневу третину – січень-квітень 1725 р., та 23 вересня за травневу третину – травень-серпень 1725 р.⁶⁴

Н. В.: Зверніть увагу – статті прибутків тут здебільшого не зернові (так, Кременчуцька сотня мала значну частину піщаних ґрунтів, але тим не менш пропорції справляють враження)

Назва податку	Третина 1724/1725 податкового року		
	Вереснева	січнева	травнева
До Військового Скарбу з вишинкованного вина покуховних.*	3 козаків 27 руб. 85 коп.; з посполитих 26 руб. 80 коп.	40 руб. 80 коп.	46 руб. 5 коп.
Скатного.** від вина	3 посполитих 3 руб. 75 коп.	8 руб. 20 коп.	1 руб. 70 коп.
Від продажу дьогтю	3 козаків 6 руб.; з посполитих 15 руб.	4 руб. 80 коп.	7 руб. 80 коп.
Скатного від дьогтю	3 посполитих 7 руб.	1 руб. 75 коп.	5 руб.
На полковника з Перевозу Кременчуцького, що на річці Дніпро, з проїжджаючих від возів з усяким товаром	1 966 руб. 58 коп.	182 руб. 20 коп.	1 143 руб. 44 коп.
На него ж полковника під час ярмарку покуховних [від шинкарів]	19 руб. 85 коп.	26 руб. 90 коп.	21 руб. 90 коп.
-//- з виноградного [= кримського] вина	1 руб. 20 коп.	50 коп.	
-//- скатного від вина	10 руб.	13 руб.	1 руб.

⁶³ Як тут не згадати знаний (за Ш.Окольським) перелік «професій» повстанців 1637-1638 р. – могильники (селітроварники), будники (заготівельники поташу і смольчуга), чабани-вівчарі, січкарі (косарі сіна для худоби і очерету-палива на зиму) і т.ін. Чималими прошарками населення України, які відчутно «вписалися» до «національного характеру», були також візники-чумаки, рибалки-балакшиї і мисливці-болоховці і пасічники-севрюки (свідомо подаю слов'янські і татарські назви цих фахів, бо вони вживалися повсюдно як взаємозамінні).

⁶⁴ НБУВ. ІР. – Ф. VIII. – Спр. 539. – Арк. 95-96, 242-242зв., 310.

* Кухва, куфа – велика бочка. Покуховне – податок про продаж алкоголю на місці.

** Скатне – податок на вивіз продукції.

--- від продажу вишинкованного дьогтю	2 руб. 10 коп.		3 руб. 15 коп.
--- скатного від дьогтю			25 коп.
Ярмаркового [= Торгового] від возів з усяким товаром	4 руб. 24 коп.	2 руб. 52 коп.	1 руб. 6 коп.
На вїта і на бурмістрів [з приїжджих возів на ярмарок]	28 коп.	32 коп.	7 коп.
Повідерного (на церкву помірною від відер) від вина	68 коп.	30 коп.	33 коп.
3 млинів «вешняних» [*]	6 руб. 50 коп.		
[На полковника] збиралося з бджіл по той [правий] бік Дніпра ⁶⁵	3 козаків 76 руб. 86 коп.; з монастирських 7 руб. 20 коп. ⁶⁶ ; з церковних 7 руб. 32 коп.; з посполитих 17 руб. 10 коп.		
[На полковника] не збиралося з бджіл на тому [правому] боці Дніпра	3 козаків 38 руб. 70 коп.; з попівських і церковних 3 руб. 48 коп.; з посполитих 3 руб. 54 коп.;		109 руб. 86 коп.
3 млинів вешняних [старшинських]	Полковницьких 2 руб.; сотницьких 3 руб. 50 коп.; значкових [товаришів] 50 коп.; попівських 1 руб. 50 коп.		
3 винокурених казанів	3 козацьких 6 руб.		
Разом	2 265 руб. 53 коп.	281 руб. 29 коп.	1 341 руб. 61 коп.

Особисто вільною була і перша, з часів варягів, велика група західних мігрантів в Україні – євреї⁶⁷. У XVI ст. багато їх прибуло-втекло на українські терени з Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини, Іспанії і Португалії. Громада Львова тоді увійшла до п'ятірки найбільших єврейських міських громад

^{*} Млин вешняний або вешняк – напевно, йдеться про т. зв. «лодейні млини», себто млини на човнах (хоча, не кожний вешняк був лодейним). Вешняними вони звалися тому що працювали зазвичай лише під час найбільшої течії-повноводдя на річці (вешні-весняні води).

⁶⁵ Факт не зовсім ясний, бо свідчить про якийсь вибірковий контроль Гетьманщини у правобережних володіннях Кременчуцької сотні (аналогічні дані тут і по Власівській сотні).

⁶⁶ Тут спокусливо уgliedіти, згадувану пізніше, монастирську пасіку на Чернечому байраці (вершина р. Кам'янки, недалеко пізнішої Онуфріївки).

⁶⁷ Див. тексти Якова Хонігсмана, Наталі Яковенко та Френка Сисина на сайті «История евреев Украины. История Холокоста»: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_i.htm

Європи, утім на Наддніпрянщині євреї стають помітними пізніше (у Києві лише з 1619 р. фіксуються конфлікти через збільшення єврейських купців). Навряд чи число євреїв до 1648 р. вийшло за 10% населення навіть на заході України⁶⁸, але тоді вони, безперечно, стають 3-ю, за кількістю, етнічною групою країни (після українців і поляків, причому «відрив» поляків від євреїв не був значним). До того ж, якщо перед тим єврейська людність мешкала лише під королівською протекцією у нечисленних королівських містах, то з 1539 р. шляхта отримала привілей приватного суду над євреями у своїх маєтностях – відтак, мігранти отримали нову значну соціальну нішу – приватні міста і містечка. На ярмарках українсько-польського прикордоння (у Ярославі і Любліні) з середини XVI ст. відбувався *Vaad* – з'їзд-сейм євреїв «чотирьох земель» (Велика і Мала Польщі, Червона Русь / Галичина+Поділля і Волинь).

Не в останню чергу і пережитки кочової культури, особливо відчутні у степовій Україні, спрацювали на своєрідний дух волі і свободи⁶⁹. Так – це певний парадокс, бо ординську спадщину люблять представляти в координатах деспотії і рабської покори, але ж на низовому рівні чи, за В. Трепавловим, рівні «атомізованих дрібних кочових колективів» – найбільш відпорному у плані виживання – світогляд кочовика плекав і певний егалітаризм – з практиками прямої / військової демократії, і навіть анархізм – із зацікавленням індивідуалізмом та особистістю⁷⁰. Більш того – «варвари» (і не самі лише кочовики!) та певне «занурення в анархію» взагалі вважаються кращим – за суспільства з жорсткими аристократичними бар'єрами – ґрунтом для модернізації, зрозумілої як швидке і рівномірне зростання рівня цивілізованого життя⁷¹.

Отже, ідея народу-війська – така важлива для модерної націобудови – мала у домодерних кочових практиках міцну точку опертя і противагу невійськовій (ринково-капіталістичній) еліті – своєрідних колоборантів глобального світу-економіки, які руйнували один із шанованих традиційних соціальних ліфтів. До речі, нове товарне хліборобство підривало «природну» войовничість (і реальну мобілізаційну кількість) знаті по обидва боки Великого Кордону – не лише польської / християнської шляхти, а ось і турецьких / мусульманських тимаріотів з Балкан XVII ст.; навіть більш осілі кримські татари втрачали хіть до війни (ледь не мільйонний мегаполіс Стамбулу охоче купував місцеве зерно і продукцію тваринництва) і хани мусили все більше покладатись на військові таланти своїх останніх кочовиків – ногайців; можна згадати і те, що звільнення від військових повинностей українських євреїв (колоритних агентів нового

⁶⁸ Галичина-Руське воеводство вважається українським ранньомодерним регіоном з найбільшою щільністю єврейського населення.

⁶⁹ Зверніть увагу на опис показової самоліквідації власного господарства гетьманом Тарасом Федоровичем (старшини татарського походження, героя повстання 1630 р.) 1635 р. (у Каневі?), коли козаки-реєстровці відмовилися підтримати його повстанські плани. Він «*гетманство здал да двор свой зжег и животину побил и пчелы подрал*» і втік із приятелями у степи на р. Самару (а згодом пішов на терени під московським контролем – Слобожанщину і Дон).

⁷⁰ Охочі до субстантивізму (як методу економічної антропології) критикують застосування вестернізованої понятійної системи координат до спільнот кочовиків, але такі змішані феномени, які маємо в ранньомодерній Україні, підштовхують більше до підходів формалізму (з його вірою в універсальну перекладальність економічних практик). Оскільки на річпосполитському просторі тон задавав все таки західний «натиск на Схід», саме до його соціокультурних практик мусили пристосовуватися і наявні кочові традиції.

⁷¹ Мак-Нил У. Восхождение Запада. – С. 852-853.

порядку) – було найбільшою претензією до них з боку козацьких революціонерів.

Зверну увагу й на те, що деякі господарчі заняття даремно традиційно виключають з кочової традиції. Ось, зокрема, рибальство було досить популярне в українських напівосілих кочовиків ще з кипчацьких часів.⁷² З золотоординської спадщиною можна пов'язати (хоча, ясно, не винятково) і повагу до «людей дороги» – козачків-гінців, козаків-конвоїрів.⁷³ Візників-чумаків та поромників-лоцманів (ну, а про «ім'я» запорозького шахрая / митника – сучасний синонім афериста – жартують і досі).

Утім, зображення старосвітської України як країни волі і свободи, хоч і приємна, але неповна картинка. Точнішим є порівняння українських реалій з екзистенційними «пограничними станами» людини – з оприявленням крайнощів-екстрем.⁷⁴ Бо ж і невольницькі (рабські) практики, які вже зникали у «цивілізованому» світі Заходу.⁷⁵ (хоча і далі квітли в його колоніях), серед українців були живі і більш-менш повсюдні (особливо від них потерпали жінки⁷⁶) – не дивно, що, за Евлеєю Челебі, у Криму середини XVII ст. цілу українську невольницьку групу називали «копна» від коп / куп – багато (жінок-невільниць тут також часто звали просто «марія»). 29 % надходжень османської скарбниці від кримських портів у XVI ст. давала торгівля рабами.⁷⁷

Так, тримати в неволі одновірця було вже моветоном (і вперше прямо заборонено на українських теренах свіжими Литовськими Статутами XVI ст.⁷⁸), але на Великому Кордоні Європи⁷⁹ і чужовірців не бракувало. Проте, якраз сприйняття природності рабства, нехай і у варіанті регламентованого і частково обмеженого законодавчо кріпацтва, в Україні не

⁷² З XIII ст. відомі кипчацькі домонгольські поховання, де традиційного коня замінено на рибу, див.: Єльников М. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – С. 88.

⁷³ У Жаботинському і Кам'янському ключах 1784 р. з прибутків-інтрат виключалися «козаки, які використовуються для послуг і конвої», отже супровід на шляхах – то традиційне заняття козаків.

⁷⁴ Є цікавий анекдот зі збірки «З новинами торба кур'єрська, знайдена у Наливайків» (1645) – спомин про життя «на Україні в Кодяку». Оповідач визнає, що то «край дуже веселий, повітря здорове, вода солодка», але сняться йому там страшні сни (про бій з дияволом, про перевертнів тощо). Дико-магічна Україна – земля порогу-межі – відчутно тисне на нерви умовній цивілізованій людині!

⁷⁵ Є версії, що то наслідок «постчумного» світу, який давав поріділому простолюду більше шансів на заробіток і добробут.

⁷⁶ До речі, попри традиційну вразливість жіноцтва щодо невольництва, українські ранньомодерні екстрими подарували історії і цілу низку нестандартних жіночих образів – султаншу Роксолану, рокових цариць Олену Глинську і Марину Мнішек, снайпершу-козачку з війська Я. Острянина 1638 р. та інших українських амазонок – жінок-войовниць, шереш шанованих козацьких ворожок, зрештою, описаних Бопланом наречених, які самі сватають собі чоловіків.

⁷⁷ Кінг Ч. Історія Чорного моря. – С. 144 (посилання на: An Economic and Social History of the Ottoman Empire / Ed. by Halil Inalcik and Donald Quataert. – Cambridge, 1997. – Vol. I. – P. 283).

⁷⁸ Ідея загальнохристиянської солідарності у справі звільнення одновірців вкорінюється, можливо, під італійським впливом (папський католицький Рим був у цьому послідовний). Зокрема, ще на початку XV ст. генуезці брати Сенарега, які купили у татар маленьке укріплення на нижньому Дніпрі (Леріки-Локум Ілліко, на місці Олешок), надавали допомогу-притулок християнам-втікачам з татарського полону – згодом цю функцію на цьому ж місці успадкує козацьке Запоріжжя. Зрештою, навіть Московське царство з 1551 р. почало практикувати т. зв. «полонянничні деньги» (податок на викуп християнських бранців-співвітчизників, регулярним він став уже з 1580-х рр.). Утім, по той бік Великого Кордону ситуація була схожа, бо іслам також не вітав рабства одновірців.

⁷⁹ Термін *Великий Кордон* історики-ранньомодерники звичайно застосовують до смуги, що розмежовує християнську та ісламську цивілізації, але й ділянку кордону Речі Посполитої з Московією-Росією зручно вивчати у такій самій системі координат (у сучасний історіографічний дискурс України термін вже добре вписаний, див. зокрема: Леп'як С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001).

знаходило розуміння.⁸⁰ Від неволі-рабства тут не був застрахований ніхто, але то попросту нещастя (порушення природного стану) і людина завжди мусить шукати шансу вийти на волю (повернутися до природного стану); не сприймалося і спадкове рабство (патріархальне рабство-невільництво зазвичай передбачало звільнення рабів по смерті господаря). Можна навіть казати, що той хто змирявся із рабством – переставав бути українцем (чи, принаймні, пересувався у затінок ненормальності-маргінальності).⁸¹

Мало значення й розташування ранньомодерної України на межі з локальними світами-економіками ще непідкореними європейським світом-економікою чи досить слабко інтегрованими до нього. Мова про зону ісламської цивілізації (в її турецько-татарських варіантах з фантастично містким ринком мегаполісу Стамбулу) та Московію-Росію з її сибірським тилом.⁸² Вряди-годи це дозволяло компенсувати втрати від внутрішньоєвропейських криз підключенням до сусідських економік (вони також традиційно поцінювали передусім українську худобу і вироби зі шкіри; з рослин – льон, а не зерновий експорт).⁸³

Ось звіт про товари кримської торгівлі Полтавської полкової канцелярії за 1749 р.: «... В Крым отправляют скот рогатой и овцы, мехи лисьи, кошечки, заечи, бабаковые, тхоровые, сибирочьи [сибірка – різновид білки] и белочки, масло коровье, курительный табак. Ис Крыму в Россию привозима бывает – меть [=мідь] красная, сафьяны красные и желтые, выбойка, сукно габинное, ладон [=ладан], бумага хлопчатая, сок лимонной, лимонне яблоки, пшоно сорочинское [=рис], вино крымское, синей камень [=лазурит?], орехи волоски и весовые дробные, финиги, изюм, рошки [=рожки, цукрові стручки, бобові плоди рожкового дерева], винные ягоды [=інжир/фіга], мыло турецкое, нашатырь». Окрім цього ввозили коней і військове спорядження (рушниці, шаблі, сідла), але з 1749 р. російський уряд оголосив заборону на торгівлю такими товарами.⁸⁴ Баланс у цій торгівлі був переважно на користь Криму (лише стабільний хлібний експорт через новоросійські причорноморські порти з кінця XVIII ст. змінив такий стан речей).

Зрештою, саме турецько-татарський відступ-«ісход» та більша інтеграція Російської імперії до європейського світу-економіки підірвала цей старий

⁸⁰ Тут також ймовірний вплив ісламського права, яке джерелом рабства вважало фактично лише військовий полон і не сприймало невольницький стан за вічний.

⁸¹ Думка О. Галенка, що козаки – то військові раби монголів, мені чужа. То явне пересмикування фактів – екстраполяція-поширення патріархально-невільницького статусу молоді («джура» у перекладі «раб», «домочадці» – слуги і молодші родичі – також залежні від господаря) на всю, справді по-своєму субалтерну (підлегло-служилу), спільноту (козаки назагал часто окреслювані як «юнаки», «молодці», але рабство повноправного козака – це завжди девіація-порушення норми).

⁸² Зрештою, і Османська імперія, і Московське царство були і на XVI ст. «відкриті» для європейського світу-економіки, але до XVIII ст. це ще не була реальна взаємозалежність.

⁸³ Прикметно, що якраз напередодні Козацької революції середини XVII ст. – з 1620-х рр. – у Речі Посполитій почався тривалий (аж до середини XVIII ст.) спад прибутків від західного експорту (зерна – через Гданськ і худоби – через Вроцлав), див.: Валлерстайн І. Мир-система Модерна. – Т. II. – С. 157-161. Відтак, для України – цього «героїчного часу» її козацтва – значення торгівлі з Кримом і Туреччиною, а також із Московією-Росією мало суттєво зрости.

⁸⁴ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 103.

порядок⁸⁵ і знищила «добру стару» ранньомодерну / річпосполитську Україну.⁸⁶ Навіть емігрантські «релікти» старокозацького українства – мазепинці і запорожці – за останній прихисток мали Кримське ханство та Османську імперію.

Плюс, нагадаємо, про звичайні прибутки з транзиту. Не секрет, що «східне» купецтво весь цей час творить найзаможніші групи торгівців в Україні⁸⁷. Звідси й слава традиційних для країни діаспор – вірмен, греків і, почасти, євреїв⁸⁸ (турки, татари і росіяни, замкнуті на свої імперсько-національні державні проекти, до кінця XVIII ст. українцями, поза суто прикордонними територіями, сприймалися як немісцевий елемент – чужоземці⁸⁹). Поруч із діаспорними групами з Заходу – німців, італійців, поляків – усі вони творили той специфічний «інтернаціонал» українського бізнесу, який за модерних часів сильно пригальмував націоналізацію буржуазії⁹⁰. Світ ранньомодерного українського міста взагалі дуже мультикультурний і вряди-годи демонструє карколомні альянси та приклади співпраці.

Тут варто зупинитись на орієнтальному цивілізаційному складнику буття України. Ясно, він мав головним чином ісламську призму, хоча і не зводиться винятково до неї. Утім, конкуренція з цивілізацією Ісламу, то радше загальноєвропейська, чим суто українська ранньомодерна тема (причому – це тема часто-густо якраз про рух європейців навздогін за Азією). Дійсно, люди

⁸⁵ Бродель і Валерстайн наочно показали як з часом (починаючи з XV ст. і до XIX ст.) неухильно зростає розрив між центром (Західною Європою) і периферією (Східною Європою) в межах світу-економіки.

⁸⁶ Валерстайн вважав, що тривалий опір (із взоруванням на Західну Європу – центр світу-економіки, а не Східну Європу – його периферію) убезпечив Росію-Московію від колонізації – надав їй не периферійний, а напівпериферійний статус на кінець раннього модерну (Османська імперія він цікавиться менше, але зауважує її значну подібність до російського прикладу). Згодом – у 2-й половині XVIII – на початку XIX ст. це навіть забезпечило ривок державної (імперської) потуги, коли регіональна «наддержава» стала основним агентом-посередником світового економічного порядку (світ-системи) у «своєму» регіоні (сюжет добре представлений Валерстайном не лише на російському прикладі, див.: Валерстайн І. Мир-система Модерна. – Т. III: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730 – 1840-е годы. – Москва, 2016. – С. 160 і наступні).

Але ціна цього вибору для московського суспільства була висока, бо – за конкуренції неекономічними методами – прийшлося жорстко згуртуватись навколо царя та його владної вертикалі. Українська дилема, за такої теоретичної «рамки» – між колонією центра і колонією напівпериферії. І вибір на користь 1-го варіанту, зрештою, очевидніший (тут ще можливе зростання зі збереженням самобутності плюс – доведено – добробут простоліуду периферії був вищим, аніж на напівпериферії, змороженої програмою «наздогнати і перегнати»; у 2-му ж варіанті і стеля зростання нижча, і вимагає воно практично повної асиміляції). Відтак, російська влада в Україні завжди трималася здебільшого на прямому примусі й усуненні самої ідеї існування альтернативи (утім, не виключаю і пояснювальної моделі, за якою держави центру світу-економіки на середину/кінець XVII та ціле XVIII ст. так «перенапружили» східноєвропейські колонії-периферії, що вони не проти були й сховатися, до часу, під парасольку напівпериферійних імперій).

⁸⁷ Це суттєво відрізняло Україну від Польщі, де Гданськ-Данциг і балтійські торговельні інтереси були поза конкуренцією. Чорноморська зорієнтованість для українських теренів взагалі традиційна і далеко старша за Річ Посполиту та її візію економічного розвитку регіону.

⁸⁸ Як уже мовилося, у XVI ст. суттєво зріс потік єврейських мігрантів з Заходу, а не Сходу.

⁸⁹ Хоча, щодо татар я не буду категоричний – їх роль помітна у XVI ст. (коли спільна золотоординська спадщина була ще свіжа), у XVII ст. траплялися яскраві періоди і анклав козацько-татарського союзу-симбіозу (аж до проекту Ханської України), а з середини XVIII ст. кримці почали робити досить успішні кроки, аби «підключитись» до українських шляхів у бік загальноєвропейської економіки (ось 1742 р. на татарську худобу вже чекав Вроцлав, а запорожці того часу ставали для Кримського ханату зручними торговельними агентами).

⁹⁰ До речі, певний «антимеркантилізм» Речі Посполитої (сприяння не своїм, а чужоземним західноєвропейським купцям), аналізуючи ситуації ще на середину XVI ст., історики економіки відзначали давно, див.: Валерстайн І. Мир-система Модерна. – Т. I. – С. 375, 397 (посилання на поляка Маріана Маловіста). Отже, це також річпосполитська спадщина?

великою мірою є тим, що вони їдять і носять⁹¹ (он і, нещодавно, Ніл Фергюсон у «Цивілізації» проспівав осанну переможним джинсам і кока-колі). А якраз одяг і кухня ранньомодерних українців виглядають акцентовано орієнтальними. Утім, чи такий статус «крайнього» (у-крайнього) – це «баласт» України, чи тут вона якраз «попереду Європи всієї» – то досить спірне питання (принаймні, мандрівникам-чужоземцям було часто тут комфортніше, ніж деінде).

Відсутність паритету у торговому балансі України і сусідів давала шанси на збереження і постійне відродження прямих грабіжницьких практик. Для кочових / напівкочових спільнот присутніх на українських теренах до кінця XVIII ст. – це взагалі одна з природних і ефективних форм виживання (варіант редистрибуції-перерозподілення). Вони своєрідно вбудовувались у структури усіх трьох світів-економік, що стикалися на рівнинах між Сяном і Доном, породжуючи найколеритніше місцеве явище – козацтво (татарське, російське і власне найпотужніше – українське). Цікавим питанням є – чи відбиває зростаючу економічну перевагу Заходу явно більша і багатоплановіша історична роль в регіоні козаків-українців?

Мізерія внутрішніх резервів України перед лицем викликів Великого Кордону породжувала постійні заклики про допомогу до «тилових» спільнот (з центрів «своєї» цивілізації). Надія, що «ми не самі» та «ми важливі для світу» живила не одне покоління українських *borderlanderів*-прикордонників, знижуючи тут звичайні «пороги ксенофобії» (згадаймо кар'єри сілезця Претвіца-Претвича, італійця Ганнібала – слугу-козака князів Острозьких, француза Боплана, численних гайдуків-угорців, драгун-німців і шкотів-шотландців з загонів «чужоземського автораменту»⁹²). Папська вежа Кам'янця-Подільського, всуціль італізований проект Бару (навіть з назвою за родовими маєтностями королеви Бони в італійському Барі), численні менш знані оборонно-будівельні споруди італійських архітекторів по всій Україні чи австрійські імператорські прапори та інші знаки-інсигнії запорожців середини 1590-х рр. – робили присутність Заходу тут вельми опуклою (це, до речі, зафіксував перший друкований вчено-латинський путівник країни – С. Сарницького «Опис давньої і нової Польщі», 1585.⁹³).

⁹¹ Популярний афоризм про те, що «люди є тим, що вони читають» – дає в ранньомодерній Україні інший розклад, але він тоді усе таки більше про еліту (письменних).

⁹² Нерідко говорять про *мілітарну революцію* 1500-1800 рр. як складник «вивищення Заходу». Так ось Україна мала тут можливості черпати з першоджерел (а іспанський міністр ще 1559 р. заявив – «мистецтво війни тепер таке, що треба перевчатися щороку»). Власне, та революція і покінчила із давньою перевагою кочовиків у бою на відстані – вогнепальна зброя дозволяла значно менш підготовленим стрільцям (недаремно в Україні рушниці звали *самопалами*) належно опонувати лучникам.

Класична формула цієї революції (вогнепальна зброя+фортеці) znana італійському спостерігачу з 1634 р.: «...поляки побудували по всьому татарському кордону фортечки, що звуться паланками (*palanche*). Як тільки мешканці околичних поселень дізнаються про наступ татар, а вони завжди бувають про те повідомлені, навіть коли ті просто йдуть повз, то зі своїми пожитками уходять у ці фортечки, так що татари не лише не можуть полонити їх, але самі залишають на місці [вбитими] багатьох своїх же». Кримці кажуть: «*король – усе вогонь*», себто на землях Корони їх повсюдно зустрічають вогнепальною зброєю, відтак татари ладні вже забути туди дорогу», див.: Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 116.

⁹³ Його українські фрагменти див.: Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – Ч. I. – С. 175-214; Ч. II (Додатки). – С. 41-118.

Українські реалії – коли свідомо, коли не зовсім – але «підганяли» під «західний» досвід. Ось, зокрема, запорожців ще з кінця XVI ст. порівнювали з мальтійськими лицарями, а 1622 р. М. Смотрицький у творі «Еленх» прямо підігнав Мальту під Запоріжжя (останнє є прикордонним щитом Речі Посполитої так само як перша – щитом Італії)⁹⁴. Взагалі, «козацький фортель» – у сенсі нестандартної адаптації-оптимізації чужого технологічного досвіду – то своєрідно український внесок до цивілізації.

У свою чергу, по всій Європі Україна у цей час знаходить «уболівальників», підживлює давні практики «хрестоносного руху» (власне у новому варіанті «ліги націй»), стає «міжнародним» питанням (симптоматичні регулярні порівнювання українських діячів з загальноєвропейським героєм християнського спротиву – албанцем Скандер-бегом). Численні проекти колонізації українських теренів за рахунок ресурсів «внутрішніх» європейських країн (Німеччини, Франції, Голландії, Шотландії, Ірландії і т. д.) не раз за період XVI-XVIII ст. спадали на думку багатьом інтелектуалам і практикам, котрі пропонували їх різним річпосполитським урядам та світовій громадськості.

Нерідко вже і на інших ділянках Великого Кордону починають сподіватися на допомогу українців (див. зокрема газетні повідомлення-чутки 1638 р. про проект козацького флоту на іспанській службі проти Франції), подекуди, їх прямо беруть за приклад (згадай, гасло «Робімо як козаки!» повстання волоських сейменів 1655 р.). Зрештою, на повсюдну християнську солідарність могли завжди розраховувати і звільнені бранці, які поверталися з полону – часто дуже звивистими шляхами через цілу Європу (супутньо утверджуючи стійку суспільну міфологію, що європейська співдружність країн – це простір свободи і волі, а світ ісламу – неволі).

Bibliography:

1. НБУВ. ІР. – Ф. II. – Спр. 2012. – Арк. 542-549зв.
2. НБУВ. ІР. – Ф. VIII. – Спр. 539. – Арк. 95-96, 242-242зв., 310.
3. Альгаротти Франческо. Путешествие в Россию. – СПб., 2014.
4. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середини XVII-XVIII ст. – К., 2014.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т. 3: Час світу. – К., 1998.
6. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. – Т. I: Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. – Москва, 2015.
7. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. – Т. II: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750. – Москва, 2016.

⁹⁴ «Бо запорозький вояк для славного Польського королівства супроти пограничного неприятеля – то так як мальтійський для Волоської [=Італійської] землі: стоїть в поважнім порядку і відважних кавалерів вітчизні нашої дає». Я кажу «підігнав», бо раніші західні спостерігачі акцентували на «міжнародності» Мальтійського Ордену і у їх порівнянні-прирівнянні тих ветеранів хрестоносного руху із запорожцями був наголос на образі «суміші народів» (більше християн загалом, чим представників своєї держави-нації). А ось українському популяризатору, як бачимо, йшлося про образ прикордонників-захисників країни-вітчизни.

8. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. – Т. III: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730 – 1840-е годы. – Москва, 2016.
9. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – Ч. I; Ч. II (Додатки).
10. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. – К., 2008.
11. Делюмо Ж. Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006.
12. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008.
13. Кінг Чарльз. Історія Чорного моря. – К., 2011.
14. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.
15. Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. – Ленинград, 1971.
16. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.; Москва, 2004.
17. Норкус Зенонас. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – К., 2016.
18. Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902.
19. Пархоменко В. «Стужа» в Малороссии в марте 1748 р. // Киевская Старина. – 1905. – № 9.
20. Пейн Линкольн. Море и цивилизация. Мировая история в свете развития судоходства. – Москва, 2017.
21. Плохій С. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015.
22. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016.
23. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
24. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928.
25. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. – Москва, 1960.
26. Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як Захід став успішним. – К., 2017.
27. Франкопан Питер. Шелковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. – Москва, 2017.
28. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649-1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – К., 2015.
29. «Юрнал» вице-адмирала Я. С. Барша. Часть вторая. 1726-1740 // Сборник гос. биб-ки им. Салтыкова-Щедрина. – Вип. 3. – Ленинград, 1955.
30. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie. – Т. XX: Lauda wiszeńskie 1572–1648 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909.

31. Augustyniak Urszula. *Historia Polski. 1572-1795.* – Warszawa, 2008.
32. Drozdowski Mariusz Robert. *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659.* – Białystok, 2015.
33. Izdebski A. Rewolucja ekologiczna w szesnastowiecznej Polsce? Przemiany przyrodnicze okresu wczesnej nowożytności na ziemiach polskich na tle europejskim // *HISTORYKA. Studia Metodologiczne.* – T. 46. – Kraków, 2016. – S. 25-43.
34. Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / Oprac. Krzysztof Koehler. – Kraków, 2016.
35. Parker Geoffrey. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century.* – New Haven, 2013.
36. Zadora. *Traktat de offensive bello.* – [Kraków?], 1613.

Dmytro Vyrsii

Notes to the national Grand-narrative:

Ukraine in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1505-1795)

Abstract

The paper is a magazine version of the chapter on essays in the history of Ukraine. The author suggests a model of specific Ukrainian historical experience in the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1505-1795). A number of methodological and terminological problems of presenting the past have been discussed. The material focuses on global trends in the history of early modern Ukraine (climate, epidemic, economics, borderlands of civilizations).

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, national historiography, global history

Ігор ГИРИЧ

Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України (Київ)

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ КОНЦЕПТ «УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Михайло Грушевський у своїй вступній лекції на кафедрі української історії Львівського університету сказав про народ як про альфу і омегу своєї наукової творчості. Для В. Липинського такою «альфою і омегою» можна вважати історіософський концепт «українська шляхта». В'ячеслав Казимирович спочатку не відокремлював поняття «народ», притаманне національно-демократичній історіографії, від поняття «українська шляхта». Друге ніби логічно доповнювало перше, тим самим розширюючи ідеологічну базу національної історіографії на всю соціальну суспільну стратиграфію. Згодом, після 1920 р., поняття «українська шляхта» ставало синонімом визначень «провідна верства», «суспільна еліта». До 1917 р. В. Липинський вибудовував і теоретично обґрунтовував думку про органічне поєднання в суспільстві трьох головних суспільних елементів: землевласників-«продуцентів», інтелігенції, що обслуговувала таких продуцентів і забезпечувала культурну основу українського суспільства, та селянство і робітництво, які у XIX ст. ставали носіями національних вартостей.

Концепт «українська шляхта» В'ячеслава Липинського став поважним внеском до національної суспільної думки та історіографії. Його обґрунтовано передусім у знаменитій «Шляхті на Україні» – праці, створеній у 1908 р. (видрукувана 1909 р.) – як маніфест політичної діяльності заможної верстви, що переходила до діяльності, спрямованої на постання української державності.

До В. Липинського українські суспільствознавці та історики послуговувалися терміном «руська шляхта» стосовно представників української з походження землевласницької верстви. Про «руську шляхту» і «руську магнате́рію» пише у четвертому томі своєї «Історії України-Руси» Михайло Грушевський. І цікаво, що саме так її називала й історіографія польська. Спільність терміна свідчить про те, що традиційна українська історіографія до В. Липинського на цю шляхту дивилася як на таку, що відійшла у минуле, вбачала в ній таку спільноту, яка вже зійшла з національної політичної арени, стала вже давно і назавжди польською, ворожою до всіх українських аспірацій. На неї і М. Грушевський, і Ф. Равіта-Гавронський дивилися як на здобуток польської цивілізаційної праці, як на верству, втрачену для сучасної України. Натомість для В. Липинського шляхта мала пройти процес оздоровлення, відродитися як українська суспільна верства і приєднатися до тогочасного українського руху, очолюваного українською інтелігенцією.

На історію В. Липинський дивився як на частину сьогоденного реального життя. Нашадки колишньої шляхти, і він сам передусім, є учасниками українського руху, беруть у ньому участь як українська інтелігенція, тоді ніби мають зрікатися свого привілейованого землевласницького статусу, жити коштом інтелігентської праці, а отже, ставати ворожими тим шляхтичам, які перебувають під впливом т. зв. вшехпольської ідеології. Тобто мають декласуватися. І такі закиди йому постійно робили люди з демократичного табору. Їм В. Липинський відповідав: «Зрадником і ренегатом не був і не буду! Всіма силами своєї душі я хочу, щоб стан шляхетський в Україні, до якого цілою істотою належу, почав робити те, що єсть його обов'язком: творити Українську Державу»¹.

За звичкою, виробленою українськими політиками традиційного зразка, В. Липинського вважали поляком, оскільки він сам себе ідентифікував зі шляхетським станом; байдуже, що він завжди підкреслював, що належить до української, не польської, шляхти. «Ніколи я не вирікався і не вирікаюся того, що належу до польського шляхетського роду... осілого на Україні [бо шляхтичами були найкращі українські люди XVII ст.: Сагайдачний, Хмельницький, Кричевський, Богун, Немирич, Виговський, Мазепа. – *І. Г.*], – пояснював своїм критикам В. Липинський, – З культури шляхти польської виросла вся лівобічна гетьманська старшина. Дякую Богові, що маю в собі кров тих, що сотворили саму ідею, само поняття політичне сучасної нашої України. Щасливий я, що з кров'ю предків одідичив вроджений, інстинктовний нахил до українства – до боротьби за свою владу на своїй землі. І тішуся врешті, що свідомості української не треба мені було черпати з книжок... І коли Ви мені 'польським шляхетством' очі колете, то причина цьому инша. Ви хочете, щоб я став зрадником свого стану, своїх найрідніших і найблизчих»².

Тих, хто наважались стати з польськомовних осіб українцями, наперед ясно, буде не багато. Щоб захопити масову свідомість українською ідеєю, потрібен був концепт «українська шляхта». Цей концепт давав можливість сполучити з українською справою усіх польських землевласників, які проживали на українських етнічних землях. Отже, новочасна політика шукала свого опертя і виправдання у минулому. Це минуле реанімував наш історик, даючи зовсім свіжі й несподівані інтерпретації польсько-українських воєн XVI–XVIII століть, тим самимкладаючи до рук проводу українського руху нову ідейну зброю.

В Липинському одночасно жили науковець і політик. Ці дві іпостасі були в ньому нерозривно поєднані. Деякі дослідники навіть вважають, що друге в ньому переважало над першим. Лев Білас писав з цього приводу: «Темперамент політика, переконаного в слушності своїх позицій, а також у тому, що історичне минуле лишається мертвим, якщо не пов'язати його зі завданнями сьогодення... взяли гору над обережністю науковця, який зважає

¹Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія, 1995 – Т.6. – Кн.1.. – С. XXIX.

²Там само. – С. XXVIII–XXIX.

кожне слово»³. Проте той самий Л. Білас скоріше поцінував більше талант В. Липинського саме як історика-концептуаліста, як людини, що не фактографувала минуле, а його інтерпретувала. Саме В. Липинський став популярнішим за М. Грушевського серед інтелектуалів ХХ ст., хоча історик у М. Грушевському, мабуть, стояв перед політиком.

Липинський намагався трактувати минуле, виходячи з тих завдань, які підказувало суспільству його сьогодення. Минулим він намагався пояснити той безвідрадний стан сучасного, в який потрапила модерна Україна, вирішуючи проблеми, пов'язані з національним відродженням. І при цьому в такому трактуванні В'ячеслав Казимирович йшов не второваним шляхом польської та російської державних і української національно-демократичної історіографії, а своєю спочатку стежкою, яка потім стала дорогою – українською державницькою історіографією. І слушно відзначав той-таки Л. Білас у передмові до знаменитої книги «Україна на переломі»: «‘Видумане’, нереальне, може мати більшу вагу, ніж реальне, дійсне. Їхній логічний висновок такий, якщо легенди – чи народжені спонтанно, чи сфабриковані для загального вжитку і прийняті більшістю за суцю правду – дійсно можуть мати такий великий вплив на хід історії, то для нації або партії є законним і виправданим створювати подібні легенди, мобілізуючи таким чином маси для досягнення рятівних (з погляду міфотворців) цілей»⁴.

Чи справді православна шляхта мала принципово інший інтерес від польської з походження, чи справді в революції Б. Хмельницького та козащини ключовим моментом ставав перехід до лав керівників повстання представників «руської» шляхти, чи справді гетьман Богдан приміряв на себе вінець самодержця українського? Зрештою, про ці аспекти існують різноманітні свідчення. Їх може бути і небагато, але це не означає, що істина на боці кількісних показників. І на одиничних фактах можна збудувати дуже струнку і переконливу перспективу з логічним ланцюгом причинно-наслідкових зв'язків. Навіть коли і не все було так у реальному житті ХVII ст., це не головне. В. Липинський будує свою візію історичного процесу, свою препарацію дійсності, яка могла мати місце. Головне, такої візії минулого потребує сьогодення, бо вона допомагає творити нинішню реальну історію. І якщо ця теперішня історія піде тією дорогою, якою її змалював історик, то хіба ж не є правильною ця візія минулого, чи можемо ми сказати, що вона не є «історичною правдою»?

Шляхта втілювала для Липинського, та й усіх істориків класичної Європи, хліборобський, землевласницький світ, який збудував європейську цивілізацію. Частиною цивілізації Європи є й Україна, й вона повинна мати своїх цивілізаторів – свою шляхту. Осілому світові – власне цивілізації протистойть кочовий, номадний світ, який цю європейську цивілізацію заперечує і намагається знищити. Варварський номадний світ перебуває за

³Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХVII-ім столітті. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т.3. – С.XXXIX.

⁴Там само. – С.XXVI.

межами Речі Посполитої – останньої європейської хліборобського типу держави. Але, з другого боку, Річ Посполита не має однієї монолітної шляхти. Її шляхта поділяється за основними етносами Речі Посполитої. В. Липинський концептом «українська шляхта» хотів створити конфронтацію між Україною і Польщею і заразом дати головний суспільний маркер, що розділяє російське і українське суспільство: «Ось тут, де стоїть українська шляхта, – знаходиться Європа, на тім боці, де супротивники, – безкультурний степ, ‘Азія’, руїна держави, народу і цивілізації».⁵ Частиною Азії є Росія.

Творець українського консерватизму свідомо спрощує, генералізує, узагальнює. Він творить не багатовимірну і багатоваріантну картину минулого, а певну тенденцію, схему суспільного розвитку. Він є не лише вихователь сучасників, а й проповідник правильної візії сьогодення, яке в свою чергу підготовлене відповідним минулим. Про це Л. Білас пише так: «Це спрощення... не позбавлене підстав. Українська шляхта XVII ст. – виразник і представник Заходу. Визнати її за вирішальний чинник у боротьбі ‘плуга’ зі ‘степом’ означало передбачливо вилучити з історії України роль абстракту ‘Польща’... представити роль шляхти позитивно, як головного носія європеїзації українських земель... будувати на ній новий історичний синтез – це значить побачити історію України інакше, ніж досі (в народницьку добу)».⁶

Липинському доводилося переборювати усталену українську історіографічну традицію. До нього поняття «шляхта» мало однозначно негативну конотацію. Лише П. Куліш підніс культурницьке і державотворче значення шляхти. Він навіть намагався першим відсепарувати «руську шляхту» від польської. Але здійснював це непослідовно. Говорив про значення для України чистокровних поляків, таких як С. Жовкевський – коронний гетьман Речі Посполитої та осадник Жовкви на українських етнічних землях. П. Куліш також першим заплімував руїницьку діяльність гайдамаччини та низової козаччини. Відокремлював запорожців і городових козаків за їхньою схильністю до розбишництва. Але у П. Куліша це його протиставлення культури гайдамацтва не мало рис системності й консеквентності. Він кидався зі сторони в сторону, не змігши поєднати національний і соціальний та класовий аспекти.

В. Липинський цю працю впрошування «української шляхти» в тіло української історії здійснив блискуче, він зумів вибудувати струнку систему взаємопов’язаних ланцюгів логічних посилів, що дало змогу створити позитивний міф шляхти як явища соціальної структури ранньомодерної доби. І не в останню чергу завдяки концепту «українська шляхта». В. Липинський не протиставив козацтво шляхті, а поєднав їх в один організм. Говорив про рядове козацтво і про козацьку старшину, яка вербувалася з рядів української шляхти. Отже, з одного боку існувала не покозачена «руська» шляхта, а з другого – відбувався процес зростання покозаченої української шляхти, яка не просто підтримувала революцію Б. Хмельницького, а ставала на її чолі, була ідеологом формування козацької держави. Виходило, що ця шляхта

⁵ Там само. – С. XXXVIII.

⁶ Там само. – С. XXXVIII.

«перестрибувала» ланку звичайного козацтва і відразу ставала козацькою старшиною. Тобто йшов процес злуки нової та старої аристократії. В. Липинський писав: «Об'єднання в цій новій аристократії національній старої аристократичної шляхетської верстви і тих нових аристократичних сил, що маса народня із себе на поверхню життя виділяє, творить нову відроджену націю українську, дає той міжкласовий цемент спільності і родства, без якого само існування нації неможливе»⁷.

Що мав на меті В. Липинський, висвітлюючи таким чином недавнє минуле України? Безумовно, він вбачав аналогію і паралелі сучасного йому моменту з часами національного відродження середини XVII ст. Українським рухом початку XX ст. керувала тодішня українська інтелігенція. І історик ніби казав сучасним йому шляхтичам з України – перебирайте ідеологію національного визволення, впливайтеся до лав будівничих сучасної держави і готуйтеся стати очільниками всього процесу. Таке можливе, бо таке вже було в історії Козацької України.

Для В. Липинського шляхта не мала органічної єдності стану, притаманного Речі Посполитій минулого, того стану, який з'єднував у єдиний плавильний казан представників литовського, білоруського, українського і польського етносів. Саме так тогочасні реалії оцінювала польська історіографія; таку оцінку, власне, приймала й історіографія російська. В. Липинський ніби намагався відійти до часів створення шляхетського стану, коли він ще не позбувся регіональних етнічних відмінностей. І ці відмінності відіграли визначальну роль у національно-визвольній війні українського народу. Традиційна українська історіографія до В. Липинського проводила вододіл між польським і українським інтересом, протиставляючи козацьку старшину і польську шляхту. Вона розмежовувала два різних національних світи за критерієм принципової відмінності українського козацтва від польського шляхетства. В. Липинський запропонував інший поглиблений погляд на цю проблему, відзначивши, що козацька старшина формувалася зі шляхти, зберігала свої шляхетські звички і вподобання, відзначалася дуалізмом у своєму ставленні до польської цивілізації й української культури.

У книзі «Україна на переломі» В. Липинський пише про принципову відмінність української шляхти як від шляхти польської, так і від російського дворянства. Насамперед відмінною була ментальність, отже, психологічний чинник зумовив принципове провалля між основною соціальною верствою, яка будувала державу: з одного боку, польською шляхтою та російським дворянством, з другого – українською шляхтою. З польською шляхтою в української не було принципової ментальної різниці, лише національна відмінність – православна віра. Проте навіть вона не є на заваді, коли шляхтич робить вибір на користь держави Б. Хмельницького, а не Речі Посполитої. В останній шляхта з деградацією суспільного устрою польської держави так само деградує, набуває анархізованих рис, воює між собою, не слухається короля, «демократизується» в понятті філософії Липинського. У козацькій державі, навпаки, вона відмолоджується, стає хліборобсько-лицарською,

⁷Липинський В. Україна на переломі. – С. 127.

аристократичною. «Хоча й лицарство козацьке по характеру своєму, – писав В. Липинський, – нічим від шляхти польської не ріжнилося [бо виховані на одних європейських взірцях.– *І. Г.*], проте гетьман Хмельницький і ‘ноги шляхетської’ не бажає в козацькій Україні мати. Крім тих, хто ‘захочуть з нами хліба їсти і Війську Запорозькому послухними бути’, він усю решту ‘за Віслу’ вигнати наміряється і навіть там їм розправою погрожує, як тільки вони знов стануть ‘брикати’»⁸.

Українська шляхта має принципову відмінність від російського дворянства своєю незалежністю від монарха, відповідальністю за землю, на якій живе. За В. Липинським, «дворянство, на якому спирається самодержавство московського царя, позбавлено поняття власної лицарської, аристократичної, класової й земельної традиції, не думає й не може забезпечити свої права перед владою царською, бо воно ж появилось тільки завдяки цареві, залежить цілковито від царя і на поверхні царської країни тільки владою царя держиться. Лицарство козацьке [колишня українська шляхта разом новим козацьким воїнством.– *І. Г.*], на якому спирається самодержавство українського гетьмана, не з його влади, а власною шаблею воно права своєї власної землі здобуло»⁹.

«Українська шляхта» як концепт дозволяла В. Липинському підсилити аспект потрібності консервативних цінностей, на яких ґрунтується державна традиція. Коли така традиція є в українців, а довести це не так легко за відсутності традиційних ранньомодерних формацій держави, необхідно знайти принаймні зацікавлене середовище – носія державних традицій. Такою верствою могла бути лише «українська шляхта» як продовження традиції удільних князів, зем'ян, князів – суспільства Литовської Русі, до якого перейшла спадщина княжої Русі-України. Отже, успадкування цих традицій козацтвом та Б. Хмельницьким відбулося за посередництвом саме української шляхти. Без української шляхти – військово-хліборобської верстви – не постала б українська козацька держава. Бо й узагалі всі європейські держави лише цією верствою і будуються. «Матеріальний зріст, політичне скріплення і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні, – писав В. Липинський, – ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі»¹⁰.

Найбільш розвинуті форми її господарювання фіксуються на Волині, яка до XVI ст. крім Галичини і Поділля була власне єдиною європеїзованою частиною України. Показаною суцільно, як Гетьманщина або Київщина, ця територія не була. Але елементи показання були в наявності. Малися випадки переходу шляхтичів у юрисдикцію Війська Запорозького. Отже, по-перше, Б. Хмельницький хотів прилучити ці землі до козацької держави, а по-друге, виходить, цінував ці землі саме за їхній державницький потенціал, через розвинену «руську» шляхту. В. Липинський писав, що «прилученням оцих північно-західних земель» Б. Хмельницький зміцнював «західні, європейські, супроти Москви найбільш відпорні українські елементи...– ось була та

⁸Там само. – С. 118.

⁹Там само. – С. 119.

¹⁰Там само. – С. 81.

глибоко продумана політична ідея, якою кермувався гетьман, приступаючи до балтійсько-чорноморської коаліції і присягу на вірність Україні від шляхти ‘земель руських’ приймаючи».¹¹

Концепт «українська шляхта» був також необхідний, щоб ствердити ще один постулат В. Липинського. Держава постає лише там, де існує державотворчий клас – провідна верства, або еліта. Так само державна традиція і сама держава занепадає, коли перестає «діяти» національна аристократія, державотворча верства. Отже, для сучасної України, яка хоче свою державу збудувати, треба спочатку відновити таку державотворчу версту – український землевласницький стан. Такою елітою для часів Козаччини була, за Липинським, саме «руська» шляхта. Він писав: «Знищення предків сучасного українського дворянства – української шляхетсько-козацької старшини – стало в XVII столітті причиною руїни козацької держави... Щоб спасти своє фізичне існування, вона пішла по лінії найменшого спротиву і одріклась державних планів своїх батьків».¹²

Само селянство та навіть позбавлене власності козацтво, що складало войовничі ватаги степової України й Запорозького Низу, не могло стояти на чолі державотворчої революції, якою була війна під проводом Б. Хмельницького. На провід здатний лише шляхетський стан з українським думанням, він і керував цією революцією, а згодом вже новопосталою козацькою державою. Тоді вже шляхта перетворилася на стан козацької старшини. В. Липинський з цього приводу зазначає: «Коли б на чолі повстання проти польської Речпосполитої не станула була польська українізована шляхта типу самого Богдана Хмельницького... і аналогічна шляхті по своєму матеріальному стану і класовій психології – отже найвища тоді між українцями по своєму соціальному становищу –городова реєстрова козащина, а повстали були самі селяни під проводом тодішньої місцевої інтелігенції, то не було б України, а була б Польща дійсно від моря до моря».¹³

Традиційна українська націонал-демократична історіографія писала інакше. Зокрема, Михайло Грушевський вважав, що козацтво як окрема верства викристалізувалося ще в першій половині XVII ст. Воно мало вже вироблений свій інтерес соціальний, а від П. Сагайдачного взяло на себе завдання відстоювати і національний інтерес українського народу. Хоч і відомо було походження усіх полковників та вищої козацької старшини, але з цього не робили генетичної консеквенції. Ставала людина козаком і ніби відрубувала відразу своє шляхетське коріння.

Трактування В. Липинського було і свіжим, і несподіваним, і захопливим. Бо ж «народники» та політики з інтелігентського табору не вбачали в Хмельниччині держави. Вони підкреслювали автономістичні змагання. Навіть якщо і писалося про фактичну українську державу, все ж не на ній, а на станових домовленостях козацтва педалювали історики демократичного табору, вбачаючи єдність між «гайдамацького» складу козаками та заможним

¹¹Там само. – С. 176.

¹²Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 77.

¹³Там само. – С. 259.

козацтвом. В. Липинський, навпаки, бачив між першими і другими прірву. Писав про соціальну громадянську війну, яка ламала національно-державні заміри козацької старшини. Він підкреслював, що «ніщо так не пхнуло в обійми Росії польсько-українську правобічну шляхту, як гайдамацькі повстання, організовані російськими агентами. Ніщо так не перетворювало сепаратистичну західно-галицьку польську шляхту в більших приклонників Австрії, як західно-галицька різня, яку руками польського селянства справив цим польським сепаратистам австрійський уряд».¹⁴

Зрозуміло, що така візія необхідна була для ілюстрації безвідрадного становища гетьмана П. Скоропадського, якого змусили відректися від влади свої ж українці – сучасні гайдамаки – війська Директорії. Знову широке узагальнення, яке залишає за бортом уваги невідгніті нюанси: революції в Німеччині та відсторонення від влади протектора гетьмана – кайзера Вільгельма II; курс на возз'єднання з Росією зовсім не сепаратистичного, а цілком малоросійського за свідомістю заможного прошарку суспільства в Україні; намагання знайти самостійницький компроміс С. Петлюри та діячів УНС із П. Скоропадським та орієнтація останнього на проросійські сили, а не на «вузьких українських шовіністів» і т. п. речі. Для В. Липинського історичне минуле – це радше ілюстрація, вибудовування нової «легенди», міфу, що потрібний для діяльності гетьманської партії, але в ширшому сенсі і нове тлумачення філософії історії України, яке варто було засвоїти і демократам також, людям з «ворожого табору».

Міф «української шляхти» був потрібний В. Липинському для витлумачення поняття «класократія» – керування суспільством органічним за методом побудови землевласницько-лицарським класом. Вищим типом державної організації державотворчої верстви, яка протистоїть нижчим – демократичному (Франція, Польща) та охлократичному (Росія) типам суспільств. Головною ознакою класократичної держави є, на думку В. Липинського, її осілість на завойованій території. Він проводить аналогію між землевласниками козацької держави та Вільгельма Завойовника в Англії. Адже колишні українські шляхтичі, ставши козацькою старшиною, «шаблею лицарською одвоювавши Україну, ...так само зразу ж осіли в землю, стали армією продуцентів землевласників».¹⁵

Для В. Липинського дуже важливим є це «вростання в землю». Він про нього кількаразово згадує в «Листах до братів-хліборобів». Само по собі українське шляхетство зовсім не було багаточисельним. Тому важливо було показати його симбіоз з реєстровим, городовим козацтвом. «Врешті прикладом класократії, – писав В. Липинський, – може служити наше городове козацтво, яке, повставши з розселення в південній Україні в XVI і поч. XVII в. зайшло з Польщі і з північно-західних українських земель земельно-лицарського елементу, що швидко засимілювалося біля аналогічного йому місцевого ядра, витворило одночасно, прекрасно внутрі спаяну, військову лицарську організацію. 'Вросши в землю', ставши землевласниками, городова козаччина

¹⁴Там само. – С. 259.

¹⁵Там само. – С. 292.

визволилась завдяки оцій своїй внутрішній військовій організації... з-під панування демократичної Польщі і за часів Б. Хмельницького поклала основи монархічній класократичній Українській Нації та Державі».¹⁶

Українська шляхта, ставши козацькою старшиною, зберегла свою внутрішню сутність, за В. Липинським, на відміну від польської шляхти. Остання «політично здемократизувалась і расово потонувши в колоніальному хаосі, загубила свою первісну войовничість, єдність і організованість і тому перестала служити консервативною підставою нації і держави».¹⁷

Лицарськість впливає з завойовницького інстинкту еліти. Нова еліта для своєї державотворчої діяльності мусить завоювати територію, де розміщувалась інша, попередня держава. Свою територію завоювали у англосаксів норманське дворянство під проводом Вільгельма і так само українські шляхетські землевласники, відбираючи терени від польської магнатерії, типу Яреми Вишневецького. І це споріднення еліт англійських та українських, за В. Липинським, відрізняє їх від російського дворянства, яке свої землі не завоювало, а одержало від царя. Про це так пише засновник нашої національної історіософської школи: «Основна різниця між землеволодінням українським, що, подібно як англійське, повстало зі шляхетсько-козацького права меча, і землеволодінням московським, що повстало зі служби цареві. Боротьба між цими двома абсолютно різними і взаємно себе виключаючими правними системами і громадськими світоглядами розпочалося на Україні вже за гетьманування Б. Хмельницького».¹⁸ «Вростання в землю» – та метафора, яка творила образ, може, найважливішого постулату філософії історії В. Липинського. Основа процвітання економічного, успіху політичного і культурного – це приватна власність на землю. На відміну від демократів, саме це, а не народ, – є альфою і омегою успішного суспільного життя в минулому та запорукою його процвітання у майбутньому.

Концепт «українська шляхта» на рівні науки і політики дозволяв В. Липинському розводити у різні боки поняття «національне» і «соціальне». Традиційним українським історикам до В. Липинського було властиве, навпаки, бажання поєднати одне й друге з поняттям «козацтво». Останнє для всіх істориків, передусім для М. Грушевського, своєю боротьбою з Польщею здійснювало одночасно соціальне і національне визволення українського народу. В. Липинський соціальне визволення вважає прерогативою козацької верстви, яка була лицарством, але не лицарством «плуга», а кочового наїзництва. Натомість національні аспекти визволення вирішувало саме «руське» шляхетство. Національне та соціальне В. Липинський розрізняв і намагався розводити в хоч і поєднувані, але різні аспекти. Національне, надпартійне і надкласове було вищою якістю суспільної боротьби. В'ячеслав Казимирович соціальне завжди вважав другорядним моментом, другою фазою за боротьбою національною. Соціальні питання мають вирішуватися по мірі

¹⁶Там само. – С. 299.

¹⁷Там само. – С. 313.

¹⁸Там само. – С. 322.

здобуття національної свободи. Інакше соціальні аспекти перетворюють війну за визволення на руйніцтво і гайдамаччину та поховують найцінніше – державницькі прямуювання. Якщо народницька історіографія безперечно підняття повстання під проводом Хмельницького приписувало козацтву, то В. Липинський, не відмовляючи в рушійній силі козацтву, все ж говорить про одночасну інтелектуальну роль української шляхти. Він писав: «Шляхта 'руська' без сумніву в підготовці і в замислі повстання – як повстання *національного* [виділення наше. – І. Г.] – участь взяла. Але цей землевласницький, політично вироблений, культурний і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчості здатний український клас був чисельно заслабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в далішій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати».¹⁹

Що ж завадило ще, крім малочисельності, очолити українській шляхті революцію Б. Хмельницького в сенсі державотворчому? На думку історика, – саме радикальне козацтво, його лівий фланг, схильний до соціального «вирізування» верхів. «І в тім власне була найбільша трагедія цієї недержавної, автономістичної доби повстання [до Зборівської угоди 1649 р. – І. Г.], – вважав В. Липинський, – що український клас шляхетський, в якому найбільше державні традиції українські задержались... клас, який найбільше був у сепаратизмі державним заінтересований і без якого держава українська не могла бути збудована – закріплюється при польській Річпосполитій і чим раз більше полонізується, примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського козацького повстання».²⁰ Отже, за В. Липинським, саме соціальні явища стали на заваді національно-державного успіху. А отже, національне і соціальне для нього в українській історії не лише не йдуть у парі, а навпаки, протиставляються одне одному, і саме в розрізі концепту «українська шляхта». І це при тому, що проблематично звучить кількісна характеристика складу української шляхти, її конкретного ставлення до польської держави. Невідомі нам і кількісні характеристики польської шляхти в Україні, а вони могли бути і переважаючими над шляхтою «руською». В. Липинському йшлося про «ілюстрування» гетьманського руху зламу 1910-х–1920-х рр., обґрунтування концепції непримиренності державно-політичних інтересів між консерваторами і республіканцями, неможливості порозуміння в Україні між представниками моделей республіканської державності та державності монархічної.

В. Липинський шукав паралелей між модерною політичною ситуацією кінця XIX – початку XX ст. та історичними реаліями XVII ст. За Хмельницького дрібна і середня шляхта стали на бік українського народу, бо відчували в Україні, а не у Польщі свій державний інтерес. Вони обрали українську козацьку самоідентифікацію та підтримали широкі селянські й козацькі маси. В. Липинський «здивував» і польську, і українську сторони твердженням, що козацька еліта є нічим іншим, як українською шляхтою, для якої державний

¹⁹Липинський В. Україна на переломі. – С. 75.

²⁰Там само. – С. 77.

інтерес був важливішим за інші культурні риси етносу, такі як мова, часом і віра. Теоретик українського консерватизму розводив у дві категорії питання етнічності та проблему політичної нації. Позаяк правобережна шляхта з початку XX ст. була польськокультурною, вона може зберігати свою мову і культуру, але ставати українською, якщо підтримає український рух. У «Шляхті на Україні» В. Липинський писав: «Тут ідеться не про зміну відчуття національної приналежності... ми повинні окреслити свою позицію щодо українського народу, який пробуджується»²¹.

Територія, на думку В. Липинського, є визначальником, класифікатором політичних преференцій. Територія поєднує в єдину національну спільноту дві протилежні культурні традиції: православний україномовний окцидентально-орієнтальний і окцидентальний римо-католицький польськомовний світи. Але злиття спільноти може настати лише при переході на одну культурну матрицю. Такою матрицею має стати не традиційний польськомовний світ, а розвинута до модерності українська народна культура. Ця культура мусить стати міською, мусить одержати рівнозначну польській літературну й освітню традиції. І завдання шляхтичів стати вже не за територіальною ознакою, а за формою (тобто культурою) українськими діячами. Так було за часів Б. Хмельницького, так має відбутися і в сучасну добу. Посилаючись на приклади литовської польськокультурної шляхти та її речника Юзефа Горбачевського В. Липинський висуває тезу: «Лише в поєднанні народної культури з культурою шляхетською слід шукати справжню й безсумнівну національну ідею»²².

Українська шляхта має свою особливу якість – демократичні традиції. В українське відродження середини XIX ст. представники української шляхти зробили вирішальний внесок. Започаткували хлопоманський рух, який став прообразом усього українофільства 1860-х – 1890-х рр. В. Липинський підкреслював, що першими хлопоманами були представники української шляхти, що саме вони заманіфестували перехід на українську національну самоідентифікацію. В. Антонович, брати Рильські, Б. Познанський, К. Михальчук – це все була збідніла польськокультурна, іноді вже й безземельна (за висловом історика – декласована) шляхта, яка, усвідомлюючи свою спільність з народом, перейшла на українські національні позиції. Усі ці люди втілювали саму ідею культурницької місії шляхти, хоча себе вже шляхтою не вважали, і не в останню чергу через звинувачення у зраді з боку шляхти. В. Антонович започаткував українську наукову історіографію, Т. Рильський був одним із засновників національної економічної школи. Кость Михальчук – один з перших мовознавців, засновник діалектології. Про них В. Липинський писав, коли стверджував: «Ми, українська шляхта з демократичними традиціями й переконаннями, питання нашої національної

²¹Липинський В. Шляхта на Україні. Її роль в житті українського народу на тлі його історії // Його ж. Суспільно-політичні твори (1908-1917) / Ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – К.: Укр. Письменник, 2015. – Т.1. – С. 229.

²²Там само. – С. 227.

приналежності вирішили в процесі нашого відродження... ще в часи Антоновича й Рильського».²³

Хлопомани-правобережці для В. Липинського вигідно відрізнялися від українофілів-лівобережців. Перші, маючи досвід проживання на теренах Речі Посполитої, були позбавлені сентименту до російської державності і культури. Вони якраз і будували культурний кордон між російською та українською культурами, не розчиняли українське в російському культурному морі, а відокремлювали одне від другого. В. Липинський наголошував²⁴ на тому, що Володимир Антонович не підтримував вже готову формулу національного відродження, а творив її, напрацьовував нову якість національного для українців. До нього не існувало ще готових кліше. І в історичному та філософському аспектах питання, що таке українське національне, він вирішував наново. У Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова були вироблені лише окремі моменти національної української міфології. Завдяки польськокультурним українцям український рух піднявся на новий щабель, остаточно розірвав з «руською» національною ідеєю, російським світом та національним міфом. Отже, і в цьому важливому аспекті ідеології шляхтичі відіграли визначальну роль. Саме концепт «української шляхти» дав змогу В'ячеславу Казимировичу висунути ідею пов'язання польськокультурної шляхти етнічних українських земель з українським народом.

Але ж В. Антонович закликав перестати бути колоністом на українській землі, переходити в соціальний стан інтелігенції, що служить культурно українському селянству. В. Липинський закликав натомість не декласуватися, а переходити до українства усім станом шляхти, на підставі визнання концепту «українська шляхта». Вона ж, попри спільне соціальне походження з польською шляхтою, має відмінний державний інтерес. В цьому сенсі В. Липинський вже не наслідував хлопоманів і В. Антоновича, а йшов далі, намагався поєднати демократичні настанови перших українофілів, заснувати новий консервативний національний рух. Поняття «інтелігенція» в писаннях 1920-х рр. перетворювалося на означення обслуговування інших верств суспільства, що забирали провід в державі.

Якими аргументами змусити польську шляхту в Україні стати українською, як покінчити з польським державним впливом, що насаджував думку кожному шляхтичеві Київщини, Поділля, Волині і Галичини про бажаність і конечність відновлення «історичної Польщі»? В. Липинський перед Першою світовою застерігав таку шляхту, що коливається між польським і українським інтересом, що її позиція призведе до неunikненого селянського бунту, майбутньої руйни. І в такому поводженні селянство матиме рацію. А це обернеться втратою землі і вимушеним залишенням українських теренів. Хочете лишатися землевласниками в Україні, працюйте на культурну справу відродження української культури. «Якщо ми не хочемо самі себе... позбавити цієї нашої землі, – писав В. Липинський, – то ми повинні посісти право на цю

²³Там само. – С. 227.

²⁴Липинський В. [Правобережець В.] За що ми повинні дякувати Володимиру Антоновичу (причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л.: Світлій пам'яті Володимира Антоновича в ч. 54 «Ради» // Рада. – 1911. – Ч. 70. – С. 2.

землю не плугом..., а мусимо ґрунтувати його на нашій суспільній користі, й лише тоді здобудемо це право, коли поєднаємося з цією нашою землею духом і культурою».²⁵ Після 1919 р. такої рації за селянством В. Липинський не бачив і більше того – картав його за розбишацтво проти власників без прив’язання до дилеми – підтримав землевласник українське чи ні.

В. Липинський вводив моральний імператив потреби переходу в розряд шляхти української. Це моральна відповідальність шляхтича як корінного мешканця землі – підтримати українського селянина. Концепт «українська шляхта» давав можливість засновникові українського консерватизму плекати ідею про те, що шляхта – це аристократія не лише і не стільки з походження, а провідна верства за усвідомленням свого суспільного призначення. Цю ідею він пізніше розвинув у своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів». Шляхтич мусить дбати про братів своїх менших, про селянство. Має жертвувати кошти на культурні установи українські «Просвіти», популярну літературу, періодичні видання українською мовою, школи тощо. Водночас, В. Липинський зовсім не закликав переслідувати в собі польську культуру, займатися чистим прозелітизмом. «Ми поборюємо в собі не польськість, а лише свої польсько-шляхетські пережитки, які зробили нас ‘колоністами’».²⁶

Якщо існує російськомовний українець, то може існувати і польсько-український українець. Причому лише політичний вибір визначає націю, а не рідна мова вислову. Тому для В. Липинського «нині вже немає Польщі на Україні, бо Польща є там, де є польський народ... Немає тож Польщі, а є нині лише поляки на Україні, й вони, звісно, залишаться».²⁷ Міняється статус поляка в Україні. Він перестає бути господарем становища, перестає диктувати свою волю більшості населення. В. Липинський тут стверджує ідею багатоїдентичності національної, до якої Україна приходить після Революції гідності. Коли ми говоримо, що одночасно належимо до певного етносу, є політичними українцями, належимо до європейської спільноти та громадян світу, то слідуємо шляхом, який нам провістив В. Липинський. Польська мова стає сферою приватного вибору людини, вона перестає сполучатися з цариною політики. Політично поляки в Україні стають українцями. Отже, і в цій множинній національній належності концепт «українська шляхта» підказував позитивне й логічне розв’язання на користь української суспільно-державної справи.

Важливість і першочерговість самоусвідомленого національного вибору для людини теж вирішувалася через концепт «українська шляхта». Не від усталеної культури визначається для В. Липинського національність людини, а від її політичного вибору. Зробивши такий вибір, людина потім неминуче приходить до усвідомлення необхідності засвоєння і розвитку українських культурних форм. Він писав: «Місцева шляхта, українська духом і з походження, котрі були поляками лише за шляхетською культурою й

²⁵Липинський В. Шляхта на Україні. – С. 223.

²⁶Там само. – С. 211.

²⁷Там само. – С. 209–211.

державною традицією»²⁸. Отже, для теоретика українського консерватизму відправною точкою є колишня забута етнічна спільність між шляхтичем і селянином. Зробивши крок у бік польщизни – шляхетської культури (інтернаціональної якості польською мовою), шляхтич вертається до народного коріння, до своїх етнічних джерел через самоусвідомлення свого минулого та завдань майбутнього життя. В. Липинський констатував: «Сьогодні... ми мусимо вибирати між новітньою польськістю і нашим [українським – *І. Г.*] народом, який відроджується»²⁹.

Сучасна польська державна ідеологія для В. Липинського не є старою традиційною якістю. Це нове явище модерної культури. Польськокультурний землевласник в Україні жив не традицією польського державного інтересу, а інтересу тієї землі, на якій він жив, тобто в широкому сенсі інтересу України. Цей інтерес землевласник не мислив у категоріях української держави. І от у модерну добу він має цей український державний інтерес усвідомити і повести за собою ще наразі несвідомий український народ – селянство.

Отже, українська шляхта для В. Липинського – це флагман боротьби за незалежність майбутньої української держави. Вона має виконувати особливу місію в українській історії. Концепт «українська шляхта» дозволяв вирішувати і проблему теоретичного обґрунтування ідеї української самостійності. Селянство через брак культури неспроможне оцінити переваги національної державності. Інтелігенція українська так само позбавлена гену розуміння необхідності будівництва власної держави. Натомість українська шляхта пам'ятає про час, коли вона відіграла вирішальну роль у постанні української козацької держави Богдана Хмельницького. Їй притаманний державницький інстинкт, цей інстинкт має відродитися у модерний час, і українська шляхта знову опиниться на чолі національно-державної боротьби українського народу.

З другого боку, В. Липинський усвідомлював малочисельність української шляхти, а отже, на її лідерство в українському русі він до 1917 р. не сподівався. Найчисленнішою верствою в національно-визвольному русі була інтелігенція, і В. Липинський сподівався на підтримку консерватизму шляхти з боку національної соціал-демократії. Шляхта в суспільній українській думці продовжувала асоціюватися з ворожою українству польською громадською силою, мала негативну конотацію. Тому, мабуть, В. Липинський свою групу прихильників вирішив визначати не як українську шляхту, а як українців-римокатоликів, тобто переходив з соціального на віросповідний принцип партійного назовництва, слідуючи традиції XVII ст., коли національність визначалася конфесійною належністю. Другою причиною цього явища варто вважати те, що нащадки української шляхти все ж продовжували практику декласування, обирали спектр лівих політичних сил – передусім соціал-демократичну ідеологію. Українським соціал-демократом став, приміром, такий товариш юності В. Липинського, як Левко Юркевич, син шляхтича-правобережця Осипа Юркевича, у свою чергу товариша юності Володимира

²⁸Там само. – С. 211.

²⁹Там само.

Антоновича. Соціал-демократами були замолоду Олександр Скоропис-Йолтуховський та Маріан Меленевський – нащадки барської східно-подільської шляхти, спочатку РУПівці, згодом українські есдеки. Товаришував В. Липинський і з сином хлопомана Тадея Рильського – Богданом. Характерно, що ніхто з них не став російським більшовиком. Л. Юркевич, хоч і був марксистом ортодоксального зразка, все ж став послідовним опонентом українського комунізму. Він теж був прихильником української самостійності. О. Скоропис-Йолтуховський згодом опиниться з В'ячеславом Казимировичем в одній гетьманській партії.

Підсумовуючи, варто відзначити, що історіософський концепт «українська шляхта» протягом 1900-х – 1920-х відбув певну метаморфозу. До 1917 р. В. Липинський намагався створити ідеологічний симбіоз між українською провідною верствою – шляхтою і інтелігенцією та народом. Після 1919 р. він навпаки протиставив українській шляхті інтелігенцію. Розвів їх у дві протиборчі табори за класократичним принципом. З одного боку, від цього теорія українського монархізму ніби отримала завершеність, логіку і послідовність, але втратила, коли так можна висловитися, на правді життя. Відмовивши інтелігенції в державотворчих потенціях, звівши її лише до підрядної у суспільстві функції, нездатної оцінити і відчутти значення власної держави, В. Липинський виграв як ідеолог консервативної партії гетьманців, але програв на далеку перспективу, як ідеолог усіх станів українського суспільства. Чи розумів це великий розум нашої історіософської думки? Здається – так. Товариство класократів-державників він протиставив гетьману П. Скоропадському. Здається часу життя не вистачило В. Липинському, щоб від антитези прийти до синтезу, і на новому рівні обґрунтувати спільність інтересу середнього класу, хліборобів-продуцентів та національно-демократичної інтелігенції.

Bibliography:

1. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. – С. XLIV-XLV.
2. Липинський В. [Правобережець В.] За що ми повинні дякувати Володимиру Антоновичу (причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л.: Світлій пам'яті Володимира Антоновича в ч .54 «Ради») // Рада. – 1911. – Ч. 70. – С. 2.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 470 с.
4. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Його ж. Твори.

Історична секція. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. – Т.3. – 346 с.

5. Липинський В. Шляхта на Україні. Її роль в житті українського народу на тлі його історії // Його ж. Суспільно-політичні твори (1908-1917) / Ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – К. : Укр. Письменник, 2015. – Т.1. – С.128-233.

Ihor Hyrych

**The historiosophical concept of
«Ukrainian gentry» by Viacheslav Lypynsky**

Abstract

The article describes the historiographical and historiosophical concept of «Ukrainian gentry», which was established by a prominent Ukrainian historian and philosopher Viacheslav Lypynsky to justify the national conservative ideology and state historiography. For the first time for a wider audience, it was formulated in 1908-1909 in the book «The Nobility in Ukraine». Subsequently, this historical concept was prominently explored in such works as «Ukraine at the turning point» (1920) and «Letters to the Harvester Brothers» (1926). This concept became a harbinger of a new conservative direction of public opinion, a certain alternative to the concept of «people» of Populist and national-democratic historiography and ideology. V. Lypynsky used it to formulate the idea that states are built by not the masses of people, but by the leading class, the national aristocracy. The idea of territorialism, a political nation, also substantiated the notion that the elite who lost Ukrainian language and culture was not lost for the Ukrainian movement at that time, that the old aristocracy should resurface and play its key role in the future national revival. The concept of «Ukrainian gentry» enabled V. Lypynsky to solve the problem of national mobilization and social cooperation between different classes of Ukrainian society. To a certain extent, the artificial construct was very productive and constructive, both for a new historiographical school and for political science. This concept became the basis of the ideology of the Hetman Party of the 1920s.

Keywords: Viacheslav Lypynsky, historiographical concept, Ukrainian gentry, political nation

Грушевськознавство

Віталій ТЕЛЬВАК

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. Івана Франка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КОЛІ СКАНДИНАВСЬКИХ КОЛЕГ*

Теза про важливість впливу міжнародних контактів українських дослідників на процеси становлення національної науки в добу модерного відродження (XIX – перша третина XX ст.) стала аксіоматичною в сучасній історіографії. Цілком виправдано наголошується на тому факті, що саме розгалужені комунікативні зв'язки є ключовою запорукою якісного поступу будь-якої інтелектуальної культури. З огляду на це, протягом останньої третини століття історики науки всебічно дослідили контакти українських вчених з їхніми східно- та західноєвропейськими колегами. І якщо на сьогодні ми достатньою мірою поінформовані про, скажімо, взаємини українських учених з їхніми російськими, польськими, чеськими, білоруськими, німецькими та французькими партнерами, то надалі практично невідомими залишаються українсько-скандинавські наукові зв'язки столітньої давнини.

Подібна ситуація й у випадку реконструкції процесу рецепції творчості чоловічої постаті української гуманітаристики Михайла Грушевського (1866-1934). Нам чудово знані, приміром, російський, польський, німецький чи чеський контексти інтерпретації знакових гіпотез автора «Історії України-Руси»¹. При цьому надзвичайною скромністю позначені спроби простежити осмислення його ідей скандинавськими колегами. Зрозуміло, тут варто мати на увазі й суто об'єктивні причини – Скандинавія доволі далеко знаходиться від українських земель, тож гуманітарії з цього регіону, на відміну від їхніх колег з обшару Центрально-Східної Європи, значно менше цікавилися здобутками української культури, надаючи перевагу ближчій до них російській. Втім, як свідчить наявна джерельна база, стан дослідження українсько-скандинавських інтелектуальних зв'язків вочевидь не дорівнює евристичному потенціалу проблеми. Привертаючи увагу колег до цього наукознавчого сюжету, нижче спробуємо реконструювати взаємини М. Грушевського з його видатними скандинавськими сучасниками – Альфредом-Антоном Єнсеном та Олафом Брокком.

Найбільш ранніми та насиченими були взаємини М. Грушевського з А. Єнсеном. Як припускають дослідники, український та шведський учені найвірогідніше познайомилися навесні 1909 р., коли останній перебував в

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом договір Ф77/80-2017 від 31.08.2017 р.

¹ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ ; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

Галичині у науковому відрядженні². Саме М. Грушевський опікувався шведським колегою у Львові, а згодом і на Наддніпрянщині, вводячи його в коло свідомої української інтелігенції по обидва боки Збруча. Щоденник М. Грушевського³ та листи А. Єнсена⁴ змальовують довірливе товариське спілкування між ними. Свідчать про це і відвідини шведським ученим родинних садиб Грушевських у Львові⁵ та Києві. В подяку за приязнь і гостинність, А. Єсен налагоджує співпрацю з редагованими М. Грушевським «Записками НТШ».

Львівський професор був зацікавлений у співпраці з європейським колегою, який не мав закорінених у свідомості стереотипів польських чи російських учених, тож визнав рацію сконструйованій М. Грушевським українській схемі історії Східної Європи, а також прийняв його погляд на провідників козацької революції, насамперед, на Івана Мазепу й українську політичну еміграцію початку XVIII ст. Оскільки 1909 р. був ювілейним – 200-річчя Полтавської битви, то українські історики НТШ вступили у наукову та суспільно-політичну полеміку з російськими вченими навколо значення діяльності гетьмана Мазепи та цієї битви для України. Вони діаметрально протилежно оцінювали значення Полтави, як початок кінця автономної Козацької держави. А отже дивилися на Полтавську баталію негативно. Проте їм закидалося національну заангажованість. Потрібна була думка неупереджених істориків Європи. І тут дуже вчасно нагодився швед Альфред Єсен, який став на позиції М. Грушевського (в одному з листів він Михайла Сергійовича навіть називає своїм учителем⁶), подав матеріали зі шведського архіву, а ще віднайшов документи Пилипа Орлика, що висвітлювали діяльність політичної козацької еміграції по смерті І. Мазепи⁷.

Те, що А. Єсен співпрацював з НТШ протягом не одного року, свідчить про свідоме зацікавлення історичною україністикою і поділяння думки про існування окремого від російського українського історичного процесу. Непрямо про це свідчить і захоплення А. Єнсена шевченкознавством – як відомо, він став популяризатором постаті пророка української нації у Швеції⁸. Також А. Єсен знайомив західноєвропейських колег із доробком українських інтелектуалів, перекладаючи їхні літературні твори та рецензуючи наукові видання для журналу «Historisk Tidskrift»⁹. Ця різнопланова робота

2 Панькова С. Коментар // Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С.Панькова, В. Пришляк; ред. Л.Винар, П.Сохань, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – С. 422-423.

3 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 254.

4 Тельвак В. В., Гирич І. Б. Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 159-171.

5 Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ., передм., комент. І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 23.

6 Тельвак В. В., Гирич І. Б. Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського. – С. 142.

7 Єсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – 1909. – Т. XCII. – Кн. VI. – С. 93-169; Його ж. Родина Войнаровських в Швеції. Причин до історії недолі Мазепинців // Записки НТШ. – 1909. – Т. XCII. – Кн. VI. – С. 170 – 193.

8 Шевченкознавчі інтереси А. Єнсена втілилися в монографії: Jensen A. Taras Schewtschenko ein Ukrainisches Dichterleben. Literarische studie. – Wien: Druck von Adolf Holzhausen, 1916. – 158 s.

9 Див. напр.: A-d J. [Jensen A.]. Strödda meddelander och aktstrycken underrättelser // Historisk Tidskrift. – Trettionde årgången (1910). – Stockholm, 1911. – S. 144-146.

шведського вченого стала підставою для обрання дійсним членом таких чоловічих українських наукових інституцій як НТШ (1911) та УНТ (1913). Власне згадані події становлять провідну сюжетну лінію нечисленного епістолярію (17 одиниць), котрий в українських архівах зберігся лише за період до початку Першої світової війни.

Вочевидь, листування між шведським і українським колегами тривало й надалі, адже в 1921 р. вийшла знана збірка А. Єнсена «Україна» («Українці»), в якій містилися праці найкращих тогочасних знавців України – М. Грушевського (українська історія), С. Рудницького (географія України та її населення), В. Залозецького-Саса (релігія, мистецтво), І. Панькевича (народна освіта, театр), С. Єфремова (література) та ін.¹⁰. Зі вступу А. Єнсена до згаданої книги випливає, що він сам скопіював з попередніх текстів М. Грушевського підписаний ним розділ, адже через неспокійні часи український історик не встиг вчасно надіслати своєї праці й погодився на таку незвичну комбінацію. Тож очікувано, що ці питання мали б обговорюватися в невіднайдених на сьогодні листах. На жаль, того ж таки 1921 р. (15 вересня) великого друга України не стало – він помер і був похований у Відні.

Дещо меншою інтенсивністю позначені взаємини М. Грушевського з Олафом Бромом. Це, зрештою, не повинно дивувати, адже норвезький учений, на відміну від щойно згаданого його шведського колеги, спеціально не цікавився україністикою. Втім, вже перші студії молодого тоді славіста, написані ще в середині 90-х років XIX ст., привернули увагу філологів очолюваного М. Грушевським Наукового товариства імені Тараса Шевченка – неофіційної української Академії наук. Як відомо, ці перші праці були присвячені цікавій мовній ситуації тогочасної Дунайської монархії, а саме – взаємовпливам словацького і українського діалектів на міжетнічному прикордонні. Тож не дивно, коли в 1895 р. з'явилася друком перша праця О. Брома «До питання про малоруську мову в Угорщині», вона отримала оперативний відгук на сторінках головного видання тогочасної україністики – редактованих М. Грушевським «Записок НТШ», де, за задумом головного редактора, найбільше уваги відводилося рецензуванню можливо ширшого кола праць, що так чи інакше торкалися україністики. У рубриці «Наукова хроніка» на появу нового дослідника українських діалектів та його студії редакція «Записок НТШ» відреагувала таким коментарем: «Автор, норвежець родом, подає докладний опис бесіди одного інтелігентного угорського русина з земплінського комітату з околиці Унгвару. Вартість опису лежить у тім: а) що автор, яко чужинець, міг докладно відрізнити всякі нюанси звукові, на які русинові не приходить і на думку звертати уваги, б) що він перший старався підтягнути ті нюанси руської мови під рубрики наукової фонетики [...] і відповідно до того їх в латинській транскрипції означувати. [...] Праця заслугоє широкого обговорення – на иньшому місці».¹¹

Згадану обіцянку редакція «Записок НТШ» дотримала у 1899 р. Оглядачем цієї першої серйозної студії норвезького вченого був секретар НТШ

10 Ukrainarna. Under redaktion av M. Ehrenpreis och Alfred Jensen. – Stockholm 1921.

11 І. К. Archiv für Slavische Filologie (XVII Band) / Наукова хроніка // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIV. – С. 37.

Володимир Гнатюк. Докладно проаналізувавши логіку наукової реконструкції норвезьким ученим одного з українських діалектів, оглядач праці підсумував: «Хоч в студії д. Броха і знаходяться неточности, що походять певно більше звідти, що він за коротко пробував в Угорщині, ніж аби міг запізнатися і з иньшими говорами, порушеними мною, то все ж зібраний ним матеріал визначається великою вірністю, а сама праця докладністю та сумлінністю. З того огляду можна уважати її справді за дуже добру і бажати б лише належало, щоби кожний наш діалект був так досліджений як найскорше».¹² Прикметно, що про написання рецензії на першу ґрунтовну студію норвезького філолога В. Гнатюк інформував у своєму листі М. Грушевського.¹³

В середині 1890-х років О. Брок деякий час перебував на словацько-українському етнічному порубіжжі, де продовжував спостерігати та вивчати особливості фонетики лемківської говірки української мови. Результатом стало декілька ґрунтовних монографічних досліджень – книга «Угроська говірка села Ублі Земплінського комітату» (1899 р.), а також двотомна праця «Вивчення словацько-малоруської мовної межі у східній Угорщині» (1897, 1899). І цього разу, згадані книги норвезького вченого доволі оперативно прорецензував В. Гнатюк. Полемізуючи з норвезьким колегою з приводу поодиноких питань лемківського діалекту, вчений секретар НТШ вказав на новаторство О. Брока, а саме – на факт започаткування ним окремої галузі порівняльної лінгвістики – фізіології мови. Поряд із низкою критичних зауважень, В. Гнатюк надзвичайно схвально оцінив фаховий рівень рецензованих праць: «Діалектологічні студії д. Броха з пограниччя словацько-руського інтересні особливо тим, що в них бачимо докладно ціле життя говорів на примітивному рівні. [...] Д. Брохові треба признати, що він перший звернув увагу ширшого наукового світу на багатство угро-руських діалектів та почав їх опрацьовувати на широкій підставі. Належало б тільки бажати, аби не покидав раз розпочатої праці і продовжував її далі, що при його великій сумлінності і докладнім знанню не лише самої філології, але й нашої мови може принести для нашої науки величезні користі».¹⁴

Рецензії В. Гнатюка стали приводом для знайомства з О. Броком, а згодом і до тривалого товариського спілкування, свідченням чого є збережені у львівських¹⁵ і київських¹⁶ архівних колекціях листи норвезького славіста, як і кореспонденції його українського колеги в рукописному відділі Національної бібліотеки Норвегії в Осло.¹⁷ В них нерідко міститься обговорення різноманітних наукових проблем, про що наразі невідомо біографам О. Брока. Вченому, вочевидь, імпонували високі оцінки його праць, висловлені

12 Гнатюк В.: Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn von Olaf Broch. (Mit einer Karte). Videns Rabsselskabets Skrifter. II. Historick-filosofiske Klasse. 1897. № 5. Христіанія, 1897 // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 42.

13 Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упорядник, автор вступу, коментарів та покажчиків Н.В. Руденко // Старожитності Південної України. – Вип. 16. – Запоріжжя, 2006. – С. 15.

14 В. Г. [Гнатюк В.]: Олаф Брок. Угроськое наречие села Убли (Земплинского комитата) ...; Olaf Broch. Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn ... // Записки НТШ. – 1901. – Т. XL. – С. 29.

15 Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 34. – Спр. 68. – 4 арк.

16 Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ. – Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 83. – Спр. 40. – Арк. 1-4.

17 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gnatiuk W. til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

авторитетним українським мовознавцем В. Гнатюком. Отримуючи в подарунок твори львівського колеги, О. Брок рецензував їх у норвезьких часописах, тим самим популяризуючи здобутки української лінгвістики. Так, в одному з листів читаємо: «Із зацікавленням очікую на подальші Ваші праці. Що Ви, уроджений малорус, поважаєте та ціните мої думки та рецензії, це для мене, далекого іноземця, є дуже дорогим і приємним»¹⁸. Дружнє спілкування між дослідниками послужило поглибленню контактів норвезького вченого з НТШ і налагодженню книгообміну між університетом у Християнії та львівською науковою інституцією.

Звісно, українські вчені не могли пройти і повз основну працю О. Брока зі славістики – його «Нарисів з фізіології слов'янської мови» (1910), де було подано загальну характеристику слов'янської звукової фізіології. Цю монографію для «Записок НТШ» прорецензував інший знаний український мовознавець Іларіон Свенцицький. На переконання оглядача, О. Брок точно виявив, з одного боку, основні фонетичні одиниці кожної з досліджуваних ним мов, а з іншого – напрочуд тонко описав численні особливості їхньої артикуляції та звучання і показав низку фонетичних паралелей між окремими слов'янськими мовами. Особливо важливими, твердить рецензент, були українознавчі сюжети «Нарисів». Українській мові в цій праці було присвячено кілька окремих розділів, а основним джерелом дослідження звукової специфіки української мови було мовлення Івана Зілинського – ще одного українського приятеля О. Брока. Зосередившись на цій частині рецензованої книги, І. Свенцицький на багатьох прикладах показав, що норвезький дослідник подав доволі докладну та в цілому коректну характеристику звуків української мови на тлі всіх слов'янських мов. На закінчення своєї рецензії, оглядач назвав працю О. Брока «першою спробою одноцільного огляду фізіології української мови в поєднанні з іншими слов'янськими мовами»¹⁹.

Новаторські студії О. Брока над українськими діалектами, а також його товариські взаємини з чоловіками українськими філологами, стали підставою для обрання вченого до складу НТШ. На дійсного члена Шевченкової інституції норвезького мовознавця номінувала близька йому Філологічна секція з ініціативи того ж таки В. Гнатюка. На загальному зібранні Товариства під головуванням М. Грушевського ініціативу колег-філологів було одноголосно підтримано і 18 лютого 1914 р. О. Брок поповнив ряди цієї найбільш авторитетної української наукової інституції²⁰. Інформуючи колегу про цю подію, В. Гнатюк писав: «Відповідно до моєї пропозиції, філологічна секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові вибрала Вас своїм дійсним членом. Гратулюю Вам цього відзначення і прошу дуже – наколи зможете – прислати нам якусь свою статтю до «Записок»»²¹. У відповідь, О. Брок зазначив: «З сердечною подякою довідався я і приймаю велику честь,

18 Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 34. – Спр. 68. – Арк. 2.

19 Свенцицький І.: Брок О. Очерк физиологии славянской речи ...; Broch Olaf. Slavische Phonetik ... // Записки НТШ. – 1913. – Т. CXIV. – С. 230.

20 Засідання Відділу // Хроніка НТШ. – 1914. – Ч. 58-59. – С. 3.

21 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gnatiuk W. til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

яку проявило до мене Товариство ім. Шевченка. В першу чергу, дякую Вам як ласкавому ініціаторові, а через Вас далі високошановному такому заслуженому товариству. Мене дуже зворушило високе, без сумніву, надто високе признание, яке я цим способом отримав. [...] Поки що мої заняття стосуються трохи іншої ділянки, однак можливо, що в не дуже далекий час я повернуся до своїх любих південно-західних українців»²². Цікаво згадати, що водночас із норвезьким ученим дійсними членами НТШ стали такі знані європейські мовознавці як Ян Бодуен де Куртене, Александр Брюкнер, Матіас Мурко, Їржи Полівка та Іван Шишманов.

Складно однозначно сказати, чи в згаданий час, тобто наприкінці XIX – на початку XX ст., М. Грушевський і О. Брок були особисто знайомі та листувалися, адже в архівах українського вченого та його норвезького колеги за той період листів нема. Достеменно також невідомо, чи перебуваючи на словацько-українському етнічному пограниччі, норвезький учений відвідував Львів, де у той час жили його колеги-мовознавці В. Гнатюк, О. Колесса та І. Зілинський. Впевнено лише можемо сказати, що і критичні огляди на праці О. Брока в «Записках НТШ», і, особливо, його обрання дійсним членом Шевченкового товариства відбувалося за зрозумілої санкції М. Грушевського як голови НТШ і редактора його видань.

Натомість, маємо всі підстави стверджувати про тісні взаємини двох видатних славістів у повоєнні роки. Безпосереднім приводом до налагодження активних контактів і листування стала тогочасна трагедія українського народу – перший за хронологією голодомор на наших землях як наслідок більшовицького соціального експерименту. На жаль, про долю архіву М. Грушевського еміграційної доби до сьогодні відомо надзвичайно мало, тож тогочасні листи норвезького вченого поки що невідомі. Більше поталанило кореспонденціям автора «Історії України-Руси», дев'ять з яких відклалися в колекції О. Брока у рукописному відділі Національної бібліотеки Норвегії в Осло²³. Також про співпрацю між українським і норвезьким інтелектуалами ми дізнаємося з тогочасних листів М. Грушевського до третіх осіб, насамперед, галицького мовознавця Кирила Студинського та рідного брата вченого Олександра Грушевського, котрий тоді перебував у голодуючому Києві. Уявлення про життя українських учених у столиці радянської України дає фраза з листа М. Грушевського до колег із Західної України: «Положення населення в південно-східній Україні й інтелігенції по більших центрах жахливе. Мій брат, професор університету і завідувач відділу Академії формально нераз млів з голоду на викладах, і зимою ходив в кальошах босоніж, бо не мав черевиків»²⁴.

Тож зрозуміло, що всі свої розлогі зв'язки в західному світі колишній голова Центральної Ради спрямовував на порятунок змордованих голодом земляків. Знаючи про дружні зв'язки О. Брока з Ф. Нансеном, М. Грушевський

22 Володимир Гнатюк : документи і матеріали (1871-1989) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів : НТШ, 1998. – С. 250.

23 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kyj Mychajlo til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

24 Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 pp.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П. Коць. – С. 54.

мав намір спрямувати рятівничу місію останнього в Україну, адже відомою була її суттєва допомога російській інтелігенції. У цій справі М. Грушевський особисто зустрічався з норвезьким славістом, а також листувався з ним у справах допомоги голодуючим українцям. Вибачаючись перед О. Броком за свою наполегливість у пошуку джерел порятунку земляків, український емігрант пояснює у листах: «Болезненно переживаю бедствия своего народа!»²⁵.

Особливо ж М. Грушевському боліла незахищеність київської інтелігенції: «Петербургские, даже харьковские по сравнению с ними роскошествуют! Даже профессор университета или член академии в Киеве почти ничего не получает на пропитание: им выдают только какой-нибудь процент положенного содержания и то с таким опозданием, что он теряет последнюю ценность вследствие падения денег. За последний месяц профессор университета или академик получил по 100 миллионов, а за квартиру из 2-х комнат, воду и электричество должен уплатить 102 миллиона. Между тем сносное пропитание одного лица стоит 600 мил в месяц. А ему остается только «пак», т. е. несколько килограмм крупы или ржаной муки, которые он получает сверх жалования. Если остались какие-нибудь вещи, продает их для прокормления, если нет – умирает и это счастливы, еще состоящие на службе. Их становится все меньше»²⁶. Під впливом зустрічей з М. Грушевським і його листів, О. Брок перейнявся трагедією українського народу. Він організував у Норвегії збірку коштів і передав українському колезі 100 швейцарських франків²⁷.

Свої зустрічі з О. Броком у згаданих справах український історик описував у листах до К. Студинського: «Тиждень тому я бачився з проф. Броком в Християнії, приятелем Нансена, який організував поміч російським ученим, за порозумінням з ним я понаписував листи до людей, які сим займаються: проф. Фан Вика в Лейдені, Гефодінга в Копенгазі, Міком в Гельсинфорсі, і до самого Нансена. Будемо все робити, щоб понудити їх до помочі Україні і використати їх поміч для несення своєї помочи»²⁸.

Співпраця українського та норвезького учених виявилася вдалою, про що свідчать листи М. Грушевського до українських колег. В них згадується, що саме О. Брок став посередником у спілкуванні між М. Грушевським та Ф. Нансеном, а це в підсумку дозволило привернути увагу до становища голодуючих українців у широких колах західноєвропейської інтелігенції. Для прикладу наведемо уривок з листа М. Грушевського до брата Олександра: «Писав мені Брок (професор університету в Християнії), через котрого я передав деякі відомости про положення до Нансена, що Нансен доручив своєму представнику в Харкові, капітану Квіслінгу зв'язатись з тобою, Сашенька. Отже, як буде якесь з його боку бажання, то відізвись з повною готовністю. Він може познайомитись з потребами укр[аїнської] інтеліг[енції] і зміркувати,

25 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kyj Mychajlo til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

26 Там само.

27 Там само.

28 Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 pp.). – С. 18.

чи не можна чого зробити».²⁹ Тож вже у короткому часі вдалося налагодити оперативну висилку продуктових і речових посилок в українські міста, що помітно покращило становище виснаженої та зубожілої інтелігенції. Відзначимо, що ця тема й по сьогодні практично невисвітлена.

Поряд зі згаданими проблемами порятунку від голоду наддніпрянських українців, у листах М. Грушевського до норвезького колеги присутнє обговорення й суто наукових проблем. Так, український вчений інформує О. Брока про діяльність Українського соціологічного інституту, просить позичити потрібні для роботи книги, радиться з приводу можливості поширення еміграційних видань в радянській Україні через місію Нансена, а в подяку надсилає свої та доньчині праці. З листів випливає, що науковою творчістю М. Грушевський займався протягом 1923 р. здебільшого епізодично, зосередившись на роботі в очолюваній ним організації «Голодним Україною». Він неодноразово зізнається: «Роботаю главным образом для помощи научным и культурным работникам».³⁰

Щира та активна допомога О. Брока українським колегам, як також і його наукові заслуги, зробили норвезького вченого популярною та шанованою постаттю в інтелігентських колах Наддніпрянщини. Тож не повинно дивувати, що в червні 1924 р. ученого одностайно обрали дійсним членом Всеукраїнської Академії наук. Прикметно, що саме М. Грушевський був ініціатором цього вибору, про що дізнаємося з його листа до К. Студинського, котрий був обраний академіком водночас із О. Броком: «З приємністю доношу, що сьогодні закінчено Ваш вибір в члени академії: вибрано разом 4-х, всіх мною предложених – проф. Броча, Мейе і Полівку, і всі 4 пройшли одноголосно і в відділі, і на спільнім засіданні. Вважаю се певним актом гречности Академії і супроти мене як пропонуючого, і всіх 4-х кандидатів».³¹ Привітального листа український академік надіслав і самому норвезькому колезі: «Многоуважаемый Коллега! С особенным удовольствием извещаю Вас, что обряды Вашего выбора в члены академии сегодня закончились: и в отделении и в общем собрании Вы избраны единогласно. Ваше теплое письмо, которое я прочел вместе с Вашим *cuniculum vitae* вызвало всеобщую симпатию к Вам и желание видеть вас как можно скорее среди нас, как нашего коллегу и дорогого гостя».³² До речі, тема «Олаф Брок та Українська Академія наук» також ще чекає на своє ґрунтовне опрацювання.

Про взаємини між двома вченими в другій половині 1920-х років також наразі не можна багато розповісти. Як відомо, тогочасний архів М. Грушевського, внаслідок вимушеного переїзду до Москви та багатократних вилучень матеріалів ученого співробітниками каральних органів, є надзвичайно фрагментарним. Тут укотре більше нам кажуть документи з архіву О. Брока. В своїх листах М. Грушевський запрошував вже тепер колегу

29 ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1285. – Арк. 484.

30 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kyj Mychajlo til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

31 Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 pp.). – С. 109.

32 Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kyj Mychajlo til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

по ВУАН до співпраці з відродженим журналом «Україна». Також київський академік схиляв О. Брока приїхати до Києва: «В самом деле, было бы желательно, чтобы Вы как можно скорее могли приехать на Украину и заняться нашей фонетикой. Это было бы не только полезно и приятно Вам, но и нашим довольно многочисленным лингвистам и диалектологам было бы чрезвычайно полезно школою, если бы они смогли проделать с Вами несколько диалектологических экскурсий. Я думаю, что это можно было бы осуществить уже этой осенью, если бы это Вам было удобно: наши этнографы, диалектологи, музыканты и т. д. уже экскурсируют в этом году энергично и успешно. Но если этот год уже у Вас распределен, тогда заблаговременно можно обдумать и устроить на следующий».³³

На сьогодні маємо лише один лист норвезького вченого до українського колеги, що датований 5 грудня 1927 р.³⁴ Та в ньому обговорюється, за зізнанням самого кореспондента, «далеке від науки питання». Йшлося про прохання норвезького вченого до київського академіка посприяти вирішенню проблем дружини його друга художника Крона повернути куплену напередодні революційних подій земельну ділянку в Києві. Про взаємну симпатію між двома вченими можуть свідчити передані О. Броком «сердечні поклони». М. Грушевський не зміг допомогти приятелям норвезького колеги з об'єктивних причин, що, перепрошуючись, докладно пояснив йому в листі.

Згадаємо також про те, що в міжвоєнний час О. Брок не втратив зв'язків і з НТШ, де, як йшлося вище, був дійсним членом. Як свідчать документи, він надалі опікувався книгообміном між львівською та норвезькими бібліотеками. Наприклад, в архіві НТШ відкладалася його подяка за отримання надісланої зі Львова книги Івана Огієнка «Історія українського друкарства». В своєму листі О. Брок відзначає: «Дуже радію з приводу її отримання й прошу Вас і Товариство прийняти мої вдячність і вітання».³⁵ Подібні листи-подяки на адресу некоронованої західноукраїнської Академії наук надходили і в 1930-х рр., коли норвезький учений був уже Генеральним секретарем Норвезької Академії наук в Осло. Так, в одному з них, закордонний член НТШ, разом з президентом Академії наук Гальвданом Куттом, висловили західноукраїнській установі «глибоку вдячність за Ваші теплі й щирі привітання з нагоди 100-літнього ювілею Б'єрнстєрне Б'єрнсона».³⁶

Відгукнувся норвезький учений і на важку для української науки втрату – смерть у жовтні 1926 р. його приятеля В. Гнатюка. З певним запізненням дізнавшись про цю сумну для європейського мовознавства подію, О. Брок надіслав лист-співчуття до президії Шевченкового товариства. В ньому, зокрема, йшлося: «Знайти заміну такому самовідданому, ініціативному й енергійному досліднику буде важко, дуже важко. Й утрата ця вкрай болісна саме зараз, коли після лихоліть світової війни відчувається подвійна потреба у досвідчених науковцях, щоб відбудувати руїни й впорядкувати безлад».³⁷

³³ Там само.

³⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 116-117.

³⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 30 зв.

³⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 10.

³⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 54-54 зв.

Як відомо, О. Брок та М. Грушевський були практично однолітками. Втім, на відміну від норвезького колеги, український учений прожив порівняно коротке життя, трагічно померши в 1934 р. Але вже від початку 1930-х рр. київський академік перебував у фактичному засланні в Москві. Його епістолярні контакти, особливо з закордонними колегами, з того часу вимушено скоротилися, адже листування М. Грушевського перлюстрували органи державної безпеки. Як відомо, в короткому часі в немильсть до радянської влади потрапив і О. Брок, критично оцінивши стан громадянських свобод в СРСР. Ця критика навіть коштувала видатному норвезькому славісту звання союзного академіка.

Смерть київського академіка в 1934 р. була з великим неспокоєм зустрінута колегами-славістами з багатьох європейських осередків. Поодинокими некрологами відгукнулася й наукова періодика скандинавських країн. Так, на сторінках стокгольмського журналу «Historisk Tidskrift» Дмитро Дорошенко показав шведському читачеві М. Грушевського як найвидатнішого українського історика, неперевершеного організатора науково-організаційної та суспільно-політичної праці, підкреслив вагомість різнопланової спадщини вченого не тільки для української, але й для всієї європейської науки³⁸.

У підсумку відзначимо, що зі скандинавськими колегами в українських інтелектуалів, втім і в М. Грушевського, склалися чи не найбільш гармонійні взаємини. Адже, на відміну, скажімо, від польських і російських учених, їх не розділяли складні питання спільного минулого та подекуди трагічні обставини революційної доби. І насамкінець – здійснену спробу реконструкції співпраці М. Грушевського зі шведським та норвезьким колегами вважаємо лише за перший крок у напрямку з'ясування більшої проблеми, яку можна окреслити як «Українська та скандинавська наука у взаємовпливах і репрезентаціях». Реалізація цієї практично досі незауваженої, але цікавої та важливої для славістики теми, стане можливою за умови опрацювання українськими вченими архівів Копенгагена та Осло, а також постійного обміну думками між скандинавськими й українськими дослідниками у рамках спільних проєктів.

Bibliography:

1. В. Г. [Гнатюк В.]: Олаф Брок. Угросусское наречие села Убли (Земплинского комитата) ...; Olaf Broch. Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn ... // Записки НТШ. – 1901. – Т. XL. – С. 28-30.
2. Володимир Гнатюк : документи і матеріали (1871-1989) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів : НТШ, 1998. – 467 с.
3. Гнатюк В.: Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn von Olaf Broch. (Mit einer Karte). Videns Rabsselskabets Skrifter. II. Historisk-filosofiske Klasse. 1897. № 5. Христіанія, 1897 // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 41-42.
4. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – 1909. – Т. XCII. – Кн. VI. – С. 93-169.

38 Doroschenko D. Michael Hruschewský // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1935. – №. 1. – P. 67-69.

5. Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції. Причинок до історії недолі Мазепинців // Записки НТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – Кн. VI. – С. 170 – 193.
6. Засідання Виділу // Хроніка НТШ. – 1914. – Ч. 58-59. – С. 3.
7. I. K. Archiv für Slavische Filologie (XVII Band) / Наукова хроніка // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIV. – С. 35-37.
8. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. – Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 83. – Спр. 40.
9. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П. Коць. – 266 с.
10. Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упорядник, автор вступу, коментарів та покажчиків Н. В. Руденко // Старожитності Південної України. – Вип. 16. – Запоріжжя, 2006. – 92 с.
11. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – 552 с.
12. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 34. – Спр. 68.
13. Свенціцкий І.: Брок О. Очерк физиологии славянской речи ...; Broch Olaf. Slavische Phonetik ... // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХІV. – С. 228-230.
14. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – К.; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
15. Тельвак В. В., Гирич І. Б. Листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С. 159-171.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1285.
17. ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871.
18. ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 166.
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 220.
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 421.
22. Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ., передм., комент. І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31.
23. A-d J. [Jensen A.]. Strödda meddelander och aktstrycken underrättelser // Historisk Tidskrift. – Trettionde årgången (1910). – Stockholm, 1911. – S. 144-146.
24. Doroschenko D. Michael Hruschewskyj // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1935. – №. 1. – P. 67-69.
25. Jensen A. Taras Schewtschenko ein Ukrainisches Dichterleben. Literarische studie. – Wien: Druck von Adolf Holzhausen, 1916. – 158 s.
26. Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gnatiuk W. til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

27. Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kyj Mychajlo til Broch Olaf). – Ненумеровані аркуші.

28. Ukrainarna. Under redaktion av M. Ehrenpreis och Alfred Jensen. – Stockholm 1921.

Vitaliy Telvak

Mikhailo Hrushevsky in circle of the Scandinavian colleagues

Abstract

On the basis of epistolary sources there has been made an attempt to reconstruct M. Hrushevsky's relations with the Scandinavian Slavs. The peculiarities of cooperation between Swede Alfred Jensen and Norwegian Olaf Brock with their Ukrainian colleague have been explored. The main achievements of this cooperation have been found: the popularization of achievements of Ukrainian science in Western Europe, the foundation of book exchange between Scandinavian and Ukrainian cultural institutions, the assistance to the needy Ukrainian intelligentsia in the early 1920s, etc. The conclusion puts an emphasis on the necessity of a comprehensive study of the problem "Ukrainian and Scandinavian science in mutual influences and representations".

Key words: M. Hrushevsky, A. Yensen, O. Brock, Slavic studies, cooperation.

Володимир ВАЩЕНКО

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

“СИНДРОМ РІЧНИЦІ”? “ЗАГАДКА * СМЕРТІ” [С / М] ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОГЕНЕАЛОГІЇ ТА НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЕПОХИ FIN-DE-SIECLE

I.

“Синдром річниці” смерті батька: випробовуючи межі психогенеалогічного підходу

“Загадка смерті” М. Грушевського – так, як вона “завжди” функціонувала в інтелектуальному полі – відсилає до дилеми: чи була смерть історика *результатом кількох не вдалих операцій* чи однієї “вдалої” *спецоперації* під прикриттям, котру організували проти українського політика агенти влади у лікарських халатах¹?

Очевидно, не йдеться тут лише про формальну проблему класифікації події, коли випадкова смерть внаслідок помилкового курсу операційного втручання протиставляється “оперативно” спланованому політичному вбивству. Головне, що у такий спосіб сформульована дилема задає “зовнішні параметри” режиму *післяжиття історика*: М. Грушевський прописується або як *жертва трагічних обставин*, або як *мученик влади*, проте, у будь-якому разі, – все розглядається у “термінах” звичної для української традиції *віктимізації суб’єкта*.

Крім того, така інтерпретація обставин смерті М. Грушевського виводить історіографів *за рамки їх фахової компетенції*, що автоматично підриває *довіру до отриманих ними результатів*. Дослідники цієї “теми” мають раптово

* Ми розрізняємо “загадку” і “таємницю”. “Загадка”, в нашому розумінні, є аналітично сконструйованою з обов’язковою прив’язкою до “розгадки” – однозначного рішення, отриманого у межах певної стратегії раціональності. Звідси, події смерті М. Грушевського розглядаються нами саме як “загадка”, котра потребує, насамперед, вписування у контексти раціональності, у тому числі – наукової раціональності відповідної епохи. Натомість, “таємниця” з самого початку апелює до ірраціонального та не визначеного, до ритуалу посвяти та інтимної посвяченості – без жодної гарантії її “об’єктивного” “розкриття”. Принагідно хотілося б висловити подяку двом незмінним протягом багатьох останніх років коментаторам моїх задумів та текстів – Вадиму Осіну та Владиславу Лежайському, котрі своїми конструктивними зауваженнями дозволяють робити мої наукові проекти кращими.

¹ Не повний список праць, що стосуються “таємниці смерті” М. Грушевського, на сьогодні включає такі тексти (за хронологічним порядком): Степанишина О. Останні роки Михайла Грушевського // Український історик. – Ч. 1 – 4 (69 -72). – Рік XVIII. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – С. 174 - 180; Костюк Г. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // Його ж. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 15 – 16; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 - 1934). – К., 1993. – 200 с.; Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 83 - 98; Панькова С. М. З останніх листів Михайла Грушевського // Вісник НТШ. – 2010. – Ч. 43. – С. 47 - 49; Панькова С. Ще один крок до з’ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник. – 2013. – Вип. 18. – С. 807 – 811; Юркова О.В. Таємниці офіційного некрологу М. Грушевського // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Кульчицький – Вип. 22. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 31 – 55.

“перетворитися” або *на медиків*, які покроково скрупультивно вивчають результати аналізів вченого та хід задокументованого у медичній справі Михайла Сергійовича курсу лікування, або *на конспірологів*, котрі одночасно вірять, з одного боку, що мають справу з “симулякром влади” – організованим нею вбивством, котре видає себе не за те, чим воно є, а, з іншого, – параноїдально шукають “останнє” “офіційне” свідчення “влади” – документ, котрий остаточно б дозволив винести цій же владі справедливий історичний вирок².

Проте, існує текст М. Грушевського – уривок з листа до Голови РНК СРСР В. Молотова, в якому сюжет смерті українського історика виводиться за межі пануючої в історіографії “зовнішньої” моделі тлумачення, ініціюючи порядок нових запитань, – на цей раз вже у межах так званої “не класичної” парадигми. Сам лист неодноразово цитувався дослідниками інтелектуальної спадщини Михайла Сергійовича³ – насамперед тими, чий інтерес спрямовувався останнім періодом життя видатного історика й саме остільки, оскільки написано його було 4 вересня 1934 р. – менше ніж за тиждень до початку останнього “відпочинку” його життя, проте, більш ніж за місяць до початку хвороби та не вдалим операцій, перша з яких датувалася 13 жовтня 1934 р.⁴ В цій кореспонденції у спробі “переграти” владу на її полі досвідчений український політик якраз і “застерігав” впливового представника партійної та радянської еліти від помилкової дії – насильного усунення його з роботи, логічним наслідком чого було б перетворення автора “Історії України-Руси” на “жертву режиму” в очах “українських націоналістів”: “Бути в очах

² Ю. Шаповал – той, кому вдалося розшукати “справу-формуляр” М. Грушевського – свідчення чекістів щодо перебігу хвороби історика – так завершує текст від 2006 р. з промовистою назвою “Загадка смерті М. Грушевського”: “Нововіднайдені документи дозволяють прояснити чимало з цих обставин. Це зовсім не означає, що я занадто переоцінюю їх. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи було академіка навмисно знищено, хоча тепер, нарешті, ми знаємо формальний перебіг подій, пов’язаних із хворобою. Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було у їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Де оригінал історії хвороби вченого? На всі ці запитання ще належить відшукати відповіді. Тому не знаками оклику, а саме запитаннями видається доцільним завершити цю розвідку” (Шаповал Ю.І. Загадка смерті М. Грушевського // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 5. – С. 96). Інший історик, якій вдалося віднайти додаткові задокументовані аргументи стосовно формального перебігу “лікування” М. Грушевського через 7 років після статті Ю. Шаповала, пише: “Отже, саме цей документ дозволяє уточнити чимало деталей, поданих у всіх відомих на сьогодні джерелах, пов’язаних з історією хвороби та обставинами смерті М. С. Грушевського. Насамперед, встановлено дати “4-х кратного оперативного втручання”... Окрім того, маємо імена тих “спеціалістів”, які лікували й оперували вченого в КСУ... Маємо нарешті чітку картину, що саме в санаторії, де не було “відповідного хірургічного кабінету”, було зроблено перші чотири операції, до того ж, як пише Катерина, “ощупью”. Чи дає даний лист підстави висловити версію, що проведення чотирьох операцій в неналежних умовах некваліфікованим хірургом, зволікання з переведенням хворого до спеціалізованого відділення було “недозволеними медичними методами”, а точніше зумисним затягуванням хвороби у безвихідь, що врешті призвело до втрати життя видатного українського історика. Безперечно, дає” (Панькова С.М. Ще один крок до з’ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник. – 2013. – Вип. 18. – С. 811). Й все ж таки, попри задекларований оптимізм дослідниці, можемо стверджувати, що встановлення всіх цих “об’єктивних” “зовнішніх” фактів – імен медперсоналу, дат хірургічних втручань, не належних умов їх проведення, запізнілого звернення до медичних “авторитетів” – ні на йоту не наближає нас до відповіді на питання стосовно оцінки подій смерті історика.

³ Див., наприклад: Верба І., Шаповал Ю. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 343 – 345; Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси з життя та діяльності. – Львів: Євросоціум, 2016. – С. 459 – 463; Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – Москва: Олма Медиа Групп, 2005. – С. 421.

⁴ У датуванні першої операції 13-м жовтня 1934 року (а не 12. Х. 1934 р., як, за звичай, було прийнято в українській історіографії: Верба І., Шаповал Ю. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 346) ми приєднуємося до думки С. Панькової, котра орієнтується у цьому питанні не на донесення чекістів, а на свідчення самого М. Грушевського у листі до акад. Д.М. Петрушевського (Панькова С.М. Ще один крок до з’ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник. – 2013. – Вип. 18. – С. 809).

націоналістів мучеником за українство від радянського уряду – внаслідок такої тривалої й усім відомої роботи для українського визволення, не лише мені образливо й взагалі безглуздо – а й самому будівництву, думаю, не корисно”⁵.

Та в цій кореспонденції нас цікавить інший аргумент М. Грушевського, котрий, якщо взяти його до обрахунків серйозно, переміщує загадку смерті українського історика у не звичну площину – площину його *особистої психології* й, значить, – припиняє рух тих тлумачень, котрі акцентують увагу на суто “зовнішній” обумовленості смерті інтелектуала, тобто, – абсолютно всіх на сьогодні інтерпретацій без винятку. Бо у листі до Голови РНК СРСР М. Грушевський *сам* задає чітко визначений, “внутрішній”, незалежний від будь-яких привнесених обставин, *віковий ліміт власного “життєвого проекту”*: “Мені **закінчується 68 рік**, я вже **недовго буду працездатним, якщо й проживу** [виокр. – В.В.]; нема сенсу усувати мене від наукової роботи, поки я можу ще її здійснювати, бо замінити мене буде не легко”⁶.

Що привертає увагу, якщо не вражає, у цих саморефлексіях історика?

Загадковий “*нумерологічний код*” – *акцент на даті 68 років*, котра з якихось, не зрозумілих причин, має позначати фінальну крапку тривалості його біографічного часу. Також сумніви у здатності перетнути цю “містичну”, позначену власною рукою, “мітку смерті” (звернемо увагу на зауваження-обмовку: “якщо й проживу” – що на практиці значило – “протриматися” всього лише менше місяця⁷).

Дивний *зв’язок смерті та праці* – ця бажана “робота до смерті” або “робота смерті” (Чи означало це, що він хотів померти працюючи, на роботі? Й що могло означати саме таке бажання?).

Пов’язана з “роботою до смерті” *проблематика субституції*: відсутнього не легко (якщо взагалі можливо) замінити.

Й, нарешті, як “*post factum*”: усвідомлення того, що історик таки не помилився, що його “*передчуття*”, “*песимістичний прогноз*” чи навіть “*програму*” (це, власне, й маємо з’ясувати) було реалізовано “на всі сто” й

⁵ Цит. за: Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси з життя та діяльності. – Львів: Євросоціум, 2016. – С. 462.

⁶ Цит. за: Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси з життя та діяльності. – Львів: Євросоціум, 2016. – С. 461. Саме цим уривком з листа М. Грушевського В. Молотову завершує свою оптимістичну щодо перспектив розкриття таємниці смерті історика статтю С. Панькова (див.: Панькова С.М. Ще один крок до з’ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник. – 2013. – Вип. 18. – С. 811). Авторка залишила цитату без жодного коментарю, зраджуючи “документалістській” раціональній моделі й пославшись на ірраціональне, “містичне” передбачення істориком власної смерті. Очевидно, що наведена дослідницею під кінець статті цитата робить зайвою всю попередню аргументацію її тексту. Питання – навіщо шукати документи “спланованого вбивства”, якщо сам історик, як виглядає, й “запрограмував” власну смерть – залишається без відповіді. Гадаємо, що це розуміє й сама С.М. Панькова, про що свідчить останні тенденції у її дослідженнях – спроби вивчення інтелектуальної біографії Михайла Сергійовича з психологічних перспектив (див.: Панькова С. Психологічний портрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 36 - 49). Цей позитивний, на наш погляд, психологічний тренд у “грушевськознавстві”, підтримує її колега по науковій інституції – А. Кондаурова (див.: Кондаурова А. “Так я розумію свій характер” (Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської). [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://vuam.org.ua/uk/802>: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського [Рубрика: Наукові студії (Miscellanea)]. Проте, та позитивістська, не діалогічна модель психології, що спирається на начеб-то “об’єктивні” “авто-портрети” М. Грушевського й на яку спираються вищезазначені дослідниці навряд чи здатна забезпечити позитивні зсуви у сенсовному просторі наукової програми “грушевськознавства”.

⁷ Лист датовано 4 вересня 1934 р., а День народження М. Грушевського припадає на 17 (29) вересня.

написане ним слово стало “подією” його біографії (М. Грушевський помер, ледь перетнувши означену ним же темпоральну межу)...

На наш погляд, *релевантною парадигмою*, у просторі якої можна отримати задовільну інтерпретацію вищезначених проблем й, одночасно, прописати образ М. Грушевського як *активно діючого “суб’єкта”* – поза звичною стратегією його “віктимізації” – може виступати *нарративна психологія*⁸. Відповідно до її “постулатів” певна персональність конструюється у просторі власних его-нарративів, у тому числі, – через прописування *очікуваної тривалості життя* – того *біографічного часу*, який здатен забезпечити повну реалізацію “життєвого проекту”. Оскільки йдеться, власне, про конструювання “обмежувальних структур” особистості, котрі помічаються датами “народження-смерті”, то, очевидно, такими его-нарративами виступають “нарративи смерті” – некрологи, в яких через подію смерті іншого завжди осмислюється проект власного життя⁹.

Напевно, *вперше публічно задекларована відсилка* до 68-ми років як завершеного циклу життя історика прописується М. Грушевським у 1902 р. – в некролозі, присвяченому О. Лазаревському: “31 марта (13 цвітня) умер в Київѣ, в 68 році життѣ Олександр Матвѣевич Лазаревскій”¹⁰.

Як бачимо, Михайло Сергійович з якихось причин вирішив зосередити власний погляд й, відповідно, привернути увагу читачів не до *формально прописаних дат народження-смерті* О. Лазаревського, а до *заздалегідь обрахованого інтервалу біографічного часу*, що вимагало від історика “раціоналізації” – відповідної (хоч і не складної) *роботи інтелекту* – виконання елементарної *математичної операції*. Таким чином, М. Грушевський вдався у даному нарративі смерті не до звичної *презентації меж біографічного часу*, а до *числової конструкції тривалості життя*, якою імпліцитно править *особистісний інтерес історика*, а саме – питання: скільки ж років прожив старший колега?

Знов таки, з не вповні зрозумілих причин у даному нарративі смерті, центральним “персонажем” якого за всіма канонами жанру мав би виступати виключно *О. Лазаревський*, Михайло Сергійович вводить до “сюжетної гри” *ще дві фігури*¹¹, майже рівномірно розподіливши текстуальний “майданчик” некрологу також з В. Антоновичем та М. Костомаровим. Й “містичні” 68 років, на цей раз вже як контекстуально позначена тривалість життя іншого історика – М. Костомарова (1817–1885 рр.) – з’являються у тексті М. Грушевського вдруге. Вдруге, але не в останнє. Втретє це число обережно позначає власну присутність як *приховане значення* – “синхронний” вік

⁸ Більш докладно про “постулати” нарративної психології у їх зв’язку з творенням М. Грушевським українського історичного метанаративу та власних его-нарративів дивись, наприклад, у: Ващенко В. В. Нарративна психологія та легітимація українського “історіографічного метанаративу” // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Ред. кол: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.), Г. Боряк, Я. Верменич, С. Кульчицький, О. Реєнт, Д. Вирський (відп. секр.), В. Головка. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України, 2008. – С. 240 – 251.

⁹ Настав час вписати дослідження “смерті” українських інтелектуалів у міждисциплінарну галузь “death studies”, котра темним траурним квітом буяє у євроатлантичному просторі.

¹⁰ Грушевський М. С. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1.

¹¹ Формально, щоб показати спільне та відмінне у їх творчій спадщині.

“вчителя” – В. Антоновича (1834 р.н.) на момент написання та публікації наративу смерті у 1902 р.

Всі три класики українського історіописання XIX ст. – головні “персонажі” тексту про О. Лазаревського, що були символічно поховані Михайлом Сергійовичем у некролозі й, очевидно, “мають” відійти у минуле разом зі “своїм” сторіччям – позначено цією датою тривалості життя (котра, на диво, виявляється такою спільною датою тривалості і його, М. Грушевського, життя).

Все виглядає так, немов своєрідною “перепусткою” до “клубу” визначних українських істориків, гарантією приналежності до “числа обраних” виступає певна “дата обраних”, якою зафіксовано цей “перехід” від життя до не життя. Наче для того, щоб претендувати на статус одного з “батьків” української історичної науки треба обов’язково померти у одному й тому ж віці. Чи, принаймні, “наративно” затриматися на цій фатальній межі біографічного часу. Бо до “братської могили” Михайло Сергійович “відправив” не тільки щойно померлого О. Лазаревського та давно спочилого у Бозі М. Костомарова, але й вповні живого на той момент В. Антоновича.¹²

Як можна інтерпретувати цей “ритм смерті” – повторити дати смерті у наративі смерті, підписаному сигнатурою М. Грушевського як ліцензованою розпискою щодо власного майбутнього?

З моменту появи метапсихологічної теорії З. Фрейда¹³, що відсилає, насамперед, до його знакової роботи “По той бік принципу задоволення”, такий “ритм” тлумачиться як різновид “нав’язливих повторів”, сама наявність яких у тексті, безвідносно до їх змісту, виступає свідченням “потягу до смерті” автора наративу.¹⁴ З таких теоретичних перспектив поява у листі

¹² Ця своєрідна “прихована формула” “життя-смерті”, за якою М. Грушевський у 1902 р. прописав символічних “батьків” української історіографії XIX ст. – 1 і 2 або 2 і 1 (живий та двоє померлих) – має бути утримана як найдовше (по можливості до кінця дослідження). На нашу думку, саме спільна тривалість “біографічного часу” стала тим імпліцитним константним значенням, яке правило простором порівняння у межах української історіографічної традиції в тексті некрологу 1902 р. Значенням, що відсилало до 3-х символічних “батьків” української наукової генеалогії. Поки двоє (В. Антонович та О. Лазаревський), народжені в 1834 р. були живі, поки поколіннява структура впорядковувалася за формулою 2 і 1 – доти говорити про школу О. Лазаревського ніхто не наважувався. Але у 1902 р. з огляд на генеалогічної структури “класиків” українського історіописання, зі зведенням її до одного репрезентанта – до В. Антоновича, що стояв на самоті перед мовчазною вічністю, повстав ризик припинення транзиту – проблема передачі спадщини. Й М. Грушевський на письмі некролога 1902 р. намагається організувати обіг цієї спадщини щойно спочилого О. Лазаревського, роздаючи обов’язки і боргові зобов’язання поміж “учнями” – вводить поняття “школи О. Лазаревського”.

¹³ “Ми вважаємо, що теорія, яка, крім топічного та динамічного моментів, враховує ще й економічний, є самою досконалою, яку лише можемо собі уявити на теперішній час, й заслуговує назви метапсихологічної”. (Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Його ж. По ту сторону принципа удовольствия / Сост., послесл. и коммент. А.А. Гугнина. – Москва: Издательская группа “Прогресс” “Литера”, 1992. – С. 201).

¹⁴ “Отримали нами результати, які встановлюють різке протиставлення між потягами “я” та сексуальними потягами, зводячи перші до смерті, а останні до збереження життя, напевно, багато в чому нас не влаштовують. До цього треба доєднати те, що консервативний або, вірніше, регресуючий характер потягу, що відповідає нав’язливому повтору, ми допускаємо, власне, лише для перших, бо, за нашим припущенням, потяги “я” безпосередньо відсилають до виникнення життя у неживій матерії та мають тенденцію знову повернутись до неорганічного стану...” (Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Його ж. По ту сторону принципа удовольствия / Сост., послесл. и коммент. А.А. Гугнина. – Москва : Издательская группа “Прогресс” “Литера”, 1992. – С. 235). Як видно з наведеної цитати, З. Фрейд, протиставляючи “потяги “я”” (до смерті) “сексуальним потягам” (до життя) й не вповні задовільняючись цією теорією лише з “першими” (потягами до смерті) пов’язав “нав’язливі повтори” як “спробу” живої органічної матерії повернутись до свого первинного неорганічного стану. Звідси “нав’язливі повтори” М. Грушевського у тексті некрологу 1902 р. можуть слугувати свідченням його власного потягу до смерті, темпоральний зміст якого визначався зафіксованою в його-наративах інших знакових українських істориків тривалістю “біографічного часу”. Подальший розвиток теми зв’язку між потягом до смерті та нав’язливими повторами тривав у просторі постпсихоаналітичної течії протягом всього XX ст. й не припиняє

до В. Молотова відповідної *символічної дати* тривалості життя *не виглядає випадковою* – є “запізнілим” проявом цього “ритму”, виступаючи результатом *фіксації на даті смерті* певного *втраченого об’єкту любові*. Психоаналітична традиція, як відомо, виокремлює *фіксацію на матері* та *фіксацію на батькові*. У нашому випадку, напевно, йдеться, про *фігуру батька*: факт тотального ототожнення сина зі старшим представником чоловічої лінії Грушевських добре відомий дослідникам інтелектуальної біографії Михайла Сергійовича.

На 1902 р. – момент появи відповідного танатографічного тексту історика, в якому так нав’язливо прозвучали “містичні” 68 років – припадає інший “ритм смерті”, котрий, на наш погляд, й утворює “прототипову сцену” всіх цих повторів: йдеться про *річний поминальний цикл* з моменту втрати М. Грушевським батька Сергія. Й не дивно, що тривалість життя Сергія Грушевського – так як вона була прописана у некролозі сином Михайлом – складала “загадкові” 68 років: “27 січня (9 лютого) [1901 року – В.В.] умер від апоплексії член-основатель Наукового товариства ім. Шевченка Сергій Федорович Грушевський, батько Михайла (професора львівського університета) і Олександра (молодого київського історика) – Грушевських, директор (краєвий інспектор) народніх шкіл Терської області, на Кавказі. Покійник уродив ся в 1833 р. в Чигирині”¹⁵. Крім того, як свідчила суха мова іншого офіційного документу, раптова смерть спіткала батька саме “на роботі”: «Умер на службе 27 янв[аря]1901»¹⁶.

Втрачений батько, ця сакральна постать естетики Модерну¹⁷ – той, хто так неочікувано помер “на службі” на зламі XIX-XX ст. – потребував заміни. Зрозуміло, що його було *важко* (якщо взагалі можливо) *замінити*. Поява у 1902 р. всіх цих *субститутів* – “однотипних” (за ознакою тривалості “біографічного часу”) “батьків історіописання” XIX ст. – й була результатом *роботи скорботи*¹⁸ сина за втраченим батьком – спробою його *символічної*

розроблятися сьогодні. Принагідно вкажемо лише на кілька оглядових праць з цього питання: Reisner G. Revisioning the death-drive: the compulsion to repeat as a death-in-Life // The Psychoanalytic Review. – 2014. – Vol. 101. – No. 1. – P. 39 – 69; Holowchak, M. A., Lavin, M. Beyond the death drive: the future of “repetition” and “compulsion to repeat” in psychopathology // Psychoanalytic Psychology. – 2015. – № 32 (4). – P. 645 – 668.

¹⁵ Некрологи [С.Ф. Грушевський] // ЛНВ. – Кн. 3. – Март 1901. – С. 220.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26 - 29 зв.

¹⁷ Див.: Rosefeldt P. The absent father in modern drama. – New York: Peter Lang, 1996: Naming the father: legacies, genealogies, and explorations of fatherhood in modern and contemporary literature / Ed. by E. Paulino Bueno, T. Caesar, and W. Hummel. – Lanham, Md.: Lexington Books, 2000. – 337 p. Вже у вступі до цієї колективної монографії, котрий отримав назву “Пойменування мертвого батька”, процес сигніфікації “відсутнього патріарха” у зв’язку зі збереженням його символічної влади розглядається як центральна проблема наративів модерну та постмодерну: “Одна річ здається очевидною щодо батьківства: хоч ми і втратили його, ми можемо поновити його владу лише як відсутність чи як невдачі стосунки. Так можливо здається, що батько може бути принаймні специфічно більш невловимим, більшим ніж його маніфестація?” (Ibid. – P. 2). Взагалі, література, пов’язана з рефігурацією місця відсутнього патріарха у модерну епоху налічує не один десяток позицій – з різних дисциплінарних перспектив; 1) постфеміністичного прочитання (див.: Refiguring the father: new feminist readings of patriarchy / Ed. by P. Yaeger, B. Kowaleski-Wallace. – Carbondale, IL.: Southern Illinois University Press, 1989. – 319 p.); 2) політологічного (див.: Death of the father: an anthropology of the end in political authority / Ed. by J. Borneman. – New York.: Berghahn Books, 2004. – 256 p.) та ін.

¹⁸ Теоретичний концепт “роботи скорботи”, як відомо, було запущено у обіг психоаналітичної думки з моменту появи тексту З. Фрейда “Траур та меланхолія” (Freud S. Trauer und Melancholie // Internationale Zeitschrift für Ärztliche Psychoanalyse, Jahrgang 4, Heft 6. – Leipzig und Wien, Hugo Heller & Cie., 1918, – S. 288 – 301). До відкритого цим дослідженням засновника психоаналізу напрямку можна додати такі психоаналітичні та постпсихоаналітичні тексти, котрі вже встигли стати класичними: Klein M. Mourning and its relation to manic-depressive states // Writings: Volume 1. – 1940. – P. 344 – 369; Loewald H. Internalization, separation, mourning, and the superego / Hans Loewald, Papers on

заміни. Й одночасно, саме він, М. Грушевський, на початку нового ХХ ст. мав замінити спочилих репрезентантів сторіччя минулого: як свого “природного” батька, так і символічних “патріархів” історіографії. Проте, на 68-му році власного життя він також очікував, що хтось інший замінить його. З власного “досвіду” він “знав”, що зробити це буде ой як не легко...

Все виглядає так, немов у 1934 р. М. Грушевський намагався повторити “долю” тата не стільки у траєкторії життя, скільки у *події власної смерті*. І йому це вдалося: як і батько син відійшов у вічність у 68 років; син, як і батько – помер “не очікувано”, “на службі” (не будучи звільненим з роботи); й помер, власне, там, де спочив на віки батько – на Кавказі (для реалізації чого, на наш погляд, й була задумана ця чергова поїздка на курорт у стані здоров’я (насамперед, психічного), яке, судячи з того ж листа В. Молотову, навряд чи розглядалось “оптимістично”).

Таким чином, якісь не досліджені на сьогодні механізми “імпрінтингу” – прописування мітки “нарративної смерті”, що передавалась у межах *двох генеалогій (біологічної-родинної та символічної-наукової)* та *двох поколінь чоловіків (від батька до сина)* у межах *родинної генеалогії* задавав константне значення тривалості життя Сергія [С/] та Михайла [М/] Грушевських, так що *загадка смерті сина перетворюється на їх спільну з батьком таємницю – загадку міжпоколіннієвого транзиту смерті* деякого “колективного” [С / М] Грушевського. Видається, що смерть М. Грушевського була *сконструйована ним* й *сконструйована у акті тотальної трансгенераційної самоідентифікації* сина з батьком (позначеної самим істориком у “Споминах” як “культ предків”).

Механізми такого “транзиту” смерті у просторі генеалогії Грушевських далі пропонується вивчати у відповідному дисциплінарному полі *психогенеалогії*. У чому сенс психогенеалогічного підходу? Його суть стисло визначила Анна Анселін Шутценбергер (Anne Ancelin Schutzenberger) – дослідниця, котра зробила найбільший внесок для розуміння психогенеалогічної “методики”: “...я встановлюю “втрату об’єктів любові” та збіг віку і дат, синхронію і діахронію..., а також повтор цієї конфігурації в наступному поколінні або через одне покоління (йдеться про роботу щодо трьох-п’яти генерацій), щоб виявити хворобу або нещасний випадок, особливо при хірургічному втручанні. Я використовую методику психогенеалогії...¹⁹”.

psychoanalysis. – New Haven: Yale University Press, 1962. – P. 257 – 276. (Також у: The Psychoanalytic Quarterly. – Volume 31. – 1962); Loewald H. On internalization // Papers on Psychoanalysis. – 1973. – P. 69 – 86. (Також у: The International Journal of Psycho-Analysis. – Vol. 54. – 1973); Torok M. The illness of mourning and the fantasy of the exquisite corpse / Nicolas Abraham and Maria Torok. The shell and the kernel. – Vol. I / Ed. and trans. Nicolas T. Rand. – Chicago and London: University of Chicago Press, 1968. – P. 107 – 124; Abraham N. and Torok M. Mourning or melancholia: introjection versus incorporation / The Shell and the Kernel. – 1972. – P. 125 - 138; Mc Ivor D. The politics of «mourning theory»: from Freud to Zizek .. Paper presented at the annual meeting of the Western Political Science Association, Manchester Hyatt, San Diego, California, Mar. 20, 2008. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/3/8/1/3/pages238133/p238133-1.php). На наш погляд найбільш докладним дослідженням психічної ситуації сприйняття “смерті батька” з постпсихоаналітичних перспектив на сьогодні є колективна праця “Мертвий батько. Психоаналітичні питання”. (The dead father: a psychoanalytic inquiry / Ed. by L.J. Kalinich and S.W. Taylor. – London and New York: Routledge, 2009. – 214 p.).

¹⁹ Переклад українською зроблено за: Шутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. – Москва : Из-во Института психотерапии, 2005. – С. 95. Перша версія англomовного перекладу з французької у 1998 р. дещо відрізняється від російської як за назвою монографії, так і за змістом. У англomовному варіанті наведеного нами уривку розшифровуються

Отже, у відповідності до запропонованого дослідницею алгоритму дій у межах психогенеалогічного підходу ми:

- 1) визначили “втрату об’єкта любові” – батька Сергія – на 68-му році його життя;
- 2) встановили “повтор цієї конфігурації в наступному поколінні” – смерть сина Михайла у тому ж віці;
- 3) “виявили... нещасний випадок...при хірургічному втручанні” – обставини смерті історика в результаті медичних операцій.

Проте, для послідовного впровадження психогенеалогічної перспективи маємо далі розглянути родову лінію М. Грушевського (на предмет генеалогічних повторів) протягом хоча б трьох поколінь. У наступному розділі, відповідно, – від батька (Сергія) до онуки (Катерини).

Далі. Коли ми говоримо про спільний для двох поколінь чоловічої лінії Грушевських 68-річний інтервал тривалості життя, то йдеться, напевно, про феномен, котрий у просторі *психогенеалогії* отримав назву *синдрому річниці*²⁰. У контексті раптової смерті М. Грушевського фактично на операційному столі – у тому ж віці, в якому помер і його предок, цінними видаються такі міркування А. А. Шутценбергер: ***“Деякі родинні або історичні збіги можна краще зрозуміти як реакції на річниці, як синдром річниці. І, як сказала, як вираз родинного та соціального трансгенераційного несвідомого. Деякі люди кожен рік в один і той же час переживають почуття тривоги і пригніченості – чому й самі не знають. Вони не пам’ятають, що це період річниці смерті близької людини – родича або друга – і не можуть встановити свідоме співвідношення між цими фактами, що повторюються. Багато хто переніс операцію саме в день річниці смерті або нещасного випадку з батьком, братом, родичем. Цей як би випадковий збіг виявляється, наприклад, після постопераційних ускладнень*** [виокр. – В. В.]. Ось чому я завжди вважала важливим розповісти про синдром річниці сімейним лікарям, хірургам...”²¹.

Власне, смерть М. Грушевського у “віці батька” може розглядатись з такого ракурсу як *прояв “синдрому річниці”* – глибинної патологічної підсвідомої реакції на “аналогічну” смерть С. Грушевського, що “вибухнула” у запрограмований момент життя сина. *“Зоною ризику”* для фізичного існування М. Грушевського з перспектив його психогенеалогії (на 68-му році) був

“об’єкти любові” (персона, свійська тварина, хата, робота), а також у окремому реченні робиться акцент на ризиках синдрому річниці (повтори у датах) у випадку проведення хірургічного втручання (“I pay particular attention to repetitions when the client faces a surgical intervention. I use this psychogenealogy” (Schutzenberger A.A. The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree. – London and New-York: Routledge, 1998. – P. 63).

20 Див. : Silverman J.J. The anniversary syndrome // JAMA. – 1972. – 220 (12) 1619; “У безсвідомого добра пам’ять і, як нам здається, воно любить сімейні зв’язки та позначає важливі події життєвого циклу повтором дати або віку: це синдром річниці” (Шутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенераційні зв’язки, сімейні тайни, синдром годовщины, передача травм і практичне використання геносоціограмми. – Москва : Из-во Института психотерапии, 2005. – С. 99). “Часто буває у разі подвійної річниці: дитина, що стала батьком і досягла того віку, що і її небіжчик-батько, і в той же час її власній дитині виповнюється стільки ж років, скільки було йому самому у момент втрати. Жозефіна Хилгард використала термін річниця для позначення цих специфічних випадків психотичних нападів, що відмічають вік втрати батька і подвійної річниці за наявності дитини того ж віку. Я набагато ширше розумію термін синдром річниці, оскільки часто спостерігала повторення нещасних випадків, шлюбів, викиднів, смертей, хвороб, вагітності... у тому ж віці в двох, трьох, п’яти, восьми поколіннях (тобто «заглиблюючись» в сімейну історію приблизно на двісті років)” (Там само. – С. 100).

21 Шутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенераційні зв’язки, сімейні тайни, синдром годовщины, передача травм і практичне використання геносоціограмми. – Москва : Из-во Института психотерапии, 2005. – С. 101.

проміжок часу, що позначав символічний перетин відповідної вікової позначки сином (17 вересня) та батьком (7 жовтня).

Таким чином, *небезпечним* для фізичного існування історика виступав проміжок часу з *вересня по жовтень* 1934 р. – період, в якому, якщо б уявити, що консультантом радянських хірургів була А. Шутценбергер, вона не радила б робити жодного операційного втручання. Та так сталося – й психологічно не випадково, з огляду на цей “синдром річниці”, що операції М. Грушевського припали саме на цей період. Й навпаки – робимо припущення, що історик “отримав” своє запрограмоване захворювання відповідно між 17 вересня та 7 жовтня. Ця запропонована нами психогенеалогічна гіпотеза має бути “*верифікована*” представниками традиційного грушевськознавства через підтвердження чи спростування визначеної у її межах *зони ризику*.

Все могло б виглядати так просто, якби батько – Сергій Грушевський, справді прожив 68 років ...

II.

“Системна помилка” року народження батька:

робота скорботи та межі раціональності поколіннісвих теорій XIX ст.

М. Грушевський у “поховальному слові”, котре відкривало етап символічного “післяжиття” Сергія Грушевського та мало слугувати (й, таки, – певний час слугувало) базовим джерелом інформації для вписування фігури батька у подальшу історіографічну традицію “помиляється”, “обравши”, як бачили, за відправну точку його життя 1833 р. Беззастережно довіряючи поданій сином інформації й не сподіваючись від Михайла Сергійовича такого підступного “лягу”, разом з ним помиляються знакові грушевськознавці старшого покоління: так, цю дату народження С. Грушевського сприйняли, наприклад, Л. Винар²² та Л. Зашкільняк²³ й продовжують на сьогодні тиражувати деякі дослідники, такі як Ю. Талліна у своїй нещодавно опублікованій монографії²⁴. В абсолютній більшості сучасних розвідок конвенційно прийнято інший рік появи на світ С. Грушевського – 1830²⁵. Саме цей рік підтверджено документально – свідоцтвом про його народження²⁶.

²² Михайло С. Грушевський Автобіографія (1926) / За ред. Л. Винара. Серія: Грушевськіяна. – Нью-Йорк ; Мюнхен – Торонто: УІТ, 1981. – С. 7 (див. прим. 3).

²³ Зашкільняк Л. О. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888 - 1894) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 222.

²⁴ Талліна Ю.С. Михайло Грушевський. – К.: ТОВ “Кетс”, 2013. – С. 6.

²⁵ Кучеренко М.О. Грушевський Сергій Федорович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 236; Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський: етапи життя і діяльності на ниві педагогіки // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 33; Верба І., Шаповал Ю. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 11; Журавльов С. А. Становлення і розвиток освітнянської діяльності Сергія Федоровича Грушевського у другій половині XIX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 202; Журавльов С. А. Рід Грушевських у культурно-освітньому і громадському житті України (друга половина XIX - перша третина XX століття). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси, 2015. – С. 47; Юринець Я. І. Грушевський Сергій Федорович // Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: Енциклопедія в 2 т. – Т 1: А-К. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – С. 410; Юринець Я.І. Випускник Київської Духовної Академії Сергій Грушевський: нарис біографії // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Т. 192. Філософія та релігієзнавство. – С. 67.

²⁶ Грушевський С. Ф. (1830 – 1901). Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 – 22 лютого 1901 рр. // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1.

Взагалі, ситуація з репрезентацією у некролозі базової обмежувальної структури – способу прописування сином дат “народження-смерті” батька – виглядає до певної міри “алогічною”. Михайло Сергійович застосував у тексті “асиметричну стратегію”, вдавшись до *урізаного формату* дати народження батька – вилучивши *день його народження*. Хоч задіяний істориком точний *документальний стиль* вимагав у публічному прощальному слові сина поруч з повною датою смерті симетрично прописати також й повну дату народження. Напевно, в останню чергу йдеться, у цьому випадку, про *не знання чи забування*.²⁷ Єдине, що можна тут з деякою долею ймовірності припустити, що історик вважав не важливим присутність цього дня у тексті некролога й, у такий спосіб, хотів наголосити лише на році народження (без будь-яких “подрібнень” цілого річного циклу). Таким чином, *реальній повній даті смерті батька* у некролозі протистояла *скорочена фальшива дата його народження*: син, з не зрозумілих причин “вкоротивши віку” С. Грушевському з 71 до 68 років, скоротив також сам формат репрезентації його народження.

Про що може йтися, коли історик такого калібру як М. Грушевський помиляється щодо певної дати й “приховує” іншу дату? Коли ця похибка стосується не психологічно відсторонених “історичних фактів”, а значимої події “родинної історії”, вписаної у його власну генеалогію? Й коли “погрішність” у датуванні складає не рік й, навіть, не два? Чому сам цей “факт” помилкового року народження батька, ганебний для сина та не припустимий для історика-документаліста – не перетворився на скандал? Скандал, який мав би спровокувати не одну дискусію в історіографії, що здатна так легко розгледіти “погрішність” в один день, коли йдеться про фіксацію смерті видатного історика в офіційному владному некролозі²⁸ й не помітити “помилку” в “якихось” 3 роки, якщо вона стосується дати народження батька видатного історика в “напівофіційному” некролозі, підписаному сином?

А, між тим, ми стверджуємо, що проблематика, пов’язана з “загадкою смерті” М. Грушевського знаходиться у прямій залежності від прописаної ним помилкової дати народження С. Грушевського й дозволяє сформулювати *ключове питання*: у який спосіб з *хибного року народження батька* народжується *синдром 68-ої річниці сина*, котрий визначав спільну тривалість їх життя (фальшиву – Сергія та реальну – Михайла) й фіксувався як *символічний вік* “батьків українського історіописання” у тексті 1902 р.? Звідси, загадка смерті історика на цьому етапі дослідження робить нагальним визначення *природи цієї помилки*: чи виступала вона результатом “технічної” похибки, не знання, забування чи, таки була *сконструйована істориком (свідомо чи безсвідомо) у певний спосіб*? Й якщо так, то що задавало параметри цієї інтелектуальної конструкції?

²⁷ Аналіз “Щоденника” М. Грушевського свідчить, що він пам’ятав дату народження батька, хоч і не завжди вчасно вітав його зі Святом. Цитата з діаріуша історика, датована саме Днем народження батька – 7-м жовтня (1890 р.): “Сьогодні батькові іменини; послав поздоровлення, але опізнився на один день. Дай Боже йому усякого блага, часного і вічного, у преміюжестві; помилуй нашу Галочку й дай нам, Боже, бачити блага на землі живих”. (Грушевський М.С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / Підг. до вид., передн. слово, упоряд., коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 68).

²⁸ Див.: Юркова О.В. Таємниці офіційного некрологу М. Грушевського // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – Вип. 22. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 31 – 55.

Оскільки йдеться про помилку, що з'явилася саме у *нарративі смерті*, то, очевидно, маємо придивитись до *посмертної жалоби* М. Грушевського – й тим пильніше, що деякі авторитетні дослідники у галузі психогенеалогії пов'язують *прояви синдрому річниці зі збоєм механізмів роботи скорботи*²⁹.

Наша гіпотеза, сформульована на перетині кількох напрямів психології, складається з таких тез:

1. Текст “некрологу” 1901 р. кодував безпосередню (“миттєву”) реакцію сина на смерть батька – репрезентував *першу фазу роботи скорботи*. Ця фаза описується більшістю теоретиків та практикуючих психологів як *стадія заперечення*³⁰. Це значить, що М. Грушевський, як син, мав, по-перше, *заперечити смерть батька*, апелюючи, очевидно, до *події його народження*, – у просторі визначених психогенеалогічною концепцією 3-х поколінь роду Грушевських. Й, по-друге, як *вчений*, – *заперечити смерть* саме як *випадок*, тобто, протиставити їй “закон” у межах *наукової раціональності* – певної *авторитетної теорії*. Й помилка у році народження батька, очевидно, виступала *показовим “ефектом” практичної реалізації* такої теорії.

2. На наш погляд, цією *впливовою (у просторі позитивістської парадигми) концепцією* виявилася “синхронна” (щодо події смерті батька) *теорія біологічної зміни поколінь*, котру історик розвинув у статті “На порозі століття”, написаній лише за кілька днів до отримання трагічного повідомлення (під статтею стоїть дата 2 (15) січня 1901 р.: її спочатку проголошено як публічний відчит у Перемишлі): “Вік, столітє – слова сї віють на нас певним чаром. Хоч як по собі конвенціональший сей поділ часу, для чоловіка сї терміни повні значіння, а „чоловік все міряє по собі”... З столітєм – циклем трьох поколінь, за котрим зовсім зникає всяка безпосередня лучність генерацій – звичайно звязуєть ся ідея про епохальні події й вчинені ними важні переімени в житю, в відносинах, в культурі... XIX вік – з його національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуванним зростом точних наук і винаходів, промисловим по ступом, перетвореннем цілого сьвіта в арену європейської культури и науки...”³¹. Запропонована М. Грушевським інтелектуальна конструкція

²⁹ Так, наприклад, “Поллок, хто найбільш розгорнуто писав з таких предметів як смерть, час та безсмертя вірив, що найбільш відверті реакції на річницю є результатом неповної або патологічної жалоби” (Birtchnell J. In search of correspondence between age at psychiatric breakdown and parental age at death // British Journal of Psychiatry. – 1981. – № 54. – Р. 111).

³⁰ Як зазначає у своїй відомій роботі Дж. Даймонд: “Найбільш відомим з цих ... підходів є новаторська робота Елізабет Кюблер-Рос зі стадіями скорботи – запереченням, злістю, перемовинами, депресією та прийняттям – через які проходять невиліковно хворі пацієнти та їх родини. Модель Елізабет Кюблер-Рос тепер використовується терапевтами...” (Diamond J. Fatherless sons. Healing the legacy of loss. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2006. – Р. 13). Стадія “заперечення” смерті у процесі роботи скорботи виокремлюється як перша й іншими знаковими фахівцями з проблеми (для ознайомлення з існуючими на сьогодні численними концепціями переживання скорботи відсилаємо до авторської узагальнюючої таблиці А.О. Русліної: Русліної А.О. Периодизация процесса переживания горя в психологии в сопоставлении с некоторыми положениями православного богословия // Консультативная психология и психотерапия. – 2012. – № 3. – С. 196 – 198). Єдине, в чому розходяться дослідники цієї теми – тривалість фази (показники у залежності від автора коливаються від кількох днів до року та більше...). Натомість, те, в чому знов-таки сходяться думки абсолютної більшості спеціалістів: останньою фазою роботи скорботи виступає стадія “прийняття” смерті.

³¹ Грушевський М. С. На порозі століття // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – С. 77. Наприкінці XIX ст. генераційні теорії 4-х авторів мали особливий вплив на історіописання – Дж. Дромеля, австрійця О. Лоренца, італійця Дж. Феррарі та німця Дільтея. Джастін Дромель, La Loy des revolutions (Париж, 1862), Джузеппе Феррарі, Teoria dei periodipolitici (Мілан та Неаполь, 1874). Оттокар Лоренц спочатку виклав свої ідеї в “Die Geschichtswissenschaften Hauptrichtungen und Aufgaben

дозволяла *конвертувати біографічний час у час історичний* та включити історію генерацій власного роду у загальний темпоральний ряд історії. Така конвертація була можливою, оскільки базовий темпоральний інтервал історіописання – “сторіччя-епоха” – виступало циклом зміни 3-х генерацій з “періодом” у 33 роки.

3. З перспектив цієї “теорії” М. Грушевського XIX-те століття з його “нечуванним зростом точних наук” мало точно визначені “символічні” роки народження для кожного з поколінь. Й цими роками, очевидно, були 1833, 1866 та 1899 (1900). На наш погляд, щоб вписати фігуру батька у науково обґрунтовану та раціоналізовану генеалогію чоловічої лінії Грушевських – у повній відповідності до постулатів цієї “когортної теорії” – син Михайло, на наш погляд, й вдався на початку XX ст. (у тексті “некролога” 1901 р.) до різновиду “фальсифікації” – “зсунув” на 3 роки дату народження свого предка. Після такої “корекції” народжений у символічному 33 році XIX сторіччя батько М. Грушевського – Сергій (репрезентант покоління “дідів”) у віці 33 років (1866 р.) мав “логічно” народити (й таки народив) Михайла (генерація “батьків”), котрий, у свою чергу, в свої 33 роки (1900 р.) “закономірно” “спродукував” чергового репрезентанта роду Грушевських³². Онука Катерина, – народжена “на порозі” XIX – XX ст., – стала представницею першого покоління “дідів” у XX ст. (та останньою – “онуки” – у XIX ст., так що за символікою дати свого народження – 1900 р. – ця “онука” “за аналогією” могла б цілком посісти “порожню клітину” – граничну між XVIII та XIX ст. “поколіннієву дату” 1800 р., що передувала сконструйованому числу народження “діда” Сергія у 1833 р.).

4. Таким чином, на першій стадії роботи скорботи М. Грушевського – *фазі заперечення смерті батька у народженні*, наративна конструкція смерті діда Сергія мала прописуватись (й, таки, прописувалась у “Автобіографії” 1906 р.) лише після появи заміни – після того, як на самій межі XIX-XX ст. народилася онука. Й з таких перспектив донька Михайла Сергійовича Катерина є типовим “дитям заміщення”³³. (Вона, до того ж, народжується в тому ж регіоні України – у Галичині, що й її батько). Ця “дитина заміни” повинна була б, очевидно, народитися хлопчиком – у відповідності до патріархатної ідеології

kritischerorten” (Берлін, 1886), а потім захищав і переформулював їх у тексті “Leopold von Ranke: Die Generationenlehre und der Geschichtsunterricht” (Берлін, 1891), особливо на с. 143-276. Друга робота більш стримана в надії на історичну науку успадкованих психологічних характеристик. Окремо стоїть праця Ментре, Les Generations sociales, с. 299-300, 289-299. Незважаючи на посилення на боротьбу дітей з батьками, немає ніяких доказів того, що Ментре читав Фрейда. Він також не розглядає можливість агресії батьків щодо своїх дітей. Його акцент робиться на прихильності батьків своїм дітям і неминучій невдячності, з якою діти повертають жертву своїх батьків. «Захоплення – це закон сімейних поколінь» (с. 188). Міркування звинувачували кризу батьківських повноважень у боязні батьків і повстання своїх дітей і вважали, що це пов’язано з обмеженням розміру сім’ї (с. 193).

³² З цього приводу І. Верба та Ю. Шаповал зазначають: “Згодом молодята переїхали у помешкання по вул. Зиблікевича, 24 (сучасна вул. Івана Франка), де у них 21 червня 1900 р. народилася єдина донька Катерина (з грецької – «чиста»)… З’явившись на світ у вже доволі зрілих батьків (батьку було 33, а матері – 31 рік)…” (Верба І., Шаповал Ю. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 74.).

³³ У межах психогенеалогії щодо функцій “дитини заміщення” у генеалогічному ряді А.А. Шутценбергер пише у розділі “Ван Гог, Далі та Фрейд: дитина заміщення та дитина відновлення” (див.: Шутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенераційні зв’язи, сімейні тайни, синдром годовщини, передача травм і практичне використання геносоціограмми. – Москва: Из-во Института психотерапии, 2005. – С. 181 – 184).

роду (звідси – її пестливе ім'я “Кулюня”, що було прийнято у родині Грушевських – відсилало, напевно, до маскулінної стратегії роду). У 1900 р. у зв'язку з появою доньки Катерини змінюється “генеалогічна позиція” самого Михайла Сергійовича: у структурі роду він “народжується” як “біологічний батько” [М / С], а після смерті найстаршого представника чоловічої гілки Грушевських – *Сергія*, старший син *Михайло* “народжується” також у символічному статусі “патріарха” [С / М].

5. Які моделі наукової раціональності XIX ст. застосував історик у процесі такої психічної раціоналізації – роботи з заперечення смерті батька? По-перше, на місці дати народження у “Некролозі” 1901 р. М. Грушевський прописав не “персонально” значимий для життя батька як індивіда “випадковий” *день народження* (він його попросту приховав), а колективно “затверджений” у просторі генеалогії Грушевських “*фальшивий*”, (*проте, закономірний у межах наукової концепції природної зміни поколінь*) *рік народження*. Звідси, ця помилка року народження батька носила **системний характер** – була сконструйована сином у 1901 р. для того, щоб *реальній смерті* протиставити “*штучний*”, *математично обрахований*, “примусовий” у межах закону циклічного народження, рік. За цією прописаною у “нарративі смерті” асиметричною конструкцією репрезентації “обмежувальної структури” батька (котра “життя” (народження) подає як закон, що діє у межах роду й протистоїть випадковій смерті як індивідуальному кінцю окремого індивіда) стоїть весь арсенал “класичної” “позитивістської” наукової раціональності. Смерть заперечується тут як *індивідуальне*, що підпорядковується *колективному* або як *випадкове*, котре розглядається як “прикрий” виняток у просторі дії вічного закону “математично” впорядкованих циклів збереження життя.

6. Модель знання, що лежала в основі цієї системної помилки, узаконювалась статусом, принаймні, двох дисциплін у системі позитивістського знання: *точної* (“математики”) та *природничої* (“біології”), котрі визначали стандарти науковості й, відповідно, точності у XIX ст. Збільшивши “операційний інтервал” з “дня” до “року” при переході від індивідуального символічного народження батька до фіксації його символічного народження у межах роду М. Грушевський змінив не лише *масштаб* хронологічної точності, але й її *тип*: історик пожертвував “фактографічною”, “*документальною точністю*” дати заради збереження “*символічної*”, *тобто*, “*математичної точності*” теорії. Історія виявляється тут “служницею” математики. (Залишаємо відкритим питання: як, орієнтуючись на “документалістську” парадигму історіописання, що на сьогодні все ще домінує у галузі українського історіописання й в основі якої лежить віра у могутню епістемологічну силу “дрібного факта”, можна помітити ті нарративні стратегії та когнітивні конструкти М. Грушевського, в яких цей “документалізм” відігравав свою “вторинну” функцію й які не треба відшукувати в архівах – вони лежать на поверхні цих моделей раціональності). Ставлячи на службу раціональній науковій схемі власну генеалогію, ліквідовуючи у певний спосіб конфлікт між теорією та фактом, історик перетворив власну генеалогію на репрезентанта чогось іншого – на символ

торжества влади науки та законів життя – й у такий спосіб сконструював власну, на цей раз вже *символічну генеалогію*.

7. Така субординація історичного математичному не має дивувати не лише з огляду на статус точних наук у добу позитивізму, але й з перспектив персональної фахової підготовки М. Грушевського. Бо для першого історика України на правах “першої дисципліни” виступала зовсім не “історія”, а “арифметика”. Спробуємо дослухатися до написаного Михайлом Сергійовичем у “Споминах”: “Коли Якшича можна було назвати утіхою нашої класи, як Тіта звали «утіхою роду людського», то свою грозу мала вона в учителю математики Окронілі Елізбаровичі Хевсуріані. Взяв він нас в третій класі як учитель і господар класи (в сій ролі він себе одначе не проявляв) і вів до кінця, покликавши своїм завданням, як сам казав, показати на нас, *що може досягнути добрий учитель математики. І школив же він нас, і допікав і наукою, і задачею, і рисунками, і спеціальним методами – особливо в тригонометрії, котрої вчив зовсім незалежно від підручника (так що тільки з записок можна було навчитись). Дійсно, результатів він добився незвичайних. Математика, без сумніву, була у нас першим предметом. Присвячували ми їй часу й уваги більше ніж чому* [виокр. – В. В.]”³⁴.

8. Ця включена у процес психічної раціоналізації сина покоління теорія, що видавалася таким надійним “логічним” захисним муром між М. Грушевським та неконтрольованою подією смерті батька, котра здавалася подобою чудодійних ліків, на справді виявилася різновидом того, що Ж. Дерріда називав *pharmakon*’ом³⁵ – мала сильний, навіть вбивчий “бічний ефект”. Оскільки концепцією поколінь з самого початку правила подія смерті батька (лише його смерть поставала як щось точно фіксоване у біографічному часі – хронологією народження, як бачили, можна було маніпулювати), то саме вона тримала на *психологічній* та *темпоральній* дистанції, але одночасно – раціонально програмувала іншу смерть – очікувану закономірну фінальну точку життєпису представника молодшого покоління – смерть “сина”. Якщо так, то для М. Грушевського фінальна завіса мала опуститися через “науково запрограмовані” 33 роки після відходу у вічність батька, тобто, саме у 1934 р. (1901 + 33). Або, якщо історик таки вірив у сконструйовану ним же тривалість життя батька (68 років) й прописував власне життя через дзеркальну самоідентифікацію – обмежувальні структури (“народження”-“смерті”) біографічного часу власного батька, то смерть мала наступити у... тому ж таки 1934 р. (1866 + 68) (див. табл. 1).

³⁴ Грушевський М. С. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 131.

³⁵ У тексті “Фармація Платона” Ж. Дерріда грає навколо двозначності цього “терміну”, котрий означає одночасно і “ліки”, й “отруту”.

Таблиця 1. Конструювання генеалогії М. Грушевського XIX-XX ст. у структурах раціональності поколіннєвої теорії та роботи скорботи

Період	XIX ст.			XX ст.	
поколіннєва структура	1833 (1830)	1866	1900	1901	1934
	народження	народження	народження	Смерть	Смерть
цикли народження-смерті	дід: С.Грушевський	батько: М.Грушевський	онук(а): К.Грушевська	дід: С.Грушевський	батько: М.Грушевський
фази роботи скорботи	Заперечення (смерті батька)			Прийняття (смерті батька)	
способи раціоналізації: теорія циклічної зміни поколінь з періодом у 33 роки	Смерть – випадкова. Народження як закон зміни поколінь			Смерть – закономірна. Смерть як закон поступової зміни поколінь	

Що вражає у цій психогенеалогічній схемі зміни народжень та смертей трьох поколінь роду Грушевських, у центрі яких стоїть фігура самого Михайла Сергійовича?

По-перше, – це саме генеалогічне мислення історика, в якому існування кожного підпорядковано репродуктивній економіці цілого роду.

По-друге, наскільки життя як екзистенційний проект тут підпорядковано певній моделі теоретичної раціональності: народжуватись та померати Грушевські мали у відповідності до наукової концепції зміни поколінь. Точніше, народжуватись у відповідності до поколіннєвої структури “наукового” XIX ст. й померати у відповідності до генераційної структури наступного XX ст. – з тим же інтервалом у 33 роки.

Для тих, хто, можливо, з перспектив ментальних упереджень XXI ст. лякається такого наративно сконструйованого та нумерологічно обґрунтованого порядку, вбачаючи у ньому сповзання дослідження у безодню містики, має бути проясненим, принаймні, один важливий момент щодо “внутрішньої” еволюції поглядів історика на зламі XIX – XX ст.

Потрібно врахувати той момент “когнітивного переходу” від “релігійної” *“картини світу”* до “наукової” *“картини віри”*, який визначав епістемологічний жест М. Грушевського в Fin-de-Siecle епоху. Маємо також усвідомити, що для реалізації сценарію наративного конструювання меж власного життя, історика треба було, у свою чергу, прийняти закон зміни поколінь й похідні від нього цифри як різновид віри. Про це у свій час писали акад. О. Прицак та проф. Л. Зашкільняк, котрі звернули увагу на обернення на межі XIX – XX ст. релігійного “материнського” світогляду М. Грушевського на науковий батьківський.

У часто цитованому дослідженні “Історіософія Михайла Грушевського” О. Прицак зазначає: “...духовна криза тривала близько десяти років. М. Г. окреслює її як «гостру полосу релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя». На жаль, він не пояснює в чому полягала ота «чорна полоса релігійності». Але, мабуть, не буде помилкою прийняти, що власне в тому часі «духовної кризи» М. Г. поміняв свій духовний світогляд. Він тепер вирвався із пут середньовічної християнської провіденціальної візії світу як «Міста Божого» (*De civitate Dei*), сформульованого отцями церкви від св. Августина (344 – 430) та філософами аж до Боссюета (*Jacques Bossuet*, 1626 – 1704), та почав процес секуляризації свого теологічно-метафізичного світогляду”³⁶.

Осторонь у міркуваннях О. Прицака залишилися, принаймні, два важливі питання: а) що ініціювало заміну одного “універсального гештальту” на інший й чи була така заміна остаточною? б) які були “механізми переходу” – у просторі яких теоретичних концептуальних схем та законів найбільш значима для християнської картини світу *проблема віри* була “безболісно” *раціоналізована*?

На наш погляд *конкурентна до християнської “наукова” модель зміни поколінь*, що раціонально пояснювала смерть “сина” через смерть “батька” й відповідала, у такий спосіб, на головний виклик Модерну – ситуацію “відсутнього батька” й забезпечувала максимально м’який *режим адаптації* при заміні одного “універсального гештальта” іншим, оскільки спиралася на спільне “символічне” число – 33 роки й однаково успішно гарантувала віру у його магічну силу (математично підкріплену науковою теорією й сакралізовану у просторі християнської генеалогії у стосунках Бога-отця та Сина як вік жертви Христа).

Якщо конвертація “сина” у “батька” [М / С] та “батька” у “сина” [С / М], “народження” та “смерті”, “віри” та “закону” відбулася так легко, то, очевидно, саме тому, що існував цей спільний номінал, котрий дозволяв постійно обмінювати “релігійний гештальт” на “науковий” у співвідношенні 1:1. Цим номіналом й виступала *символізація віку* 33 років у межах християнського наративу та його *раціоналізація як поколіннєвого інтервалу* у просторі відповідного наукового. Апеляція до періоду в 33 роки – легітимованого наукою біологічного циклу зміни поколінь, дозволяла примирити Грушевського “християнина” з “вченим” й безболісно перемикає одну “картинку” на іншу. В такому контексті 33 роки перетворилися на *магічну цифру* – на елемент “нумерології”, в якій “віра” у її символічну силу підсилювалася дією наукового закону й навпаки...

Отже, М. Грушевський “виправив” рік народження свого батька також для того, щоб включити власну генеалогію та “біографічний час” у структури християнського символічного часу: відразу після події смерті Сергія Грушевського почалася нова історія його “другого” символічного народження у просторі післяжиття (у тексті “некролога”) – через перепрописування нового, значимого у християнській культурі, року народження батька. Це символічне “воскресіння” батька – повторне народження у сконструйованому сином

³⁶ Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. XLVIII.

“1833” році відбувається, як і має бути у відповідності до віку “смерті-воскресіння” Сина-Христа, на символічному 33 році нової “епохи” – з початком історичного циклу, тобто, XIX ст. Оскільки головною історичною подією XIX ст. була “наука”, то й той символічний патріарх, котрого “воскрешає” син у моделі заперечення смерті батька, є за всіма ознаками патріархом “науковим”: М. Грушевський репрезентує його не стільки як реальну фігуру генеалогії, скільки як символічного “наукового” патріарха – батька вчених (синів істориків – Михайла та Олександра) та батька-засновника наукової інституції – НТШ. Отже, рукою сина воскрешається батько – на цей раз символічний – як відповідь на загальну ситуацію Модерну (існування без батька) й як етап роботи скорботи сина Михайла – який має заперечити цю смерть. У такого роду “релігійній” “схемі”, що тримається на моделі самоідентифікації сина та батька, прописується також місце сина – Михайла: народжений на 33-му році життя батька він символізував собою духовне “дитя обітницї”. Як і кожний у родовій лінії Грушевських. Звідси, донька Катерина була не лише “дитиною заміщення”, котра своєю появою мала б “подолати” смерть у межах наукової поколіннієвої теорії, але й “дитям обітницї” у просторі християнського релігійного дискурсу. Програмуючи цикли життя та смерті у межах власного роду М. Грушевський балансував на межі наукової раціональності та релігійної віри. Й з цього ракурсу це програмування мало такі фатальні наслідки для нього...

Bibliography:

1. Ващенко В. В. Наративна психологія та легітимація українського “історіографічного метанаративу” // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.), Г. Боряк, Я. Верменич, С. Кульчицький, О. Реєнт, Д. Вирський (відп. секр.), В. Головка. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України, 2008. – С. 240 – 251.
2. Верба І., Шаповал Ю. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.
3. Грушевський М. С. На порозі століття // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – С. 77 – 87.
4. Грушевський М. С. Некрольоги [С.Ф. Грушевський] // ЛНВ. – Кн. 3. – Март 1901. – С. 220.
5. Грушевський М. С. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1 – 10.
6. Грушевський М. С. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113 – 155.
7. Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / Підг. до вид., передн. слово, упоряд., коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – 264 с.
8. Грушевський С. Ф. (1830 – 1901). Свідectво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 – 22 лютого 1901 рр. // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. Журавльов С. А. Рід Грушевських у культурно-освітньому і громадському житті України (друга половина XIX – перша третина XX

століття). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси, 2015. – 289 с.

10. Журавльов С. А. Становлення і розвиток освітянської діяльності Сергія Федоровича Грушевського у другій половині XIX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 202 – 208.

11. Зашкільняк Л. О. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 222 – 254.

12. Кондаурова А. “Так я розумію свій характер” (Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської). [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://vnam.org.ua/uk/802>: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського [Рубрика: Наукові студії (Miscellanea)].

13. Костюк Г. Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // Його ж. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто ; Балтімор, 1983. – С. 15 – 16.

14. Кучеренко М. О. Грушевський Сергій Федорович // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 236.

15. Кучеренко М. О. Сергій Федорович Грушевський: етапи життя і діяльності на ниві педагогіки // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 33 – 45.

16. Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси з життя та діяльності. – Львів: Євросоціум, 2016. – 512 с.

17. Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – Москва : Олма Медиа Групп, 2005. – 445 с.

18. Михайло С. Грушевський Автобіографія (1926) / За ред. Л. Винара. Серія: Грушевськіяна. – Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто: УІТ, 1981. – 47 с.

19. Панькова С. М. З останніх листів Михайла Грушевського // Вісник НТШ. – 2010. – Ч. 43. – С. 47 – 49.

20. Панькова С. М. Психологічний портрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 36 – 49.

21. Панькова С. М. Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К. : Український письменник. – 2013. – Вип. 18. – С. 807 – 811.

22. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993. – 200 с.

23. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. I. – С. XL-LXXIII.

24. Руслина А. О. Периодизация процесса переживания горя в психологии в сопоставлении с некоторыми положениями православного богословия // Консультативная психология и психотерапия. – 2012. – № 3. – С. 185 – 212.

25. Степанишина О. Останні роки Михайла Грушевського // Український історик. – Ч. 1 – 4 (69 – 72). – Рік XVIII. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. – С. 174 – 180.
26. Талліна Ю. С. Михайло Грушевський. – К. : ТОВ “Кетс”, 2013. – 128 с.
27. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Його ж. По ту сторону принципа удовольствия / Сост., послесл. и коммент. А. А. Гугнина. – Москва: Издательская группа “Прогресс”, “Литера”, 1992. – С. 201 – 255.
28. Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 5. – С. 83 – 98.
29. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. – Москва: Из-во Института психотерапии, 2005. – 256 с.
30. Юринець Я. І. Випускник Київської Духовної Академії Сергій Грушевський: нарис біографії // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Т. 192. Філософія та релігієзнавство. – С. 67 – 72.
31. Юринець Я. І. Грушевський Сергій Федорович // Київська духовна академія в іменах: 1819-1924: енциклопедія в 2 т. – Т 1: А-К. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – С. 410.
32. Юркова О. В. Таємниці офіційного некрологу М. Грушевського // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Вип. 22. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 31 – 55.
33. Abraham N. and Torok M. Mourning or melancholia: introjection versus incorporation // *The Shell and the Kernel*. – 1972. – P. 125 – 138.
34. Birtchnell J. In search of correspondence between age at psychiatric breakdown and parental age at death // *British Journal of Psychiatry*. – 1981. – № 54. – P. 111 – 120.
35. Death of the father: an anthropology of the end in political authority / Ed. by J. Borneman. – New York : Berghahn Books, 2004. – 256 p.
36. Diamond J. Fatherless sons. Healing the legacy of loss. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2006. – 272 p.
37. Freud S. Trauer und Melancholie // *Internationale Zeitschrift fur Arztliche Psychoanalyse*, Jahrgang 4, Heft 6. – Leipzig und Wien, Hugo Heller & Cie., 1918, – S. 288 – 301.
38. Holowchak M. A., Lavin M. Beyond the death drive: the future of “repetition” and “compulsion to repeat” in psychopathology // *Psychoanalytic Psychology*. – 2015. – № 32 (4). – P. 645 – 668.
39. Klein M. Mourning and its relation to manic-depressive states // *Writings: Volume 1*. – 1940. – P. 344 – 369.
40. Loewald H. Internalization, separation, mourning, and the superego // *Papers on psychoanalysis*. – New Haven: Yale University Press, 1962. – P. 257 – 276.
41. Loewald H. On internalization // *Papers on Psychoanalysis*. – 1973. – P. 69 – 86.
42. Mc Ivor D. The politics of «mourning theory»: from Freud to Žižek . Paper presented at the annual meeting of the Western Political Science Association,

Manchester Hyatt, San Diego, California, Mar. 20, 2008. [Электронный ресурс] – режим доступа:

http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/3/8/1/3/pages238133/p238133-1.php)

43. Naming the father: legacies, genealogies, and explorations of fatherhood in modern and contemporary literature / Ed. by E. Paulino Bueno, T. Caesar, and W. Hummel. – Lanham, Md.: Lexington Books, 2000. – 337 p.

44. Refiguring the father: new feminist readings of patriarchy / Ed. by P. Yaeger, B. Kowaleski-Wallace. – Carbondale, IL.: Southern Illinois University Press, 1989. – 319 p.

45. Reisner G. Revisioning the death-drive: the compulsion to repeat as a death-in-Life // The Psychoanalytic Review. – 2014. – Vol. 101. – No. 1. – P. 39 – 69.

46. Rosefeldt P. The absent father in modern drama. – New York: Peter Lang, 1996. – 162 p.

47. Schutzenberger A.A. The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree. – London and New-York: Routledge, 1998. – 224 p.

48. The dead father: a psychoanalytic inquiry / Ed. by L.J. Kalinich and S.W. Taylor. – London and New York: Routledge, 2009. – 214 p.

49. Torok M. The illness of mourning and the fantasy of the exquisite corpse / Nicolas Abraham and Maria Torok. The shell and the kernel. – Vol. I / Ed. and trans. Nicolas T. Rand. – Chicago and London: University of Chicago Press, 1968. – P. 107 – 124.

Volodymyr Vashchenko

**«Anniversary syndrome»? «The riddle of [S / M] Hrushevsky's death» as
the problem of psychogenology and scientific rationality
the Epoches *fin-de-siecle***

Abstract

“Riddle” of M. Hrushevsky's death, that usually functioning in the semantic circle of the traditional Ukrainian historiography as an «external» factor (or as some «medical malpractice», or as a «politically motivated murder»), first examined as an «internal» psychical phenomenon – from the perspective of a new psychological discipline – «psychogenealogy».

M. Hrushevsky's death is associated with the so-called «anniversary syndrome» – are the “fixation” on the «constructed» by a historian in the «death narrative» of 1901 Sergiy Hrushevsky “life expectancy”, which turned into an annual «work of sorrow» of his son at the ideal «biographical time» some «symbolic patriarch», including the symbolic patriarch of the Ukrainian historical writing. At the heart of this “anniversary syndrome” construction was a «system error» in M. Hrushevsky's father birth year, which arose as a result of attempts to psychologically rationalize his father's death – to comprehend its phenomenon through rational denial in the

“scientific” theories of the XIX-th century. Such “scientific” theories were the concepts of generations, the laws of which M. Hrushevsky subordinated not only the construction of the cycle of births within the limits of his own genealogy, but also – the cycles of deaths. Including his own death.

Key words: M. Hrushevsky, psychogenealogy, anniversary syndrome, theory of generations, work of sorrow, system error, scientific rationality, mental rationalization.

Історіографія наукової й освітньої сфери

Лідія ЛАЗУРКО

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. Івана Франка

ДИСЦИПЛІНАРНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІН. XIX – НА ПОЧ. XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «KWARTALNIK HISTORYCZNY»)

Глибокі структурні зміни, які нуртували у польському суспільстві на зламі XIX – XX століть потребували творення нових концепцій соціального буття та самоусвідомлення. Домінування позитивістських поглядів у суспільній свідомості стало фактором об'єднання поляків навколо ідеї реального служіння інтересам нації, а прагматизм нового світогляду спрямовував погляд у майбутнє з вірою у можливість розв'язання існуючих суспільно-політичних проблем. Доба позитивізму стала періодом подальшої інтенсифікації культурного життя, посиленням його демократичного змісту. Схилок XIX ст., справедливо званого “століттям історії”, ознаменувався швидкими темпами інституціоналізації наукового життя. Надання автономії Галичині, що гарантувало певні політичні свободи, стабільність устрою та економічну незалежність, сприяло бурхливому науковому розвитку краю, який став своєрідним польським національно-культурним П'ємонт.

З усіх гуманітарних дисциплін, з огляду на суспільне значення, найбільшого розвитку в цей час сягнула історіографія, яка акумулювала у собі результати досягнення минувшини та скеровувала погляди польської нації у майбутнє. Створення у 1886 р. у Львові польського “Towarzystwa Historycznego” через рік спричинилось до появи й першого національного фахового історичного часопису універсального характеру “Kwartalnik Historyczny” (далі – “КН”)¹. Соціальне замовлення, на яке не міг не відгукнутись часопис, стосувалось перш за все досліджень у царині політичної історії. Тим не менше, пробивались і набирали обертів дослідження інших галузей історичної науки: економічної, військової, історії права, культури тощо. З огляду на необхідність дати відсіч нівеляційній політиці окупаційних режимів (передусім, пруського та російського), особливо швидкими темпами розвивалась культурно-освітня складова історичного знання. Історія культури у Польщі зараховувалась до наймолодших історичних дисциплін і була ровесницею самого Товариства. До 1880 р. історико-культурні дослідження обмежувались вивченням звичаєвої історії: видавалась та обговорювалась велика кількість матеріалів, у яких факти подавались в описовий спосіб. Лише в останньому двадцятилітті XIX ст. у Кракові та Львові спорадично з'являються перші синтетичні дослідження у цій галузі. Такий порівняно

¹ Maternicki J. Miejsce i rola “Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 275.

пізній поступ розвитку історії культури у Польщі сучасні вчені пояснюють неузгодженістю серед фахівців її загальної концепції як окремої історичної дисципліни². Але не дивлячись на розмаїтості у розумінні та визначеннях, наприкінці XIX ст. проблематикою історії культури починає займатись усе більша кількість дослідників, серед яких на перше місце виходять Т. Вежбовський, А. Карбов'як, О. Брюкнер, Я. Пташнік, С. Кот, С. Лемпійський та ін. Саме їм згодом стали завдячувати виокремленню у польській історичній науці історико-культурних студій як самостійної та важливої дисципліни.

Якщо вивченню самого часопису "КН" присвячено достатньо літератури, то досліджень, які стосуються конкретних проблемних блоків у певний історичний період на шпальтах часопису, зокрема, й праць з питань історії освіти та культури не багато. Окремі розвідки стосувались історії виникнення спеціалізованих додатків до часопису³, а також дослідницьких зацікавлень львівських істориків культури до вибуху Першої світової війни⁴ та міжвоєнного періоду⁵. Така відсутність ґрунтовних розвідок окресленої тематики, на нашу думку, не дозволяє адекватно зрозуміти сучасні досягнення польських істориків культури. Мета даної розвідки – простежити еволюцію основних тематичних зацікавлень польських істориків у галузі історії освіти та культури крізь призму інформаційно-критичного характеру часопису "КН" від його створення і до початку Першої світової війни.

Аналіз тематики історико-культурних досліджень польських науковців періоду до вибуху Першої світової війни, представленої на шпальтах часопису "КН", дозволяє виділити ряд чільних проблем: історія літератури, мистецтва, науки, книговидавництва та бібліотечної справи, а також минуле освіти та виховання.

На сторінках "КН" зустрічаємо чисельні рецензії на біографічно-літературні праці присвячені польському поетичному генію А. Міцкевичу. Прикладами можуть слугувати дослідження П. Хмельовського, що підсумовувало різномірні тематичні тогочасні розвідки цього напрямку і, на думку оглядачів, виходило за межі скромного означення "нарис"⁶, статті Т. Земби, що займався виключно життєписами поета⁷, розвідки Й. Третяка присвяченої перебуванню та творчій діяльності А. Міцкевича в Одесі⁸,

² Grabski A.F. *Zarys historii historiografii polskiej*. – Poznań, 2000. – S. 146-147.

³ Tyszkowski K. *Polskie Towarzystwo Historyczne 1925-1936* // *Kwartalnik Historyczny* (dani – KH). – 1937. – S. 130-131; Majorek C. *Wiadomości Historyczne – przeszłość i teraźniejszość* // KH. – 1976. – S. 90-97.

⁴ Papée F. *Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900* // KH. – 1937. – S. 3 – 18; Barwiński E. *Towarzystwo Historyczne 1901 – 1914* // KH. – 1937. – S. 19 – 40; Modelski T. E. *Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924* // KH. – 1937. – S. 41 – 88; Manteuffel T., Serejski M. *Polskie Towarzystwo Historyczne (1886 – 1956)* // *Przegląd Historyczny*. – 1957. – T. 48. – №1. – S. 3 – 23; Śreniowska K. *Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887 – 1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego”* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I Nauki Humanistyczno-społeczne. Zeszyt 15. Historia*. Łódź, 1960. – S. 153 – 163.

⁵ Maternicki J. *Polska dydaktyka historii 1918-1939. Materiały i komentarze*. Warszawa, 1978. – S. 18; Majorek C. *Polska historiografia oświatowa (1918-1939)* // *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej, cz.III, pod. red. J.Maternickiego*. Warszawa, 1989. – S. 256-261; Szulakiewicz W. *Zainteresowania badawcze lwowskich historyków oświaty i wychowania lat międzywojennych* // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Pod. red. J.Maternickiego*. – T.1. Rzeszów, 2004. – S. 222-232.

⁶ Brückner A. [Peç:] Chmielowski P. Adam Mickiewicz. *Zarys biograficzno-literacki* // KH. – 1887. – S. 262-265.

⁷ T-k J. [Peç:] Ziemia T. Adam Mickiewicz podczas podróży w roku 1830-1831 // KH. – 1887. – S. 267-269.

⁸ Konarski F. [Peç:] Tretiak J. Stosunki i pieśni miłosne Mickiewicza w Odesie // KH. – 188. – S. 249-252.

монографії про життя А. Міцкевича, написаної його сином⁹. Позитивні відгуки отримували літературознавчі дослідження творчих стильових взаємовпливів у поезіях А. Міцкевича¹⁰. Вишуканістю та легкістю стилю викликало захоплення критиків дослідження А. Белціковським значення постаті А. Міцкевича, хоч змістовно воно й перегукувалось з працею П. Хмельовського¹¹. На сторінках “КН” зустрічаємо численні критичні відгуки на праці розміщені у “Записках Літературного товариства ім. А. Міцкевича”, які до 1898 р. були присвячені виключно постаті поета. Лише на зламі століть літературне товариство змінило суто культовий профіль, утвердивши своєю програмою дослідження загального характеру.

Окреме місце на сторінках “КН” займають історико-літературознавчі дослідження загального характеру. Логіка розвитку літературознавства як дисципліни актуалізувала необхідність синтетичного погляду на минуле польської літератури. “КН” зацікавлено реагував на такі спроби, надаючи свої шпальта для дискусії довкола концепції та змісту такого роду синтез. Так, на думку оглядачів часопису, цінним набутком для історії польської літератури стало видання праць А. Белціковського на честь 25-ти річчя його наукової діяльності¹². Кінець XIX ст. у літературознавчих дослідженнях відзначався постійними спробами створити синтетичну працю з історії польської літератури. Скептично зустріли появу підручника з історії польської літератури М. Дубецького, зміст якого не відповідав задекларованим автором цілям та містив багато фактологічних помилок¹³. Не набагато кращими були відгуки на підручник з історії польської літератури А. Бреза¹⁴. Огляд попередньо створених польських та іншомовних підручників з історії польської літератури здійснив П. Хмельовський, який згодом спричинився до написання своєї праці з цього предмету, що, на думку фахівців, також грішила відсутністю цілісності і була радше біографічною ніж літературознавчою¹⁵. Регулярною появою відзначались критичні огляди присвячені історико-літературним серіям “Бібліотека польських письменників” та “Бібліотека забутих польських поетів та прозаїків”. Серед цих досліджень оглядачі “КН” не оминали увагою також окремі розвідки з історії літератури різних епох. У їх числі: фахове дослідження середньовічної латинської поезії у Польщі О. Брюкнера¹⁶, друге доповнене видання нарису польської поезії 1860-1880 рр. П. Хмельовського¹⁷, історія польської поезії XIX ст. в опрацюванні данського дослідника Є. Брандеса, яке ґрунтувалось на не надто вдалих перекладах окремих польських поетів¹⁸. Майстерністю та оригінальністю виконання

⁹ Kallenbach J. [Peç.] Mickiewicz W. Żywot Adama Mickiewicza // KH. – 1892. – S. 378-386.

¹⁰ P-t R. [Peç.] Tretiak J. Mickiewicz i Trembecki // KH. – 1887. – S. 265-267; Nehring W. [Peç.] Tretiak J. Ślady wpływu Mickiewicza w poezji Puszkina // KH. – 1890. – S. 529-531.

¹¹ Mazanowski M. [Peç.] Belcikowski A. Mickiewicz w trzydziści lat po zgonie // KH. – 1888. – S. 247-249.

¹² Brückner A. [Peç.] Ze studyów nad literaturą polską // KH. – 1887. – S. 240-245.

¹³ Piłat R. [Peç.] Dubiecki M. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu // KH. – 1889. – S. 267-275.

¹⁴ Kallenbach J. [Peç.] Breza A. Literatura polska. Cz. I // KH. – 1892. – S. 605-609.

¹⁵ Brückner A. [Peç.] Chmielowski P. Historia literatury polskiej // KH. – 1900. – S. 72-76.

¹⁶ Nehring W. [Peç.] Brückner A. Średniowieczna poezja łacińska // KH. – 1895. – S. 127-130.

¹⁷ Hordyński Z. [Peç.] Chmielowski P. Zarys literatury polskiej z ostatnich lat dwudziestu // KH. – 1887. – S. 274-279.

¹⁸ Ł-i W. [Peç.] Brandes J. O poezji polskiej w XIX stuleciu // KH. – 1887. – S. 609-611.

відзначалось обширне дослідження з історії всесвітньої літератури групи польських науковців.¹⁹ Окрім досліджень постаті А. Міцкевича, у поле уваги оглядачів “КН” потрапляли також праці присвячені персонам інших літераторів: дослідження Й. Плебанським поезій О. Кармановського та В. Потоцького.²⁰ розвідка Й. Матвія про латинські елегії Й. Кохановського.²¹ вивчення М. Єженіцьким творчого спадку поета Яна з Вішліці.²² Прискіпливо оцінювались розвідки з історії літератури інших народів. Оглядачі “КН” не оминули своєю увагою і перше об’ємне дослідження історії української літератури О. Огоновського, видане у Львові 1887 р. Відзначався високий науковий рівень праці, намагання відстояти самобутність української літератури та, водночас, висловлювався жаль з приводу надмірної заполітизованості праці та тенденційності в оцінці автором польсько-українських стосунків.²³ Тривалий час співпрацівником “КН” був Іван Франко, чиє об’ємне синтетичне дослідження з історії руської літератури XVI-XVIII ст. було представлено в “КН” за 1892 р.²⁴ Цінним причинком до вивчення творчості поета Б. Залеського стало дослідження О. Колесою українських народних мотивів у його поезіях.²⁵ На сторінках часопису зустрічаємо також позитивні відгуки на дослідження з історії єврейської літератури у Польщі XVII-XVIII ст. М. Вейсберга.²⁶

Окрім праць та рецензій історико-літературного профілю редакція “КН” зверталась і до культурно-мистецьких розвідок, осмислення значення яких переходить на якісно новий рівень. Так дослідження руського церковного мистецтва інтенсифікувалось в останній чверті XIX ст. як відповідь на потребу визначення рухомих демаркаційних ліній східної та західної цивілізацій. У вступній статті М. Соколовського під назвою “Про руське малярство” до каталогу першої виставки галицького малярства, були порушені питання, що виходили за межі вузькоспеціального дослідження і мали дискусійний характер, оскільки автор, всупереч поширеним уявленням, визнавав можливість існування руської школи малярства і зосереджував увагу дослідників на потребі вивчення польських впливів у процесі його становлення. Праця В. Дзедушицького “Богородицький іконостас”, у якій йшлося про іконостас віднайдений у василіанському монастирі у Скиті Манявському, що став “найновішим документом” у справі руського малярства спричинила появу в “КН” гострої критичної реакції В. Лозінського. Основна

¹⁹ Antoniewicz J. [Пец.:] Dzieje literatury średniowiecznej opracowane przez J.Radlińskiego, E.Grabowskiego, J.A.Swięckiego, B.Grabowskiego // KH. – 1888. – S. 230-235.

²⁰ Brückner A. [Пец.:] Plebański J. O.Karmanowskiego, poety wieku XVII-go wiersze różne; Pieśni W.Potockiego // KH. – 1891. – S. 394-395.

²¹ Mandybur T. [Пец.:] Matwij S. Kilka słów o łacińskich elegiach Jana Kochanowskiego // KH. – 1892. – S. 132-133.

²² Kruczkiewicz B. [Пец.:] Jezienicki M. Wpływ klasycznych poetów na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego utworach // KH. – 1892. – S. 366-368.

²³ Tretiak J. [Пец.:] Огоновский О. История литературы русской т. 1 // KH. – 1888. – S. 69-73; Огоновский О. История литературы русской т. 2 // KH. – 1890. – S. 314-325; Огоновский О. История литературы русской т. 3 // KH. – 1894. – S. 107-110.

²⁴ Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku // KH. – 1892. – S. 693-727.

²⁵ Tretiak J. [Пец.:] Kolesa O. Ukraiński narodny piśni w poezjach Bohdana Zaleskiego // KH. – 1894. – S. 105-107.

²⁶ Schorr M. [Пец.:] Weissberg M. Przyczynki do historyi literatury nowohebrajskiej w Polsce XVII-XVIII wieku // KH. – 1898. – S. 946-952.

суперечка продовжувала точитись довкола питання існування руської школи малярства, яка, на думку В. Дзедушицького, виробилась під “впливом вільної західної цивілізації, під відкритим небом європейського мистецтва”. У свою чергу, В. Лозінський на підставі стильового, композиційного та колористичного аналізу елементів іконостасу, малярської техніки (будучи знайомим з твором лише у вигляді рисунків) та історію монастиря не визнавав Богородицький іконостас за витвір окремої “руської школи” і заперечував її існування взагалі.²⁷ В “КН” за 1890 р. було представлено огляд виставки під назвою „Церковне мистецтво на Русі та Буковині” М. Соколовського. Автор подав детальний опис виставкових предметів крізь призму визнання існування „руського” стилю у церковному мистецтві. М. Соколовський вважав, що західний реалізм додав життя цьому стилю, а візантійська традиція – шляхетності та піднесла його рівень. Таким чином, робить висновок автор, ці мистецькі взірці якнайкраще репрезентують польський вплив на церковне мистецтво і є свідченням того, що західна цивілізація за посередництва Польщі сягнула східних земель.²⁸

Поряд із історією сакрального мистецтва на сторінках “КН” зустрічаємо рецензії на праці з історії світського мистецтва, присвячені зокрема питанням історії живопису, архітектури, театру, створенню каталогів національних культурних цінностей, особливостям методики мистецтвознавчих досліджень. З посеред мистецтвознавчих праць оглядачі “КН” відзначали оформлену на зразок підручника, дуже ретельну працю Ю. Колачковського, що містила інформацію про сотні мистецьких творів з різноманітних галузей людської діяльності.²⁹ Винятковим явищем у польській науковій літературі стала робота з історії живопису Й. Наркевича, ілюстрована та супроводжена обширними коментарями, літературою й індексом показчиком.³⁰ Широтою поглядів, глибоким розумінням епохи та вичерпним володінням предмету дослідження відзначалась праця з історії польського живопису В. Лушчківича, в якій він коротко оглядає визначні мистецькі явища від часів Станіслава Августа.³¹ Як ремінісценсія львівської виставки польського мистецтва 1764-1886 рр. постали: каталог авторства одного з її організаторів Я. Антоневіча, що став ґрунтовною джерельною підставою для створення історії польського мистецтва окресленого періоду та праця Є. Мицельського “Сто років польського малярства”.³² З приводу появи останньої, на сторінках “КН” за 1898 р. з’явилися стаття Я. Антоневіча, у якій він доповнює та дещо коригує подані автором матеріали. Я. Антоневіч також висловлював свої міркування з приводу необхідності створення польського музею старожитностей у Львові (на той час у місті уже діяв український музей) та потреби матеріальної і

²⁷ Sygma (Łoziński W.) Malarstwo Cerkiewne na Rusi // KH. – 1887. – S. 149-209.

²⁸ Sokolowski M. Sztuka cerkiewna na Rusi i na Bukowinie // KH. – 1890. – S. 621-657.

²⁹ Σ. [Peç.] Kolaczkowski J. Wiadomości, tyżące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce // KH. – 1889. – S. 255-256.

³⁰ Sokolowski M. [Peç.] Narkiewicz J.A. Zarys dziejów malarstwa od najdawniejszych czasów do końca XVIII stulecia // KH. – 1891. – S. 640-647.

³¹ Lepszy L. [Peç.] Łuszczkiewicz W. Karta z dziejów polskiego malarstwa z doby poprzedzającej jego rozwój (1765-1850) // KH. – 1894. – S. 87-89.

³² Lepszy L. [Peç.] Antoniewicz J. Katalog wystawy sztuki polskiej od roku 1764-1886 // KH. – 1897. – S. 563-564.

інформаційної підтримки такого роду мистецьких заходів.³³ Окрім історико-аналітичних праць, часопис “КН” відгукувався і на роботи методологічного характеру. Наприклад, позитивні відгуки отримала книга Г. Тетже, присвячена методам дослідження у галузі історії мистецтва.

У галузі вивчення минулого архітектури оглядачі “КН” відзначили та високо оцінили появу підручника фахового архітектора М. Ковальчука, присвяченого архітектурі Давнього Риму та збагаченого літографіями, таблицями та об’ємним вступом.³⁴ а також “Звіт Комісії з дослідження історії мистецтва у Польщі”, який було заповнено дослідженнями знаного історика архітектури В. Лушчківича, присвяченими світській і церковній архітектурі.³⁵

Не оминали увагою оглядачі “КН” і дослідження, присвячені історії такого культурно-мистецького явища як театр. Особливим шармом відзначались розвідки з історії львівського театру С. Пепловського, що містили також відомості про навколотеатральне життя та людські стосунки у Галичині 1780 - 1890 рр.³⁶

Значну частку історико-культурних студій займали етнографічні розвідки, особливо студії над народною звичаєвістю. Вогнищем цих студій був часопис “Народ” у Львові, що об’єднав таких дослідників як С. Цішевський, Л. Кживіцький, А. Фішер, В. Лозінський та О. Брюкнер. Оглядачі “КН” зупиняли свою увагу на історико-звичаєвих працях³⁷, виданням яких займалась Антропологічна комісія Краківської Академії Знань у збірках під назвою “Збір відомостей про етнографію краю”. Так, на шпальтах часопису зустрічаємо відгуки на збірку етнографічних матеріалів з Волинського Полісся – «скромний, але тим не менше цінний краєзнавчий причинок»³⁸, матеріали С. Рокосовської в опрацюванні редактора видавництва І. Коперницького та ін. Рецензентом останньої праці був І. Франко, який представив детальний філологічний аналіз аргументів редактора і спростував хибні висновки про русифікацію деяких районів Волині, що начебто потягла за собою граматичні зміни, не властиві для української мови.³⁹ Продовженням діалогу І. Франка та І. Коперницького стала наступна праця редактора – збірка 1500 польських пісень з околиць м. Рабки.⁴⁰ На шпальтах часопису знаходимо також відгуки на етнографічні дослідження північно-східних теренів колишньої Речі Посполитої – Литви та Білорусі.⁴¹ Схвально зустріли оглядачі часопису дослідження З. Глогера та З. Носковського, які задалися ціллю створити перше популярне дослідження польських народних пісень з викладом як текстів пісень так і музики до них. Єдиним суттєвим недоліком цього видання, як

³³ Antoniewicz J. O malarstwie polskiem // KH. – 1898. – S. 221-249.

³⁴ Łuszczkiewicz W. [Peç.] Kowalczyk M. Architektura w starożytnym Rzymie // KH. – 1891. – S. 837-839

³⁵ Ś. [Peç.] Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. T. IV // KH. – 1892. – S. 122-124.

³⁶ Czarnek B. [Peç.] Peplowski S. Teatr polski we Lwowie (1780-1881) // KH. – 1889. – S. 328-335; E. [Peç.] Peplowski S. Teatr polski we Lwowie (1881-1890) // KH. – 1892. – S. 144-145.

³⁷ J. S. [Peç.] Bartynowski M. Obchód Świąt Bożego Narodzenia // KH. – 1887. – S. 424-425.

³⁸ Kopernicki I. [Peç.] Brykczynski A. Zapiski etnograficzne z Polesia Wołyńskiego // KH. – 1888. – S. 407-408.

³⁹ Franko I. [Peç.] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu // KH. – 1888. – S. 268-273.

⁴⁰ Franko I. [Peç.] Kopernicki I. Pieśni górali Bieskidowych z okolic Rabki // KH. – 1889. – S. 262-263.

⁴¹ Brückner A. [Peç.] Wolter E. Ob etnograficznojskiej pojezdkie po Litwie i Żmudi // KH. – 1888. – S. 406-407; Gozdawa M. [Peç.] Pypin A. Bieloruskaja Etnografia // KH. – 1888. – S. 141-142.

зазначалось, була надто висока ціна, яка робила цю книгу недоступною для широкого кола читачів.⁴²

Доба позитивізму, з властивою їй увагою до процесів інституціоналізації та зростаючої сцієнтизації, позначилась на зростаючій увазі авторів часопису до історії наукового життя. Тому не випадково на сторінках “КН” з’являлись розвідки про наукову діяльність видатних польських істориків⁴³, а серед оглядів, присвячених подіям науки, нерідкими були звіти про дослідницьку діяльність різноманітних інституцій.⁴⁴ Наприклад, схвально зустріли автори часопису появу праці В. Смоленського, який багато часу присвятив джерельним дослідженням наукового життя у Польщі XVIII ст. Представлена в огляді книга, наскрізною темою якої було протистояння теологічного і раціонального, стала підсумком багаторічних досліджень автора, а її висновки мали синтетичний характер. На думку оглядачів часопису ця книга збагатила знання про Польщу XVIII ст. і стала спонукою до подальших ґрунтовних роздумів у цьому напрямку.⁴⁵ У той же час, не так позитивно було сприйнято іншу роботу В. Смоленського присвячену польським історичним школам.⁴⁶ На сторінках часопису були представлені дискусії з приводу методології дослідження та методики презентації подій недавнього минулого, учасниками якої стали знані польські теоретики Ш. Ашкеназі та Б. Дембінський.⁴⁷

Надання автономії Галичині і визнання офіційного статусу польської мови сприяли збереженню та розвитку освітніх національних традицій у цьому краї. Значну частку наукових досліджень з історії шкільництва того часу становили роботи, які здійснювались на базі гімназій та ліцеїв. Аналіз наукової діяльності вчителів середніх шкіл того часу дозволяє стверджувати, що вони доклали значних зусиль для популяризації науки з метою піднесення національної свідомості польського суспільства.⁴⁸ У середовищі науковців справедливо вважалось, що історія міст і містечок є більш властивою темою для гімназійних досліджень, аніж глобальні питання всесвітньої історії, які при відсутності належної джерельної бази як правило закінчувались банальною компіляцією з доступних підручників. Краще за гімназійних професорів ніхто не міг пролити світло на місцеві джерела, хоч і від них звичайно ж вимагались навик професійної наукової діяльності. Редакція “КН” відслідковувала появу практично усіх більш-менш значних шкільних історичних розвідок, наголошуючи на необхідності їх відповідності високому науковому рівню. Саме відсутність таких навиків, наприклад, закидалась директору гімназії м. Бохня Т. Білоусу, з під пера якого з’явився короткий нарис її історії.⁴⁹ Також

⁴² Karłowicz J. [Peç.:] Gloder Z. i Noskowski Z. Pieśni ludu // KH. – 1893. – S. 300-302.

⁴³ Korzon T. Pogląd na działalność naukową J. Lelewela // KH. – 1897. – S. 257-309; Winiarz A. Działalność naukowa Stosława Łaguny // KH. – 1900. – S. 571-583.

⁴⁴ X. [Peç.:] Pamiętnik piętnastoletniej działalności Akademii Umiejętności w Krakowie 1873-1888 // KH. – 1890. – S. 116-121; Karbowski A. [Peç.:] Szkoła główna warszawska (1862-1869) // KH. – 1900. – S. 497-501.

⁴⁵ Korzon T. [Peç.:] Smoleński W. Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII // KH. – 1892. – S. 165-173.

⁴⁶ W. [Peç.:] Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce // KH. – 1887. – S. 647-650.

⁴⁷ Aszkenazy Sz. Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych // KH. – 1903. – S. 176; Dembiński B. Uwagi nad metodą naukową w zakresie dziejów nowożytnych // KH. – 1903. – S. 529.

⁴⁸ Potoczny J. Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjów klasycznych w Galicji Autonomicznej // Galicja i jej dziedzictwo. T.8. Rzeszów, 1996. – S. 68.

⁴⁹ Papée F. [Peç.:] Bilous T. Krótki rys założenia i rozwoju c.k. gimnazjum w Bochni // KH. – 1888. – S. 264-266.

значну кількість зауваг оглядача журналу викликала аматорська робота невідомого автора про минуле ушацької школи.⁵⁰ Хоча, серед такого роду літератури траплялися й винятки. Так, про історію вищої реальної школи у Кельцях, написану Ф. Рибарським, оглядачі “КН” відзивались як про цікаву і старанно опрацьовану. Характеризуючи дане дослідження радше як збірку матеріалів, а не як вичерпну синтетичну працю рецензент констатує, що “Рибарський пише про історію школи не завжди те що йому відомо, переважно те, про що написати може...не подаючи зауваг, наводить лише факти”⁵¹. Також позитивно було сприйнято дослідження В. Хотковським діяльності єзуїтів у Познані, здійснене на основі так званих річників, які мали усі їх школи і в які записувались найважливіші події внутрішнього життя.⁵² Критичними були відгуки на дослідження А. Сапунова про єзуїтські навчальні заклади у Полоцьку. Автору закидалось те, що він не скористався з даних, які містились у архіві департаменту освіти.⁵³ У наукових колах вітались також і суто інформативні дослідження з історії шкільництва. Такою була праця С. Удзела, створена з ініціативи редакції часопису “Школа”, що мала за мету подати своїм читачам погляд на устрій народних шкіл у Польщі часів Едукаційної комісії, Варшавського Князівства та Великого Князівства краківського. І хоча, на думку рецензента, автор не здійснив наукового опрацювання теми, лише виклав суто інформаційний бік справи, таке дослідження визнавалось як важливе явище, не дивлячись на певну хаотичність в оформленні.⁵⁴

Здекларований редакторами регіональний характер часопису “КН” зобов’язував до прискіпливого огляду досліджень історії шкільництва східних теренів Австро-Угорської імперії. В їх ряду стоїть високо оцінене оглядачами “КН” дослідження історії школи у Немирові, здійснене С. Стрибульським на підставі даних місцевого архіву та урядових актів. Дане дослідження складалось з трьох частин: безпосередня історія школи та два спеціальні додатки з інформацією про кураторів, працівників та учнів і різноманітними циркулярами, які визначали політику влади стосовно цього навчального закладу.⁵⁵ Історія шкіл при чернечих орденах на східних теренах Речі Посполитої була предметом зацікавлень автора, що працював під псевдонімом Волиняк і поява праць якого отримувала схвальні відгуки наукових кіл.⁵⁶ У ставленні до дослідницької діяльності оглядачі “КН” були суворими при оцінці псевдонаукових матеріалів створених у реферативний спосіб. Так доволі критичну рецензію зустрічаємо на працю І. Михайлевича, який не зумів подати вичерпної картини історії Подільської гімназії у Вінниці, оскільки скористався лише деякими з загальнодоступних, опублікованих у різноманітних наукових виданнях, відомостями.⁵⁷ У 1860 р. вийшло у світ

⁵⁰ J.A.M. [Рец.:] Z dziennika szkoły Uszackiej // KH. – 1888. – S. 267-268.

⁵¹ X. [Рец.:] Rybarski F. Szkoła wyższa realna w Kielcach 1846-1862 // KH. – 1889. – S. 506-507.

⁵² Rolnz W. [Рец.:] Chotkowski W. Szkoły jezuickie w Poznaniu 1573-1653 // KH. – 1894. – S. 307-309.

⁵³ Uł. [Рец.:] Sapunow A. Zamiętka o Kollegii Akademii Jezuitów w Połockie // KH. – 1891. – S. 675.

⁵⁴ Karbowski A. [Рец.:] Udziela S. Ustrój szkół ludowych w Polsce przy końcu XVIII i w początkach XIX wieku // KH. – 1894. – S. 687-688.

⁵⁵ J.A.M. [Рец.:] Istoriceskaja Zapiska o Niemirowskoj Gimnazii // KH. – 1889. – S. 331-332.

⁵⁶ L.F.-I. [Рец.:] Kilka słów o dwóch szkołach dawnych na Podlasiu // KH. – 1890. – S. 340-341.

⁵⁷ Uł. [Рец.:] Michalewicz I. Podolskaja gimnazia w Winnicie // KH. – 1891. – S. 403-404.

грунтовне дослідження німецького історика Й.А. фон Хелфerta під назвою “Історія східних народних шкіл”. Воно лягло у основу праці К. Відманна, присвяченої вивченню історії галицьких народних шкіл, зокрема шкіл Львова, і сприйнялась професійними колами радше як популярна, а не наукова робота. Автор прагнув ближче познайомити читачів з великою працею німецького історика, тому у першій частині свого дослідження багато місця відвів під переказ її змісту. Друга частина дослідження була більш самостійною – вона містила дані, які стосувалися часів надання автономії Галичині, але у створенні її автор не використовував архівних матеріалів, чим викликав появу критики на свою адресу.⁵⁸ Дослідженню історії греко-слов’янської школи при церкві Успенія у Львові В. Загурського у заслугу ставилось те, що воно ґрунтувалось виключно на джерельних матеріалах, а автор зумів створити вартісний причинок з історії освіти нашого краю у XVI ст.⁵⁹ Примножили кількість матеріалів з історії галицьких шкіл створені на підставі хроніки керівників Новосанської гімназії два дослідження її історії – праця Ю. Журовського від 1850 р. та більш повне новочасне дослідження В. Блотницького від 1894 р.⁶⁰

Автори “КН” у період перед Першою світовою війною звертали свою увагу також на проблеми історії національної освіти, діяльності Едукаційної комісії, вивчення історії шкільної атрибутики та особливостей історичної дидактики. У цей час з’являються перші, не в усьому вдалі спроби створити нарис історії національної освіти. Дослідження цього предмету О. Босакевичем було визнане надто поверхневим, подекуди навіть хибним. Оглядач цієї праці відзначав, що через застосування занадто убогої джерельної бази неможливо було написати загального нарису освіти і тому автор не зміг докладно опрацювати предмет дослідження.⁶¹

Однією з найважливіших проблем, над дослідженням якої працювали кращі дослідники того часу була освітня реформа у Польщі XVIII ст., що радикально змінила навчальну практику. Важливий момент цієї реформи полягав у запровадженні одностайності напрямків виховання у навчальних закладах. З низки досліджень над проблемою здійснення освітньої реформи виділялась праця В. Смоленського, який подавав образ і перебіг тієї боротьби, котра точилась навколо діяльності Едукаційної комісії. Критики оцінювали працю В. Смоленського як цінний причинок з історії освіти у Польщі XVIII ст., особлива заслуга якого полягала у нагромадженні великої кількості подробиць, зібраних з приватних листів, щоденників, тощо. Але, також відзначалось, що у створенні праці відчувався певний поспіх, брак ширшого тла, глибших висновків, хоча ці зауваги стосувались швидше авторської методи опрацювання, аніж самої роботи.⁶² До найкращих та „найкорисніших” пам’яток польської педагогічної літератури зараховували працю Г. Пірамовіча

⁵⁸ Bostel F. [Печ.:] Widmann K. Zapiski do historyi szkół ludowych w Galicyi, w szczególności we Lwowie // KH. – 1891. – S. 851-853.

⁵⁹ Karbowski A. [Печ.:] Zagórski W. O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie. Przyczynek do historyi oświaty na Rusi w w. XVI // KH. – 1894. – S. 477-480.

⁶⁰ Karbowski A. [Печ.:] Blotnicki W. Kronika gimnazjum nowosądeckiego // KH. – 1895. – S. 705-706.

⁶¹ Hordyński Z. [Печ.:] Bossakiewicz A. Rys oświaty i funduszów edukacyjnych w Polsce // KH. – 1887. – S. 259-261.

⁶² Hordyński Z. [Печ.:] Smoleński W. Żywioły zachowawcze i komisja edukacyjna. Przyczynek do dziejów oświaty w Polsce wieku XVIII // KH. – 1890. – S. 203-206.

„Завдання вчителя”, опубліковану у 1787 р. Водночас, вона вважалась важливим історичним документом, як національна інтелектуальна пам’ятка та джерело з історії польської школи та цивілізації. Протягом ста років світ побачило 9 перевидань цієї книги. Останнє видання (від 1894 р.) супроводжувалось передмовою та короткою характеристикою, написаними у світлі нових історичних реалій та національних завдань.⁶³ На поч. 90-х рр. XX ст. з ініціативи Краківського кола Товариства Викладачів Вищої Школи у Польщі відбувались ретроспективні виставки шкільної атрибутики, а саме давніх підручників початкової та середньої шкіл. Як результат діяльності організаторів цієї виставки М. Барановського та О. Семковича постали каталоги давньої підручничкової літератури, оцінку яких знаходимо на сторінках часопису “КН”. Ці каталоги містили перелік польських, німецьких та російських книг, використовуваних у народних школах XVI-XIX ст..⁶⁴

На думку польських істориків того часу, наукова діяльність, спрямована на пізнання минулого, розвивалась досить однобоко, адже стосувалась вона передусім політичної історії народу. В той час історія внутрішня, так би мовити “приватна”, складовою якої була зокрема історія виховання, залишалась осторонь дослідницьких зацікавлень. Перші кроки в цьому напрямку, які отримали позитивні відгуки, зробили А. Соколовський у роботі присвяченій вихованню молоді у Польщі XVI-XVII ст. та М. Бобовський праці про виховання польської молоді XVII ст. за кордоном.⁶⁵ Предметом прискіпливої уваги дослідників того часу була педагогічна діяльність Т. Чацького. Одним із найповніших досліджень критики вважали працю Ф. Майхровича. Цей короткий нарис, створений на підставі найновіших досліджень та із застосуванням джерельних матеріалів із краківської бібліотеки Чарторийських, через свій високий науковий рівень отримав поважне визнання у наукових колах.⁶⁶

У цей період спостерігаємо початки едиційної культурно-освітньої роботи, покликаної до життя потребою збереження історичної правди. Так, передрук двох книжкових інвентарів краківських книгарень XVI ст., доповнених передмовою і покажчиком, здійснив А. Беніш. Ці списки містили цінні бібліографічні дані, що проливали світло на незнані доти друки.⁶⁷ На шпальтах часопису “КН” від початку його існування у рубриці під назвою “Miscellanea” знаходилося місце для матеріалів культурно-освітнього спрямування. Так М. Вехрман опублікував збережену частину списків студентів, які перебували у щецинському “Pedagogium”, заснованому у 1543 р. поморськими князями. Студентами цього навчального закладу буди вихідці з різних країв, вони мали права, прирівняні до прав студентів університету, але

⁶³ Karbowski A. [Peęc.] Piramowicz G. Powinności nauczyciela // KH. – 1897. – S. 833-835.

⁶⁴ Karbowski A. [Peęc.] Baranowski M., Parasiewicz S. Książki szkolne w szkołach ludowych galicyjskich i w innych ziemiach polskich dawniej używane; Semkowicz A. Katalog polskich podręczników XVI-XIX wieku // KH. – 1898. – S. 595-597.

⁶⁵ W.C. [Peęc.] Sokołowski A. Karta z dziejów wychowania w Polsce w XVI i XVII w.; Bobowski M. Wychowanie panicza polskiego za granicą w wieku XVII // KH. – 1887. – S. 53-54.

⁶⁶ Karbowski A. [Peęc.] Majchrowicz F. Tadeusz Czacki i jego poglądy na sprawy wychowania publicznego // KH. – 1896. – S. 141-143.

⁶⁷ Brückner A. [Peęc.] Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce, wyd. A. Benis // KH. – 1891. – S. 395-396.

без можливості здобуття академічного звання⁶⁸. У цій же рубриці у 1889 р. В. Лозінським було опубліковано задокументовану у міських актах суперечку між друкарем та книжковим крамарем, яка відбулась на львівському ринку у 1616 р. У передмові автор вказує, що саме такі джерела проливають достатньо світла на загальні видавничі стосунки у Польщі з точки зору представленої справи та знайомлять нас з особами – учасниками подій⁶⁹. На межі століть у Литві, в зв'язку з занепадом багатьох фамільних маєтків та відсутністю фахової оцінки вартості того, що накопичувалось століттями, знищувалась велика кількість культурних цінностей. Так, Е. Павлович отримав доступ до родинної бібліотеки та архіву Тишкевичів, і зробив деякі інвентарні нотатки⁷⁰. Результатом відвідин істориком Й. Калленбахом Мілану стала публікація у “КН” відомостей про одну з найбагатших приватних бібліотек “Trivulziana”, яка належала давній італійській родині⁷¹. Уривок зі щоденника професора краківського університету поч. XVII ст. Мартіна Гілевського підготував до друку та супроводив коментарем А. Карбов’як. Цей документ містив відомості з історії Ягеллонського університету та краківських парафіяльних шкіл, а також багато коротких нотаток звичаєвої історії⁷².

Вищі навчальні заклади Польщі, навколо яких зосереджувалось інтелектуальне життя, були осередками національного відродження, тому розвідки, що висвітлювати історію їх діяльності потрапляли у поле уваги оглядачів “КН”. Важливим фактором історії польської освіти взагалі стала реорганізація Віленського університету у 1803 р., яка спричинилась до короткотривалого але бурхливого розвитку цього освітнього осередку. Короткий нарис історії Віленського університету протягом 1803-1824 рр. роботи М. Змігродського, що попередньо призначався для “Енциклопедії виховання”, був створений на основі незаних матеріалів з архіву Чарторийських. Особливою заслугою його було те, що автор не обмежився викладом лише історії університету, а присвятив багато уваги історії інших шкіл віленського навчального округу, пов’язаних з ним⁷³. Відкриття у 1887 р. одного з відділів Краківського університету спричинилось до створення колективного дослідження, яке містило його історію від 1864 р.⁷⁴. Л. Шерманом було опрацьовано віднайдені у римських державному та ватиканському архівах документи, які стосувались діяльності у Познані єзуїтського університету⁷⁵. З приводу відзначення різноманітних ювілеїв у Варшаві на поч. XX ст. під назвою “Матеріали і опрацювання з історії вищих навчальних закладів у Польщі” було засновано серію друків з посеред яких історично-педагогічні займали особливе місце. Схвальні відгуки отримала праця Й. Белінського про історію Віленського університету у 3-х частинах. Це

⁶⁸ Wehrmann M. Studenci Polacy w Pedagogium szesecińskim 1576-1665 // KH. – 1892. – S. 541-543.

⁶⁹ Łoziński W. Spór drukarza z księgarzem // KH. – 1888. – S. 703-708.

⁷⁰ Pawłowicz E. Biblioteka hr. Tyszkiewiczów w Wilnie // KH. – 1894. – S. 67-70.

⁷¹ Kallenbach J. Wiadomość o bibliotece „Trivulziana” w Mediolanie // KH. – 1900. – S. 44-51

⁷² Karbowski A. Ułamek pamiętnika profesora Uniwersytetu krakowskiego z początku XVII wieku // KH. – 1900. – S. 221-229.

⁷³ Hordyński Z. [Peç.] Żmigrodzki M. Historia wileńskiego uniwersytetu za czasów kuratorii księcia Adama Czartoryskiego // KH. – 1889. – S. 285-291.

⁷⁴ Bruchnalski W.A. [Peç.] Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego od r. 1864 do r. 1887 // KH. – 1888. – S. 608.

⁷⁵ Czarnik B. [Peç.] Scherman L. Der Plan der Gründung einer Jesuiten-Universität zu Posen // KH. – 1889. – S. 764-768.

дослідження мало синтетичний характер, у хід розповіді автор вплітав нові архівні матеріали, доповнював відомості розлогим бібліографічним матеріалом, насичував текст конкретикою. Саме це, на думку рецензента, стало як сильною, так і слабкою стороною праці, оскільки пересічному читачу було важко не згубитись у нагромадженнях фактажу. Тим не менше, Й. Белінському вдалось різнобічно висвітлити історію університету. У рецензії А. Карбов'як говорив, що “серед нашої убогої літератури ця публікація назавжди зайняла своє поважне місце, ставши великою енциклопедією відомостей про історію Віленського університету”⁷⁶. Львівського університету була присвячена дещо поверхнева, на думку рецензента, праця П. Вольфа.⁷⁷

Гостру дискусію на сторінках “КН” спричинила поява дослідження О. Яблоновського, присвяченого історії постановки Києво-Могилянської Академії, в якому автор поставив собі за завдання висвітлення предмету студій у контексті експансії польської культури на східні землі. Наскрізною ідеєю цієї праці було представлення Академії як посередника між західною та східною культурою. О. Яблоновський вважав, що Києво-Могилянська Академія не була самостійним освітнім закладом і нічого оригінального з себе не представляла.⁷⁸ Поява цієї праці викликала гостру реакцію українських істориків. Анонімним автором було опубліковано бібліографічну замітку під назвою “Урок з Заходу” у часописі “Праці Київської Духовної Академії” (1902 р.), в якій О. Яблоновському закидалась надмірна ідеологізація та одностороннє і тенденційне представлення цивілізаційної ролі Заходу. Свою відповідь на цю статтю О. Яблоновський того ж року опублікував у “КН”. Результатом доволі гострої полеміки стало підведення дискусії до спільного знаменника – обидва автори наголошували на потребі написання українськими істориками свого наукового дослідження про Києво-Могилянську Академію.⁷⁹

Створення каталогів фондів великої кількості бібліотек, особливе місце серед яких займали приватні родинні книгозбірні, були викликані необхідністю вивчення та систематизації наявних матеріалів і потребою полегшення користування ними. Тому співпрацівники “КН” не оминали увагою появу кожного з таких досліджень. Високу оцінку за сумлінну, старанну роботу, здійснену з властивою автору скрупульозністю і ґрунтовністю отримав каталог В. Кентжинського. В той же час каталог Й. Коженевського, який на відміну від попередньої роботи відзначався стислістю і лаконічністю викладу, саме через це, на думку оглядачів, програвав у якості.⁸⁰ На особливо прискіпливу увагу заслуговували дослідження так званих “білих плям” у бібліотекознавстві – переважно це були невеликі за

⁷⁶ Karbowiak A. [Рец.:] Bieliński J. Uniwersytet wileński (1579-1831) // KH. – 1900. – S. 262-270.

⁷⁷ Finkel L. [Рец.:] Geschichte der Lemberger Universität von ihrer Gründung 1784 bis 1848 // KH. – 1893. – S. 330-332.

⁷⁸ Karbowiak A. [Рец.:] Jablonowski O. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyjny Zachodniej na Rusi // KH. – 1900. – S. 494 - 497.

⁷⁹ Jablonowski A. W sprawie „Akademii Kijowsko-Mohilańskiej” // KH. – 1902. – S. 549-586.

⁸⁰ X. [Рец.:] Katalog rękopisów biblioteki zakł. nar. im. Ossolińskich wyd. W. Kętrzyński. T.II; Catalogus codicum manu scriptorum musei principum Czartoryski crakoviensis edid. I. Korzeniowski // KH. – 1887. – S. 309-311.

обсягом, але цінні через вміст рідкісних першодруків та рукописів, праці. Так на сторінках “КН” зустрічаємо доволі критичну рецензію на дослідження А. Єльського, присвячене вивченню бібліотеки Ю. Бергела⁸¹. Значна кількість матеріалів з історії книг та книгодрукування у Польщі збиралась по крихтах з різноманітних інвентарних списків, які зберігались по книгозбірнях у приватних осіб. Оскільки чимало книг ставали відомими лише завдяки таким спискам, особливу увагу дослідників отримували їх дослідження та публікація. Прикладом може слугувати праця А. Беніша, що супроводжувалась вичерпним коментарем⁸². Цінним інформаційним доповненням у питаннях різноманітних історичних галузей ставали праці на зразок дослідження А. Блуменстока, присвяченого огляду збору церковних канонів IX-XII ст., який містився в одній з паризьких бібліотек⁸³.

Історіографічний огляд студій з історії культури у Польщі на шпальтах наукового часопису “Kwartalnik Historyczny” від його заснування у 1887 р. і до вибуху Першої світової війни дозволяє констатувати значний еволюційний поступ у виокремленні цієї дисципліни у самостійну історичну галузь. Дослідження з історії культури цього періоду були доволі мозаїчними та спорадичними. Огляд великої кількості критичного матеріалу, широко представленого на сторінках “КН” свідчить про переважання досліджень емпіричного характеру, покликаних передусім зберегти пам’ятки національної духовної та матеріальної культури. Основною дослідницькою силою здійснення регіональних пошуків були викладачі середніх шкіл типу ліцеїв та гімназій, а фаховий рівень їх наукових розвідок був предметом прискіпливої уваги оглядачів “КН”. Тематика досліджень цього періоду охоплювала широкий спектр питань: історико-літературознавча проблематика осмислення національної мистецької спадщини, етнографічні студії, історії навчальних закладів усіх рівнів, збереження інтелектуальних фондів, актуальні проблеми науки. У цей час спостерігаємо закладання основних традицій у історико-культурних дослідженнях, які змогли отримати нові імпульси розвитку у більш сприятливих соціально-політичних умовах міжвоєнного періоду – під патронатом та при всебічному сприянні уряду новоствореної держави.

Bibliography:

1. Abraham W. [Рец.:] Blumenstock A. Zbior kanonów paryskiej biblioteki św. Genowefy // КН. – 1892. – S. 847-849.
2. Antoniewicz J. [Рец.:] Dzieje literatury średniowiecznej opracowane przez J.Radlińskiego, E.Grabowskiego, J.A.Swięcickiego, B.Grabowskiego // КН. – 1888. – S. 230-235.
3. Antoniewicz J.O malarstwie polskim // КН. – 1898. – S. 221-249.
4. Aszkenazy Sz. Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych // КН. – 1903. – S. 176.

⁸¹ Stankiewicz M. [Рец.:] Jelski A. Wzmianka o bibliotece ś. p. Juliana Biergiela, pastora w Słucku // КН. – 1890. – S. 523-524.

⁸² Brückner A. [Рец.:] Benis A. Materiały do historii druku w Polsce // КН. – 1893. – S. 116-117.

⁸³ Abraham W. [Рец.:] Blumenstock A. Zbior kanonów paryskiej biblioteki św. Genowefy // КН. – 1892. – S. 847-849.

5. Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901 – 1914 // KH. – 1937. – S. 19-40.
6. Bobowski M. Wychowanie panicza polskiego za granicą w wieku XVII // KH. – 1887. – S. 53-54.
7. Bostel F. [Рец.:] Widmann K. Zapiski do historii szkół ludowych w Galicyi, w szczególności we Lwowie // KH. – 1891. – S. 851-853.
8. Bruchnalski W.A. [Рец.:] Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego od r. 1864 do r. 1887 // KH. – 1888. – S.608.
9. Brückner A. [Рец.:] Benis A. Materiały do historii drukarstwa w Polsce // KH. – 1893. – S. 116-117.
10. Brückner A. [Рец.:] Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce, wyd. A.Benis // KH. – 1891. – S. 395-396.
11. Brückner A. [Рец.:] Chmielowski P. Adam Mickiewicz. Zarys bigraficzno-literacki // KH. – 1887. – S. 262-265.
12. Brückner A. [Рец.:] Chmielowski P. Historia literatury polskiej // KH. – 1900. – S. 72-76.
13. Brückner A. [Рец.:] Plebański J. O.Karmanowskiego, poety wieku XVII-go wiersze różne; Pieśni W.Potockiego // KH. – 1891. – S. 394-395.
14. Brückner A. [Рец.:] Wolter E. Ob etnograficznej pojezdzie po Litwie i Żmudi // KH. – 1888. – S. 406-407.
15. Brückner A. [Рец.:] Ze studyów nad literaturą polską // KH. – 1887. – S. 240-245.
16. Czarnik B.[Рец.:] Pełowski S. Teatr polski we Lwowie (1780-1881) // KH. – 1889. – S. 328-335.
17. Czarnik B. [Рец.:] Scherman L. Der Plan der Gruendung einer Jesuiten-Universität zu Posen // KH. – 1889. – S. 764-768.
18. Dembiński B. Uwagi nad metodą naukową w zakresie dziejów nowożytnych // KH. – 1903. – S. 529.
19. E. [Рец.:] Pełowski S. Teatr polski we Lwowie (1881-1890) // KH. – 1892. – S. 144-145.
20. Finkel L. [Рец.:] Geschichte der Lemberger Universität von ihrer Gründung 1784 bis 1848 // KH. – 1893. – S. 330-332.
21. F-l L. (Finkel L) [Рец.:] Kilka słów o dwóch szkołach dawnych na Podlasiu // KH. – 1890. – S. 340-341.
22. Franko I. [Рец.:] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu // KH. – 1888. – S. 268-273.
23. Franko I. [Рец.:] Kopernicki I. Pieśni górali Bieskidowych z okolic Rabki // KH. – 1889. – S. 262-263.
24. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku // KH. – 1892. – S. 693-727.
25. Gozdawa M. [Рец.:] Pypin A. Biełorusskaja Etnografia // KH. – 1888. – S. 141-142.
26. Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań. – 2000. – 278 s.
27. Hordyński Z. [Рец.:] Bossakiewicz A. Rys oświaty i funduszów edukacyjnych w Polsce // KH. – 1887. – S. 259-261.

28. Hordyński Z. [Рец.:] Smoleński W. Żywioły zachowawcze i komisya edukacyjna. Przyczynek do dziejów oświaty w Polsce wieku XVIII // KH. – 1890. – S. 203-206.
29. Hordyński Z. [Рец.:] Żmigrodzki M. Historia wileńskiego uniwersytetu za czasów kuratorji księcia Adama Czartoryskiego // KH. – 1889. – S. 285-291.
30. Hordyński Z. [Рец.:] Chmielowski P. Zarys literatury polskiej z ostatnich lat dwudziestu // KH. – 1887. – S. 274-279.
31. J.A.M. [Рец.:] Z dziennika szkoły Uszackiej // KH. – 1888. – S. 267-268.
32. J.A.M. [Рец.:] Istorическая Записка о Ниemirowsкой Гимназии // KH. – 1889. – S. 331-332.
33. J.S. [Рец.:] Bartynowski M. Obchód Świąt Bożego Narodzenia // KH. – 1887. – S. 424-425.
34. Jabłonowski A. W sprawie „Akademii Kijowsko-Mohilańskiej” // KH. – 1902. – S. 549-586.
35. Kallenbach J. [Рец.:] Mickiewicz W. Żywot Adama Mickiewicza // KH. – 1892. – S. 378-386.
36. Kallenbach J. Wiadomość o bibliotece „Trivulziana” w Medyolanie // KH. – 1900. – S. 44-51.
37. Kallenbach J. [Рец.:] Breza A. Literatura polska. Cz.1 // KH. – 1892. – S. 605-609.
38. Karbowski A. [Рец.:] Baranowski M., Parasiewicz S. Książki szkolne w szkołach ludowych galicyjskich i w innych ziemiach polskich dawniej używane; Semkowicz A. Katalog polskich podręczników XVI-XIX wieku // KH. – 1898. – S. 595-597.
39. Karbowski A. [Рец.:] Bieliński J. Uniwersytet wileński (1579-1831) // KH. – 1900. – S. 262-270.
40. Karbowski A. [Рец.:] Błotnicki W. Kronika gimnazjum nowosądeckiego // KH. – 1895. – S. 705-706.
41. Karbowski A. [Рец.:] Jabłonowski O. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji Zachodniej na Rusi // KH. – 1900. – S. 494-497.
42. Karbowski A. [Рец.:] Majchrowicz F. Tadeusz Czacki i jego poglądy na sprawy wychowania publicznego // KH. – 1896. – S. 141-143.
43. Karbowski A. [Рец.:] Piramowicz G. Powinności nauczyciela // KH. – 1897. – S. 833-835.
44. Karbowski A. [Рец.:] Szkoła główna warszawska (1862-1869) // KH. – 1900. – S. 497-501.
45. Karbowski A. [Рец.:] Udziela S. Ustrój szkół ludowych w Polsce przy końcu XVIII i w początkach XIX wieku // KH. – 1894. – S. 687-688.
46. Karbowski A. [Рец.:] Zagórski W. O szkole grecko-słowiańskiej we Lwowie. Przyczynek do historii oświaty na Rusi w w. XVI // KH. – 1894. – S. 477-480.
47. Karbowski A. Ułamek pamiętnika profesora Uniwersytetu krakowskiego z początku XVII wieku // KH. – 1900. – S. 221-229.
48. Karłowicz J. [Рец.:] Głoder Z. i Noskowski Z. Pieśni ludu // KH. – 1893. – S. 300-302.

49. Konarski F. [Рец.:] Tretiak J. Stosunki i pieśni miłosne Mickiewicza w Odesie // KH. – 188. – S. 249-252.
50. Kopernicki I. [Рец.:] Brykczyński A. Zapiski etnograficzne z Polesia Wołyńskiego // KH. – 1888. – S. 407-408.
51. Korzon T. [Рец.:] Smoleński W. Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII // KH. – 1892. – S. 165-173.
52. Korzon T. Pogląd na działalność naukową J.Lelewela // KH. – 1897. – S. 257-309.
53. Kruczkiewicz B. [Рец.:] Jezienicki M. Wpływ klasycznych poetów na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego utworach // KH. – 1892. – S. 366-368.
54. Lepszy L. [Рец.:] Antoniewicz J. Katalog wystawy sztuki polskiej od roku 1764-1886 // KH. – 1897. – S. 563-564.
55. Lepszy L. [Рец.:] Łuszczkiewicz W. Karta z dziejów polskiego malarstwa z doby poprzedzającej jego rozwój (1765-1850) // KH. – 1894. – S. 87-89.
56. Ł-i Wł. (Łoziński W.) [Рец.:] Brandes J. O poezji polskiej w XIX stuleciu // KH. – 1887. – S. 609-611.
57. Łoziński W. Spór drukarza z księgarzem // KH. – 1888. – S. 703-708.
58. Łuszczkiewicz W. [Рец.:] Kowalczuk M. Architektura w starożytnym Rzymie // KH. – 1891. – S. 837-839
59. Majorek C. Polska historiografia oświatowa (1918-1939) // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej, cz.III, pod.red. J.Maternickiego. Warszawa, 1989. – S.256-261;
60. Majorek C. Wiadomości Historyczne – przeszłość i teraźniejszość.// KH. – 1976. – S. 90-97.
61. Mandybur T. [Рец.:] Matwij S. Kilka słów o łacińskich elegiach Jana Kochanowskiego // KH. – 1892. – S. 132-133.
62. Manteuffel T., Serejski M. Polskie Towarzystwo Historyczne (1886 – 1956) // Przegląd Historyczny. – 1957. T. 48. №1. – S. 3 – 23.
63. Maternicki J. Miejsce i rola “Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów, 1996. – S. 275.
64. Maternicki J. Polska dydaktyka historii 1918-1939. Materiały i komentarze. Warszawa, 1978. – S.18.
65. Mazanowski M. [Рец.:] Bełcikowski A. Mickiewicz w trzydzieści lat po zgonie // KH. – 1888. – S. 247-249.
66. Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924 // KH. – 1937. – S. 41 – 88.
67. Nehring W. [Рец.:] Brückner A. Średniowieczna poezja łacińska // KH. – 1895. – S. 127-130.
68. Nehring W. [Рец.:] Tretiak J. Ślady wpływu Mickiewicza w poezji Puszkina // KH. – 1890. – S.529-531.
69. Papée F. [Рец.:] Biłous T. Krótki rys założenia i rozwoju c.k. gimnazjum w Bochni // KH. – 1888. – S. 264-266.
70. Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 // KH. – 1937. – S. 3 – 18.
71. Pawłowicz E. Biblioteka hr.Tyszkiewiczów w Wilnie // KH. – 1894. – S. 67 – 70.

72. Pilat R. [Рец.:] Dubiecki M. Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu // KH. – 1889. – S. 267-275.
73. P-t R. (Pilat R.) [Рец.:] Tretiak J. Mickiewicz i Trembecki // KH. – 1887. – S. 265-267.
74. Potoczny J. Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjów klasycznych w Galicji Autonomicznej // Galicja i jej dziedzictwo. T.8. Rzeszów, 1996. – S. 32-88.
75. Rolnz W. [Рец.:] Chotkowski W. Szkoły jezuickie w Poznaniu 1573-1653 // KH. – 1894. – S. 307-309.
76. Schorr M. [Рец.:] Weissberg M. Przyczynki do historii literatury nowohebrajskiej w Polsce XVII-XVIII wieku // KH. – 1898. – S. 946-952.
77. Sokołowski M. [Рец.:] Narkiewicz J.A. Zarys dziejów malarstwa od najdawniejszych czasów do końca XVIII stulecia // KH. – 1891. – S. 640-647.
78. Sokołowski M. Sztuka cerkiewna na Rusi i na Bukowinie // KH. – 1890. – S. 621-657.
79. Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887 – 1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego” // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I Nauki Humanistyczno-społeczne. Zeszyt 15. Historia. Łódź, 1960. – S. 153 – 163.
80. Stankiewicz M. [Рец.:] Jelski A. Wzmianka o bibliotece ś. p. Juliana Biergiela, pastora w Słucku // KH. – 1890. – S. 523-524.
81. Sygma (Łoziński W.) Malarstwo Cerkiewne na Rusi // KH. – 1887. – S. 149-209.
82. Szulakiewicz W. Zainteresowania badawcze lwowskich historyków oświaty i wychowania lat międzywojennych // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Pod. red. J. Maternickiego. T1. Rzeszów, 2004. – S. 222-232.
83. T-k J. (Tretiak J.) [Рец.:] Ziemia T. Adam Mickiewicz podczas podróży w roku 1830-1831 // KH. – 1887. – S. 267-269.
84. Tretiak J. [Рец.:] Огоновский О. История литературы русской т. 1 // KH. – 1888. – S. 69-73;
85. Tretiak J. [Рец.:] Kołesa O. Ukraiński narodny piśni w poezijach Bohdana Zaleskoho // KH. – 1894. – S. 105-107.
86. Tyszkowski K. Polskie Towarzystwo Historyczne 1925-1936 // Kwartalnik Historyczny (дали - KH). – 1937. – S. 130-131;
87. Uł. [Рец.:] Michalewicz I. Podolskaja gimnazia v Winnicie // KH. – 1891. – S. 403-404.
88. Uł. [Рец.:] Sapunow A. Zamiętka o Kollegii Akademii Jezuitów w Połockie // KH. – 1891. – S. 675.
89. W. [Рец.:] Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce // KH. – 1887. – S. 647-650.
90. W.C. [Рец.:] Sokołowski A. Karta z dziejów wychowania w Polsce w XVI i XVII w.
91. Wehrmann M. Studenci Polacy w Pedagogium szczecińskim 1576-1665 // KH. – 1892. – S. 541-543.
92. Winiarz A. Działalność naukowa Stosława Łaguny // KH. – 1900. – S. 571-583.

93. X. [Рец.:] Katalog rękopisów biblioteki zakł. nar. im. Ossolińskich wyd. W.Kętrzyński. T.II; Catalogus codicum manu scriptorum musei principum Czartoryski crakoviensis edid. I.Korzeniowski // KH. – 1887. – S. 309-311.

94. X. [Рец.:] Pamiętnik piętnastoletniej działalności Akademii Umiejętności w Krakowie 1873-1888 // KH. – 1890. – S. 116-121.

95. X. [Рец.:] Rybarski F. Szkoła wyższa realna w Kielcach 1846-1862 // KH. – 1889. – S. 506-507.

96. Σ. [Рец.:] Kołaczkowski J. Wiadomości, dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce // KH. – 1889. – S. 255-256.

97. Σ. [Рец.:] Spawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. T.IV // KH. – 1892. – S. 122-124.

98. Огоновский О. История литературы русской т. 2 // KH. – 1890. – S. 314-325.

99. Огоновский О. История литературы русской т. 3 // KH. – 1894. – S. 107-110.

Lidiya Lazurko

**The problems of disciplinary formation of the history of Polish culture and education from the end of XIX till the beginning of XX century
(by the materials in the periodical "Kwartalnik Historyczny")**

Abstract

The main problems of disciplinary formation of the history of Polish culture and education represented in the periodical "Kwartalnik Historyczny" from the end of XIX till the beginning of XX century are reviewed in the article. The main directions and subjects of Polish education historians research interests centered around the periodical are revealed. The research traditions laid down at this time are determined and the dynamics of the historical and educational branch research changes are presented. The study of the materials of the periodical allowed us to ascertain significant evolutionary progress in identifying the history of culture and school history in independent research areas at the turn of the XIX - XX centuries.

Key words: "Kwartalnik Historyczny", scientific press, specialization of historical science, history of culture, history of education, Polish historiography.

Andrzej STĘPNIK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

UKRAINA I WOJNY KOZACKIE XVII w. W POLSKICH PODRĘCZNIKACH HISTORII Z LAT 1918–1939

Współczesne wydarzenia na Ukrainie budzą nadzwyczaj żywe zainteresowanie Polaków. Towarzyszy temu bezmiar niewiedzy o przeszłości tego narodu. Znawca problematyki ukraińskiej Władysław A. Serczyk zauważył przed laty, że „losy Ukrainy i Ukraińców splotły się z naszymi [polskimi – A.S.] w stopniu bez porównania większym niż losy jakiegokolwiek terytorium i jakiegokolwiek narodu”¹. Mimo oczywistości tej tezy faktem jest, iż problematyka polsko-ukraińskiego sąsiedztwa nadal nie znalazło w naszej historiografii należnego sobie miejsca, aczkolwiek problematyką tą zajmuje się coraz więcej ośrodków naukowych tak na Wschodzie jak i na Zachodzie².

Potencjalnych badaczy tych zagadnień nie zachęca – jak się wydaje – niesłyszana zawilość i emocjonalne, nie wolne od stereotypów, zabarwienie wzajemnych związków oraz występowanie w naszej świadomości wielu wartości i tęsknot przejętych od partnera³.

Wymogiem obecnych czasów jest wyzbycie się narosłych przez lata stereotypów, prowadzących do „olbrzymiej ignorancji, niewiedzy, uprzedzeń, fobii czy nawet nienawiści”⁴. Zadaniem historyków polskich (ale i ukraińskich) jest naukowe przedstawienie aspektów historycznego dziedzictwa obydwu narodów, wykraczającego poza uwarunkowania polityczne z naturalnymi dla nich konfliktami i wzajemnymi pretensjami. Historiografia zachodnia dawno pokonała już ten próg. Polska i Ukraina przestały być tam postrzegane jako dwie, zwaśnione wspólnymi dziejami strony. W globalnym ujęciu, widziane są one jako naturalny pomost pomiędzy chrześcijańskim Zachodem a mongolsko-tureckim i bizantyjsko-chrześcijańskim Orientem⁵. Znamiennym faktem jest, że np. w „Harvard Ukrainian Studies” tereny zamieszkiwane przez polską i ukraińską nację często nazywa się terminem *Commonwealth*, właściwym dla Brytyjskiej Wspólnoty Narodów połączonej tożsamością interesów politycznych, gospodarczych, kulturalnych i in.

¹ W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 5; por. też *Dawne krzywdy nie mogą przestaniać perspektywy*, „Dziennik Kijowski” 1992, nr 4, s. 5; R. Torzecki, *Gdzie Sicz, gdzie Wisła*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 218, s. 12–13.

² Ukrainian Research Institute of Harvard University od 1977 r. wydaje m. in. półrocznik pt. „Harvard Ukrainian Studies”. Rada redakcyjna periodyku składa się głównie z uczonych amerykańskich i zachodnioeuropejskich. Spośród polskich badaczy wchodzi do niej: W. A. Serczyk (Uniwersytet Rzeszowski) i Michał Łesiów (UMCS w Lublinie). Interesujący dorobek w tym zakresie posiada także S. Velychenko: *Sharping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet–Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York 1993; idem, *National History as Cultural Process. A Survey of Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from Earliest Times to 1914*. Edmonton, Alberta 1992.

³ Por. S. Wilkanowicz [i in.], *Bogactwo kultury pogranicza. Dyskusja o kulturze ukraińskiej*, „Znak” R. 40, 1988, nr 4, s. 3–28.

⁴ Ibidem, s. 4.

⁵ Ibidem, s. 10.

Nie jest moją intencją apologia tych poglądów. Mogą one zostać jeszcze zweryfikowane przez naukę. Pragnę jedynie zwrócić uwagę na różnorodność postaw metodologicznych, ujawniających się w postrzeganiu polsko–ukraińskiego współistnienia w różnych środowiskach naukowych.

Przełamanie stereotypowego myślenia o sprawach Polaków i Ukraińców nie może się dokonać bez naukowej analizy historiografii, od wieków będącej pożywką dla kształtowania się charakterystycznej dla obu nacji świadomości historycznej⁶.

Prezentowany artykuł jest próbą szukania „korzeni” współczesnej **świadomości i pamięci**. Przedmiotem moich zainteresowań stały się podręczniki historii z zakresu szkoły powszechnej i średniej doby Polski Odrodzonej (1918–1939). Podręczniki są specyficznym wytworem pracy historyka⁷. Niemal jak w zwierciadle odbijają się w nich panujące tendencje polityczne, pożądane typy postaw, systemy wartości itp. Wybór okresu, z którego pochodzą wybrane źródła historiograficzne, też nie jest przypadkowy. Podręczniki II Rzeczypospolitej najmocniej – w moim przekonaniu – odcisnęły się na świadomości historycznej współczesnych Polaków. Powodów tego stanu rzeczy jest kilka. Po pierwsze, wyrosło na nich niemal całe starsze pokolenie dzisiejszych Polaków (także wielu Ukraińców). Wzięli oni na siebie trud wychowania i kształcenia młodszej generacji, zaszczipiając jej wiele własnych poglądów i doświadczeń. Po drugie, w czasach tych funkcjonowało wiele konkurencyjnych podręczników, reprezentujących wszystkie niemal opcje polityczne, światopoglądowe itp. Pozwala to na lepsze uchwycenie ówczesnego spojrzenia na stosunki polsko–ukraińskie, zwłaszcza w XVII w.

Dla potrzeb niniejszego opracowania analizie poddanych zostało 37 najczęściej używanych podręczników dla szczebla podstawowego i średniego z polskim językiem wykładowym (patrz: Aneks). W większości wyszły one spod piór dydaktyków historii, nie będących badaczami *sensu stricto*. W konsekwencji tego interesujące nas podręczniki są na ogół kompilacją, a tym samym wykładnią typowych dla ówczesnego świata historycznego poglądów na temat polsko–ukraińskiego sąsiedztwa na przestrzeni dziejów oraz funkcjonujących postaw metodologicznych. Autorzy interesujących nas opracowań reprezentowali zróżnicowane opcje polityczne i światopoglądowe. Związani byli rodzinnie i zawodowo ze wszystkimi niemal regionami kraju. Pozwala to na sformułowanie szeregu uogólnień oraz zrekonstruowanie zbiorowego widzenia stosunków polsko–ukraińskich. Należy przy tym poczynić jedno, poważne zastrzeżenie. Analiza wybranych przeze mnie podręczników szkolnych ukazuje niemal wyłącznie polski punkt widzenia. Ich autorzy (poza Włodzimierzem Jaroszem, który był przekonany o swym ukraińskim pochodzeniu) reprezentowali bowiem narodowość polską.

Generalnie rzecz biorąc, historycy II Rzeczypospolitej uświadamiali sobie rangę problematyki polsko–ukraińskiego sąsiedztwa w daleko większym stopniu niż

⁶ Na użytek niniejszego opracowania przyjmuję definicję świadomości historycznej sformułowaną przez Jerzego Maternickiego. Uważa on, że „świadomość historyczna jest zjawiskiem wielowarstwowym. Obok jej /1/ warstwy zewnętrznej, „faktograficznej”, na którą składają się wyobrażenia o konkretnych wydarzeniach i postaciach historycznych /lub quasi–historycznych w przypadku świadomości typowo mitologicznej/, wyróżnić w niej można /2/ sferę sądów ogólnych, syntetycznych, dotyczących, całokształtu dziejów i ich mechanizmach”. Por. J. Maternicki, *Wielkość kształtu historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1986, s. 241–242.

⁷ Szerzej na ten temat m. in. A. Glińsk–Nadgórska: *Jednostka a społeczeństwo w podręcznikach szkoły podstawowej w Polsce Ludowej*, [w:] *Wybitni i przeciętni przywódcy a lud i społeczeństwo w dziejach*, red. S. Michalkiewicz, Katowice 1985, s. 116.

twórcy współczesnych opracowań szkolnych (liczymy je w promilach!), lecz mniejszym niż to miało miejsce w podręcznikarstwie XIX stulecia. Potwierdza to fakt, że sprawom ukraińskim i polsko-ukraińskim poświęcono w podręcznikach polskich okresu międzywojennego ok. 3% miejsca (przy wskaźniku 4,6% w okresie Oświecenia i 4% w czasach romantyzmu). Wśród historyków polskich największym zainteresowaniem cieszyły się wystąpienia kozackie XVII w., a zwłaszcza powstanie Bohdana Chmielnickiego, które zajmowało aż 1,13% treści zawierających się w podręcznikach omawiających czasy nowożytne⁸. Prezentowany przez nie obraz nie był oryginalny ani obiektywny. Ideowe podstawy szkoły wpływały bowiem w znacznym stopniu na deformowanie obrazu wspólnego bytowania tych dwóch narodów na wspólnym terytorium.

Szkolny wykład historii, ogólnie rzecz ujmując, prezentując problematykę powstań kozackich zmierzał przede wszystkim do ukazania w sposób pośredni genezy i rozwoju narodu ukraińskiego, egzystującego przez wieki – jak uważano oficjalnie w przedwojennej Rzeczypospolitej – obok Polski i dzięki Polsce. Miał też na celu ukazanie wspólnego pnia kulturowego obydwu nacji, co predysponowało je do spełniania podobnej roli w dziejach Europy⁹. Podręczniki, nie dyskontując istniejących różnic pomiędzy nimi, zmierzały do zaznaczenia tych momentów procesu dziejowego, które podkreślały bliskość kulturową i wspólnotę interesów Polaków i ludności Ukrainy. Zmierzały do konstrukcji przesłania o dziejowej potrzebie wzajemnego współdziałania w przyszłości.

Co do kwestii początków Ukrainy i narodu ukraińskiego nie było zgodności wśród autorów podręczników historii z lat 1918–1939. Zaznaczają się w tym zakresie dwa – niezbyt zresztą klarowne stanowiska. Pierwsze (charakterystyczne dla opracowań z lat dwudziestych i modelu wychowania „narodowego” w szkole), wyrażało przekonanie, że naród ukraiński zaczął kształtować się ewolucyjnie już od czasów podziału Rusi w XIV w., głównie pod wpływem kultury polskiej. Drugie (typowe raczej dla późniejszych prac i systemu wychowania „państwowego”), sytuowało ten proces w XVII stuleciu i wiązało go z impulsem, jakim były buntury kozackie. Genezę narodu ukraińskiego prezentowało jako syntezę tradycji ruskiej, polskiej i kozackiej. Ten kierunek refleksji historycznej, ze zrozumiałych względów, jest przedmiotem naszego zainteresowania.

Wiązał on jego początki procesów narodowo- i państwowotwórczych na Ukrainie z wykształceniem się charakterystycznej dla jej mieszkańców odrębności¹⁰. Proces ten – zdaniem autorów większości podręczników (np. Natalii

⁸ Por. A. Stępnik, *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyznych okresu porzoborowego 1795–1918*, Lublin 1998, 287; idem, *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie we współczesnych podręcznikach historii w Polsce*, [w:] *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2001, s. 103.

⁹ Por. idem, *Antemurale christianitatis – dzieje mitu obrony Europy Zachodniej*, „Bezpieczeństwo Świat – Region – Polska Security World – Region – Poland”, Zeszyty Naukowe WSAP, 2013, nr 1 (3), s. 95–105.

¹⁰ Podobnie jak profesor uniwersytetów amerykańskich i kanadyjskich Ivan Łysiak–Rudnickij uważam, że „charakter narodowy jest tożsamy ze swoistym sposobem życia, kompleksem wartości kulturowych, zasadami zachowania i systemem instytucji właściwych danemu narodowi. Charakter narodowy formuje się historycznie i można wyznaczyć te czynniki, które przyczyniły się do jego poznania. Kiedy charakter narodowy zdąży się już skryształizować, zaczyna wykazywać dużą stabilność i umiejętność odrzucania albo asymilowania oddziaływań destrukcyjnych. Bardzo ważna jest druga sprawa: charakter narodowy nigdy nie przedstawia sobą czegoś absolutnie unikalnego i oryginalnego a więc raczej indywidualną kombinację cech, które są szeroko rozpowszechnione w świecie i wspólne wielu narodom”. Cyt. za I. Łysiak–Rudnickij, *Ukraina między Wschodem i Zachodem*, „Znak” R. 40, 1988, s. 38–47; szerzej na ten temat: idem, *The Ukraine between East and West. Das Ostliche*

Gąsiorowskiej, Anny Fischerówny, Mariana Janelllego, Czesława Nankego) – rozpoczął się wraz z powstaniem Kozaczyzny i przebiegał początkowo dość spontanicznie na stepach Ukrainy nad dolnym Dniestrem, Bohem i Dnieprem, które zgodnie z tradycją literacką nazywano Dzikimi Polami¹¹. Rozwijał się on wraz z poszerzaniem się terytorium, znajdującego się pod jurysdykcją kozacką. Stworzyło warunki do kształtowania się nowej grupy etnicznej, z typowymi dla niej cechami charakterologicznymi. Tego rodzaju spojrzenie przyczyniło się to do spopularyzowania nazwy „Ukraina”, która stopniowo wyparła nazwę „Ruś” (wywodzącą się z czasów średniowiecza) lub „Małoruś” (rodem z konserwatywnej historiografii rosyjskiej).

Cechy te – nie istniały w tej kwestii rozbieżności – były konsekwencją warunków, w jakich zachodził proces osadnictwa na Ukrainie w XVII w. Wpływały na nie przede wszystkim: motywy przybywania osadników na ziemie ukraińskie (chęć posiadania własnej ziemi, zbiegostwo przed pańszczyzną, chronienie się przed prawem, chęć zdobycia majątku drogą rozboju, przeżycia heroistycznej przygody itp.), przenikanie się cech narodowych nowych osadników (Rusinów, Polaków, Tatarów, Wołochów, Ormian, Turków, Żydów i in.) oraz warunki codziennej egzystencji (obcowanie z permanentnym niebezpieczeństwem, konieczność posiadania broni, brak zwyczajowych i prawnych norm postępowania, brak względnej nawet stabilizacji itd.). Nie bez znaczenia były też możliwości polityki polskiej na tych terenach, ściślej – pewnej próżni politycznej.

Przesłanki te sprawiły, że na terenach Ukrainy zaczął wykształcać się lud z tatarską zwany Kozakami, co oznaczało wojowników, włóczęgów lub ludzi wolnych nie posiadających ziemi¹². Był to czynnik etniczny – zdaniem autorów podręczników – w znacznej części napływowy, różnej wiary i narodowości (Gebertowie, Krotoski), dzielny i bitny (Janelli, Jarosz, Pini, Zakrzewski), dumny i gotowy na wszystko (Janelli, Kisielewska, Szelański), pracowity (Bobek, Jarosz), kierowany przez wodzów odznaczających się niepospolitym męstwem i poświęceniem (Nanke, Ryniewicz), rozmiłowany w niczym nie skrupowanej swobodzie (Nanke, Pohoska, Wyszacka), nie uznający nad sobą żadnej państwowej władzy (Bałaban, Nanke), skory jednocześnie do buntu, zdrady i rozboju (Bobek, Krotoski, Nanke, Szelański), pozbawiony głębszej świadomości politycznej lecz potrafiący wchodzić w korzystne dla siebie sojusze (Gąsiorowska, Grzymałowski, Nanke, Wyszacka), żyjący w poczuciu rzeczywistej lub urojonej krzywdy (Drewnowski, Nanke). Lud ten oraz *ethos* jego życia miał – zdaniem wspomnianej grupy historyków – pewien wpływ na wykształcenie się zespołu cech charakterystycznych dla całej ludności ukraińskiej. Ścisłe splatanie się jej losów z wydarzeniami doby buntów kozackich pogłębiało to zjawisko, prowadząc do jej emancypacji.

Kozaczyzna, jako źródło późniejszych, poważnych kłopotów Rzeczypospolitej, w widoczny sposób wzbudzała wśród autorów wszystkich podręczników

Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in Memoriam SS Cirilli et Methodii anno 1963 celebrati. Wiesbaden 1963; idem, *Miż istoriju a politkoju*, München 1976.

¹¹ Por. A. Fischerówna, *Opowiadania z dziejów ojczystych dla ludu i młodzieży*, Przemysł 1921, s. 33.

¹² W. Grzymałowski, *Dzieje Polski w krótkim zarysie, dla użytku młodzieży*, wyd. 12 poprawione i uzupełnione przez M. A. Warszawa 1922 s. 88; K. Krotoski, op. cit., s. 78.

ambiwalentne odczucia. Względy dydaktyczno–wychowawcze (będące pochodną asymilacyjnej polityki narodowościowej państwa) powstrzymywały ich jednak od szermowania epitetami, tak charakterystycznymi dla historiografii przełomu XIX i XX w.

W latach 1918–1939 – przypomnijmy – władze oświatowe zalecały, by „w szkołach do których uczęszcza młodzież mniejszości narodowych [...] szczególnie podkreślić [...] momenty, które wykazują ich zbiorowy i jednostkowy twórczy udział w państwowym życiu Polski, możliwość rozwijania własnej kultury w ramach państwowości polskiej oraz zasad tolerancji narodowej i wyznaniowej, wytyczną polityki Polski”¹³. Dla realizacji tego celu – dodajmy jeszcze – Sekcja Dydaktyczna Oddziału Lwowskiego PTH wydała *Materiały i wskazówki do nauczania historii Ziemi Czerwieńskiej* w opracowaniu Ewy Maleczyńskiej i Aleksego Gilewicz¹⁴. W pracy tej stonowanie ocen rzeczywistych konfliktów polsko–kozackich miało, zgodnie z intencją autorów, wiązać ludność kresową z macierzą, dawać wyraz znaczeniu polskiej i ukraińskiej kultury na kresach oraz zaszczeplać wzajemny szacunek, jak też neutralizować wrogi stosunek do Polski¹⁵.

Obraz szlachetnego, aczkolwiek nie pozbawionego wad, Kozaka nie udało się utrzymać na kartach podręczników przy prezentacji mniejszych powstań kozackich (Kosińskiego, Nalewajki, Łobody, Sulimy, Pawluka i in.), a zwłaszcza powstania Bohdana Chmielnickiego. Inspiratorów tych wystąpień oskarżano powszechnie o tragiczne w skutkach wyniszczenie kraju, sprowokowanie wojen z Tatarami, Turcją, Moskwą i pośrednio ze Szwecją oraz nieposzanowanie zasad chrześcijańskich. „Chłopi na Ukrainie, Podolu, Wołyniu i Rusi Czerwonej – pisał np. W. Grzymałowski – powstałi przeciwko swym panom i za ucisk doznawany wywierali zemstę straszliwą. Połączywszy się z Kozakami, palili wsie i miasteczka, wyżyнали szlachtę i Żydów, dopuszczali się niesłychanych okrucieństw, gwałtów i zbrodni”¹⁶.

Krwawe te wydarzenia próbowano w polskim podręcznikarstwie okresu międzywojnia zinterpretować tak, ażeby – mimo wszystko – uzasadnić nie tylko polski stan posiadania na Wschodzie, ale także ukazać swego rodzaju symbiozę kulturową ludności polskiej (będącą motorem postępu cywilizacyjnego na tych terenach) i ukraińskiej. W związku z tym pojawił się problem oceny odpowiedzialności za wyniszczające walki na Ukrainie. Mając na uwadze wyżej sprecyzowane cele, próbowano nadać tym wydarzeniom wymiar rebelii, rozpętanej przez niecywilizowanych „hultajów”, która wciągnęła w swe tryby rzesze, żyjących z poczuciem krzywdy, mieszkańców pogranicza.

I tak liczbę „buntowników” szacowano na ok. 300 000¹⁷. Nie było więc powodów do oskarżania całej ludności Ukrainy (zwanej przez Adama Szelągowskiego i oficjalną historiografię rosyjską – Małorusinami) o ogrom

¹³ Por. *Program nauki w gimnazjach państwowych. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933, s. 8–9; *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933, s. 8.

¹⁴ Lwów 1933.

¹⁵ Ibidem, s. 2–4; por. też: M. Kwapiszewski, *Kozak romantyczny*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. V, *Między Wschodem i Zachodem*, cz. 2, *Piśmiennictwo pogranicza*, red. R. Łużny, S. Nieznanowski, Warszawa 1991, s. 271–283.

¹⁶ W. Grzymałowski, op. cit., s. 120–121.

¹⁷ Ibidem, s. 124.

zaistniałych nieszczęść¹⁸. Obok „dzikiej tłuszczy” funkcjonowały na kartach podręczników rzesze „dobrych Ukraińców”. Wśród nich wymieniano się wierne hufce Kozaków rejestrowych i ich oświeconych przywódców (Sachajdaczny–Konaszewicz, Jan Wyhowski), a przede wszystkim mieszkańców *semper fidelis* Lwowa, którzy orężnie przeciwstawili się zagonom Chmielnickiego w obronie uznawanych przez siebie wartości Zachodu.

Także nie wszystkich Kozaków obwiniano za rozegraną tragedię. „Kozacy stanowili – w ujęciu mesjanistycznej historiozofii F. Konecznego – [...] ledwie piątą część tego tłumu, a pięć razy tyle było rozmaitej czerni, której część nie miała zbiegła się dla rabunku, a część dla uniknięcia jasyru; ta część także wolała sama rabować, niż dać się rabować. A wszystko to ciemne, dzikie, wyuzdane, pijane, gotowe do wszelkich bezeczeństw, byle dostać wódki, której po kilkadziesiąt kuf stało zawsze w obozie Chmielnickiego. Czerń ta podszywając się pod nazwą Kozaków, sprawiła zachowaniem się swym w walce i u siebie w obozie, że wyraz Kozak, począł znaczyć tyle, co opój, bezecnik, rabuś, barbarzyńiec, nie szanujący żadnego przykazania boskiego, ni prawa ludzkiego”¹⁹. O tej grupie uczestników powstania wyrażano się jednak w podręcznikach nawet z pewnym współczuciem, traktując ją jako ofiary intryg Chmielnickiego i jego agitatorów oraz istniejących wówczas stosunków społeczno–politycznych. Wskazywano na brak rozwiniętej świadomości politycznej ludu ukraińskiego. W związku z tym hasła antyszlacheckie, antyjezuickie i antyżydowskie znajdowały wśród niego podatny grunt.

Autorzy podręczników dawali wyraz przekonaniu, że powstanie to stanowiło tragiczny epizod w dziejach wzajemnego bytowania ludności polskiej i ukraińskiej, wywołany przez „synów marnotrawnych” Rzeczypospolitej. Odpowiedzialnością za krwawe żniwo największego z powstań obarczano (szczególnie w nowszych podręcznikach) samego Bohdana Chmielnickiego – pisarza wojsk zaporoskich, nie zaś ukraińskiego przywódcę. W związku z tym pojawiła się tendencja do podkreślania, że najsylniejszy z atamanów został wychowany w polskim i katolickim kręgu kulturowym. Powszechnie informowano, o jego edukacji w szkołach jezuickich Jarosławia oraz udziale (po stronie polskiej) w bitwie pod Cecorą. Wyrażano przekonanie, że wywołanie powstania było konsekwencją osobistej krzywdy, której doznał Chmielnicki ze strony podstarościego czechryńskiego Daniela Czaplińskiego. Powstanie to – jak sugerowali autorzy podręczników – **nie wybuchło z pobudek narodowościowych**. Dowodem tego miał być pierwotny sojusz Chmielnickiego z Tatarami, a nie miejscową ludnością. W późniejszym okresie ataman także dążył do rozstrzygnięcia zaistniałego konfliktu przy pomocy najgroźniejszych wrogów Rzeczypospolitej – Turcji i Rosji. Udział miejscowej ludności w powstaniu miał jedynie to rozstrzygnięcie przyspieszyć i być kartą przetargową w kontaktach z siłami mogącymi doprowadzić do oderwania Ukrainy od Polski i zagwarantowania tam władzy Chmielnickiego.

¹⁸ Por. A. Szelągowski, *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich. Część trzecia obejmująca dzieje nowożytne z 56 rycinami* wyd. 2, przejrane i dostosowane do program MWRiOP, Warszawa 1923, s. 68.

¹⁹ F. Koneczny, op. cit., s. 180.

W swych ocenach autorzy podręczników (zwłaszcza późniejszych) unikali określania tych wydarzeń jako konfliktu polsko-ukraińskiego. Traktowali je jako wojnę domową pomiędzy obywatelami tego samego państwa, mającymi rozbieżne interesy²⁰. Bunt na Ukrainie uważali (tak jak historycy romantyczni) za „kłótnię w rodzinie”, wspólne, aczkolwiek bolesne doświadczenie obydwu bratnich sobie narodów.

Losy powstania – wyjaśniano – stały się zarzewiem przyszłych konfliktów, ale i okazją do wykształcenia się zrębów nowożytnej świadomości narodowej Ukraińców. Lata walki – będącej szkołą charakterów i wartości – sprawiały, że „wśród bardziej oświeconych Kozaków dojrzało przekonanie, że wolna kozaczyzna nie może istnieć w ramach Turcji, ani Moskwy, mającej rządy despotyczne, lecz tylko Polski gdzie, ze względu na jej ustrój, idea swobód narodowych i religijnych najłatwiej mogła znaleźć zrozumienie”²¹.

Opis końcowego etapu powstania Chmielnickiego przyniósł zbliżenie stanowisk wszystkich autorów polskich podręczników historii. Różniąc się w kwestii początków kształtowania się narodu ukraińskiego, zgodnie wyrażali opinię, że w drugiej połowie XVII w. Koronę i Ukrainę zamieszkiwały dwa różne narody, ukształtowane odmiennymi warunkami procesu dziejowego. Wówczas to na dworze polskim i wśród starszyny kozackiej dojrzała koncepcja uregulowania wzajemnych stosunków poprzez utworzenie autonomicznego „księstwa ruskiego”, obejmującego trzy województwa: kijowskie, braclawskie i czernihowskie. Uгода zawarta w 1658 r. w Hadziaczu (porównywana do unii lubelskiej), według autorów podręczników szkolnych z lat 1918–1939, była przełomowym momentem współżycia obydwu narodów. Ugruntował on poczucie odrębności mieszkańców Ukrainy oraz uświadomił Polakom konieczność zaakceptowania tej odmienności. Był ważnym krokiem do pojednania i przyjęcia nowych norm współżycia obu nacji. Szkolny wykład historii wzbogacił się przy tej okazji o nowy element: obok pojęcia narodu zamieszkującego Ukrainę pojawił się **obszar** przez niego zajmowany.

W podręcznikach historii okresu międzywojennego nie znajdujemy jednolitego obrazu Ukraińca drugiej połowy XVII wieku wraz z jego cechami narodowymi. Nie pojawił się też termin „Ukraińiec”. Uważna analiza opracowań szkolnych skłania do sformułowania wniosku, że w opinii większości historyków dwudziestolecia międzywojennego południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej były zamieszkiwane przez ludność (której nie odmawiano praw narodowych) utożsamiającą się z tradycją dawnej Rusi, Polski i Kozaczyzny.

W opinii części interesującej nas grupy dziejopisów oblicze narodowe Ukraińców kształtowało się głównie po buntach kozackich i licznych wojnach prowadzonych przez Rzeczpospolitą o zachowanie swego stanu posiadania na Ukrainie. Walki te w poważnym stopniu zniszczyły tu dawną kulturę ruską oraz polską i przyczyniły się do kształtowania się nowej „kultury pogranicza”. Powstała ona w wyniku spotkania wielu kultur w warunkach braku stabilizacji politycznej.

Proces ten był możliwy od 1671 r. – jak można wyczytać w podręcznikach – tylko na terenach włączonych do Polski na mocy rozejmu andruszowskiego 1667 r.

²⁰ Por. Cz. Nanke, op. cit., s. 150, 156.

²¹ Ibidem, s. 156.

Demokratyczny ustrój oraz tradycyjna tolerancja pozwalały na kształtowanie się życia narodowego. Inaczej przedstawiała się sytuacja na ziemiach Ukrainy zadnieprzańskiej, pozostającej w rękach moskiewskich. Tam carowie nie wdawali się w żadne układy z nowymi poddanymi i surowo tłumili wszelkie przejawy niezależności²². Tam „Ugoda Hadziacka stała się tylko pięknym snem, o którym śnili ci, którzy przekładali zgodę nad niezgodę, braterstwo nad rozterki, miłość Ojczyzny nad prywatę i egoizm”²³.

Na podstawie podręczników historii z lat 1918–1939 trudno jest sprecyzować na czym wspomniany rozwój życia narodowego miał polegać. Jego przejawów historycy upatrywali właściwie w stopniowym odchodzeniu ludności południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej od orientalnego kręgu kulturowego. Często – świadomie lub nie – mieli na myśli zjawisko polonizacji mieszkańców Ukrainy. Dla F. Konecznego np. znakiem czasu było to, że za panowania Jana Sobieskiego »dawniejsza [...] szlachta ruska, na Wołyniu i w dawnej ziemi Lachów, na Rusi Czerwonej polszczyła się od „potopu” szybko. Wstydząc się gwałtów i bezceństw popełnianych przez wojska Chmielnickiego niby w imię Rusi, z taką Rusią nie chciała mieć nic wspólnego«²⁴. Do cech odróżniających Polaka od Ukraińca zaliczali przede wszystkim przynależność tego drugiego do obrządku prawosławnego lub unickiego, rustykalny tryb życia, używanie lokalnego języka ruskiego w kontaktach codziennych, opór wobec państwa i katolicyzmu itp. Było to więc spojrzenie daleko uproszczone. Nie brało ono pod uwagę stanowiska historiografii ukraińskiej, która w tym czasie miała poważne osiągnięcia, znane w skali europejskiej. Atrybuty zaznaczającej się w większości omawianych podręczników refleksji historycznej skłaniają do klasyfikowania jej jako **neoromantycznej**, akcentującej przede wszystkim pozytywne zjawiska w dziejach Polski, z silnie ujawniającym się nurtem apologetycznym, sławiącym polską misję cywilizacyjną na Wschodzie i inne mity narodowe²⁵. Wskazują na pojawienie się w okresie drugiej niepodległości Polski dość wyraźnego dysonansu pomiędzy historiografią naukową, gdzie tendencje te nie zarysowały się aż tak wyraziście, a podręcznikami do nauczania-uczenia się historii. Podręczniki pozostawały na służbie idei narodowej lekceważąc najnowsze osiągnięcia nauki historycznej.

Bibliography,

spis wykorzystanych podręczników:

1. BAŁABAN J, *Dzieje Polski. Książka pogłówna dla dojrzałszej młodzieży i dorosłych z 266 rycinami napisal [...]*, wyd. 4 przerobione, Lwów 1922.
2. BARTOSIKÓWNA J., KNIATOWA M., *Nauka historii. Podręcznik dla kl. II gimnazjów działu przemysłowego*, Lwów [1938].

²² Por. A. Ryniewicz, op. cit., s. 142; M. Janelli, J. Kisielewska, *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką*, wyd. 3, Lwów-Warszawa 1924, s. 75.

²³ H. Pohoska, M. Wyszczacka, *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla V-ej klasy szkół powszechnych*, Warszawa 1934 s. 165.

²⁴ F. Koneczny, op. cit., s. 211.

²⁵ Por. M. H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej...*, s. 93 i n.

3. BOBEK P., *Elementarna nauka historii ojczystej i powszechnej. Szkice lekcji do użytku nauczycieli szkół powszechnych*, cz. I, wyd. 2 zmienione i uzupełnione, Cieszyn 1925.
4. BORNHOLTZ T., *Historia. Dla klasy 4 gimnazjów*, Lwów 1937.
5. DREWNOWSKI K., *Obrazy z dziejów Polski dawnej i obecnej. Podręcznik do nauki historii dla VI klasy szkół powszechnych 2 stopnia, Kurs A*, Lwów 1938.
6. DUSZYŃSKA J., WITWICKI T., *Elementarna nauka historii dla szkół powszechnych*, wyd. 2, Lwów 1930.
7. *Dzieje Polski dla użytku szkół polskich w Ameryce*, [wyd.] popr. i uzupełn., Chicago 1928.
8. DZIERŻANOWSKA M., *Dzieje ojczyste. Podręcznik do nauki na klasę I i II*, wyd. 25 uzupełnione, Warszawa 1924.
9. DZWONKOWSKI W.: *Repetitorium maturalne z historii powszechnej*, cz. 3–4, *Historia nowożytna ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski*, Warszawa 1926.
10. FISCHERÓWNA A., *Opowiadania z dziejów ojczystych dla ludu i młodzieży*, Przemyśl 1921.
11. GĄSIOROWSKA N., *Dzieje Polski porzecznej w dwunastu obrazach*, Warszawa 1918.
12. GEBERT B., GEBERT G., *Opowiadania z dziejów ojczystych dla niższych klas szkół średnich*, wyd. 5, uzupełnione z 127 rycinami, tablicą strojów i mapką, Lwów–Warszawa 1920.
13. GEBERT B., GEBERT G., *Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski, Litwy i Rusi*, cz. I, *Do elekcji Stanisława Augusta*, Lwów–Warszawa 1925.
14. GRZYMAŁOWSKI W., *Dzieje Polski w krótkim zarysie dla użytku młodzieży*, wyd. 12 poprawione i uzupełnione przez M. A., Warszawa 1922.
15. JANELLI M., KISIELEWSKA J., *Z dziejów ojczystych. Zbiór opowiadań dla młodzieży szkół powszechnych i średnich z 35 rycinami i mapką*, wyd. 3, Lwów–Warszawa 1924.
16. JAROSZ W., *Historia. Podręcznik dla VII klasy szkół powszechnych*, Lwów 1936.
17. JAROSZ W., PINI T., *Opowiadania z przeszłości i teraźniejszości Polski. Podręcznik do nauki historii dla IV klasy szkół powszechnych 1. stopnia, Kurs C*, Lwów 1938.
18. JASTRZĘBOWSKA J., *Dzieje powszechne. Podręcznik dla seminariów nauczycielskich z 50 rycinami*, Warszawa 1920.
19. KONECZNY F., *Dzieje opowiedziane dla młodzieży*, wyd. 2 przerobione i uzupełnione dziejami porzeczowymi, Poznań–Warszawa–Wilno 1922.
20. KROTOSKI K., *Dzieje powszechne*, t. 3, *Dzieje nowożytne*, cz. I, *Od rewolucji religijnej do rewolucji francuskiej*, wyd. 2, Lwów 1922.
21. KRYWULT W., *Historia powszechna i Polski*, wyd. 3 przejrane, poprawione i uzupełnione oraz dostosowane do programu Ministerstwa WRiOP, Zamość 1924.

22. LECHICKA J., *Historia. Podręcznik dla pierwszej klasy liceum, cz. I, Dzieje wieków średnich, dzieje nowożytne*, Lwów [b.d.w.].
23. MALECZYŃSKA E., GILEWICZ A., *Materiały i wskazówki do nauczania historii Ziemi Czerwieńskiej*, Lwów 1933.
24. MARTYNOWICZOWNA W., *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik do nauki historii dla IV klasy szkół powszechnych I stopnia. Kurs C*, Lwów 1938.
25. MOSZCZEŃSKA W., MROZOWSKA H., *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną*, Lwów 1937.
26. MOSZCZEŃSKA W., MROZOWSKA H., *Podręcznik do nauki historii na trzecią klasę gimnazjalną*, Lwów 1935.
27. NANKE Cz., *Historia nowożytna. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich, cz. I: Od początku w. XV do pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej*, wyd. 4, Lwów–Warszawa 1929.
28. POHOSKA H., WYSZNACKA M., *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla V–ej klasy szkół powszechnych*, Warszawa 1934.
29. RYNIEWICZ A., *Początkowy kurs historii średniowiecznej i nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski*, wyd. 2 ilustrowane z mapkami, Lwów–Warszawa 1920.
30. SCHÖNBRENNER J., *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Historia Polski dla 5–ej klasy szkoły powszechnej*, Warszawa [1933].
31. SCHÖNBRENNER J., *Obrazki z dziejów Polski. Podręcznik do nauki historii dla VI kl. szkół powszechnych drugiego stopnia. Kurs A*, Warszawa 1938.
32. SEMKOWICZ A., *Dzieje powszechne. Opowiadania dla niższych szkół gimnazjalnych i realnych, cz. 1*, Lwów 1921.
33. SMOLEŃSKI W., *Historia Polski*, Warszawa [1927].
34. SZELAĞOWSKI A., *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich, cz. 4, Okres nowoczesny, ze 127 rycinami*, Warszawa 1925.
35. SZELAĞOWSKI A., *Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich. Cz. trzecia obejmująca dzieje nowożytne, z 56 rycinami*, wyd. 2 przejrzone i dostosowane do programu MWRiOP, Warszawa 1923.
36. *Wyciąg z dziejów powszechnych do użytku uczącej się młodzieży szkół średnich*, wyd. 9, Lwów [b.d.w.].
37. ZAKRZEWSKI W., *Historia powszechna na klasy wyższe szkół średnich. t. 3, Historia nowożytna*, uzupełnił L. Boratyński, wyd. 10, Kraków–Warszawa 1921.

Andrew (Andrzej) Stepnik

**Ukraine and the Cossack wars of the XVII century
in the Polish textbooks of history in 1918–1939**

Abstract

The article is devoted to the clarification of the features of the image of the Ukrainian Cossacks in textbooks on history, which functioned in the educational space of the Second Polish Commonwealth. The school interpretation of the Cossack phenomenon emphasized those moments of the historical process, which underlined the proximity of cultures and the common interests of the Polish and Ukrainian peoples. The purpose of this narration was to form an understanding of the historical need for cooperation in the future. However, what concerned the Cossack liberation movements, especially during the Khmelnytsky, Uprising the assessments acquired unequivocal negativity: all national motives of the Cossacks were rejected, but private considerations of the Cossack leaders were highlighted. The struggle of the rebels of Ukraine was depicted as a civil war, a painful but common experience of fraternal peoples. It was concluded that such assessments were due to the rule of neo-romanticism, which excluded exclusively positive features in the history of Poland.

Key words: Ukraine, Cossack wars, school textbooks, Second Polish Commonwealth, neo-romanticism.

Богдан ЯНИШИН

Інститут історії України
НАН України (Київ)

НАУКА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДОБИ АВТОНОМІЇ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Протягом тривалого часу галиціана є одним із найбільш популярних напрямків історико-регіональних студій, насамперед, серед польських і українських дослідників. Справжній розквіт такого зацікавлення припав на останні десятиліття, коли в пошуку джерел власної модерної національної ідентичності та з'ясування генези польсько-українських взаємин, неодмінно згадується доба співжиття цих двох народів у Габсбурзькій Галичині за часів автономії. Свідченням згаданого інтересу є напевно неозора кількість різнопланових публікацій, як також функціонування кількох тематичних дослідницьких колективів, у своїй основі польсько-українських, представники яких зосереджені на всебічному осмисленні полікультурного феномену Галичини. Для прикладу, згадаємо найбільш продуктивні – «Галичина та її спадщина», «Краків-Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX ст.», «Львів: місто – суспільство – культура», «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX–XX ст.» та «Галичина 1772–1918 рр.» тощо.

При цьому особлива увага в середовищі дослідників прикута до широко зрозумілих культурних процесів, котрі завдячуючи самоврядному статусу Галичини показали просто-таки вражаючу динаміку, в порівнянні з іншими сферами тогочасного громадського життя. Саме успіхами в цій галузі зазвичай пояснюються факти стрімкого інституційного становлення української та польської науки й її вихід на міжнародну арену, зростання національної свідомості серед широких мас, успішне долаття неписьменності, виховання чисельної інтелігентської верстви та ін. У підсумку, це дозволило аргументовано говорити про край як «П'ємонт» для його найбільших національних громад (українців, поляків і євреїв), чоловічі представники яких, як із парламентської трибуни, так і в архівах, бібліотеках та університетах «кували» зі своїх співвітчизників модерні спільноти.

Втім, таке розуміння вагомості галицької наукової традиції не було традиційним. Як історіографія міжвоєнного часу, так і опановане марксизмом суспільствознавство 40-80-х років XX ст., зі зрозумілих ідеологічних мотивів змальовували автономний період в історії краю винятково у темних барвах, наві'язуючи до знаних праць Стефана Залеського «*Ciemnota Galicji w swietle cyfr i faktów*» та Станіслава Щепановського «*Nędza galicyjska*». Цілковито в унісон зі згаданими авторами, знаний краківський фізик-теоретик Владислав Натансон на зорі польської незалежності так відгукувався про умови наукової праці за часів своєї молодості: «Роки спливали у безплідних чи малоплідних

зусиллях і енергія та здоров'я польських учених йшли на боротьбу з тісністю та бездумністю віденської бюрократії».¹

Тож на зламі 80-90-х рр. минулого століття перед українськими та польськими дослідниками постало завдання критичної перевірки історіографічного стереотипу про «мачушине» ставлення австрійської держави до культурних потреб своїх підданих загалом і їхніх наукових аспірацій, зокрема, що стало можливим завдяки широкому доступу до бібліотечних і архівних колекцій по обидві сторони кордону. Власне, від того часу постійно наростає небуденна зацікавленість науковою культурою Галичини автономічної доби, що вимагає історіографічної рефлексії та певного підсумування – особливо за період останньої чверті століття, адже історіографія наукознавства попередньої доби на сьогодні здебільшого опрацьована.² При цьому ми зосередимося на східногалицькому регіоні, де у взаємній конкуренції та впливах розвивалася наукова культура домінуючих національних громад краю – українців, поляків та євреїв.

Звертаючись до проблеми стану науки на галицьких теренах у другій половині XIX – на початку XX ст., сучасні дослідники цілком виправдано виокремлюють екстерналістський чинник, акцентуючи вагомість надання краю широких автономних прав. Це спостереження найбільш влучно сконцептуалізував знаний краківський історик науки Юліан Дибець: «Справа матеріальної підтримки науки є дуже важливою [...]. Водночас, надзвичайно вагомим моментом є свобода загалом, втім, свобода, котра надається суспільству, а зокрема, людям науки і інституціям, що займаються дослідженнями. У цьому випадку, вже саме надання свободи об'єднуватися шанувальникам знання та науки, надання прав інституціям, означає опіку над ними й їхню підтримку. Власне, цього елементу бракувало під пруським і російським пануванням [...]».³

Справедливість цього спостереження чи не найбільшою мірою доводить стрімкий інституційний поступ: надання автономії Галичині, разом із іншими краями монархії, практично одразу стало поштовхом до постійно зростаючої тенденції творення наукових товариств. У доавтономічному окресі будь-які зусилля до творення інституцій гальмувалися імперською владою й не допускалося до їхньої реалізації. Надання ж автономії звільнило потужну суспільну енергію, створило правові можливості кооперації людей науки. Від тоді, рік за роком почали поставати щоразу нові товариства, передусім,

¹ Цит. за: Dybiec J. *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej* // *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 3. Nauka i Oświata. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 34.

² Maternicki J. *Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX-XX w.* // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 29-64; Zaskilniak L. *Ukraińskie badania lwowskiego środowiska historycznego XIX-XX w.* // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 65-78; Dybiec J. *Nauka w Galicji. Stan i potrzeby badań* // *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Praca zbiorowa pod redakcją A. Kawalec, W. Wierzbicka, L. Zaskilniaka. Wstępem opatrzył J. Maternicki. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. – T. 2. – S. 267-284.

³ Dybiec J. *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej* // *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 3. Nauka i Oświata. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 34.

професійної інтелігенції. Тож саме автономія дала імпульс до об'єднання людей, котрі мали на меті наукову та науково-господарську діяльність.

В українському випадку, маємо всі підстави говорити про те, що лише в автономічну добу виникають перші інституції з виразним завданням плекати національну науку рідною мовою. Вповні очікувано, що увага українських дослідників найбільше прикута до «некоронованої» Академії наук – Наукового товариства імені Шевченка, котре постало в 1873 р. як літературне, а в 1892 р. обрало чіткий академічний вектор свого подальшого розвитку. Ініціатор такого перетворення – тогочасний голова Товариства Олександр Барвінський – виразно окреслив перспективу очолюваній ним інституції перетворитися у майбутньому на класичну Академію наук, як це сталося, приміром, у випадку Краківського наукового товариства. Ще більш послідовно академічні перспективи НТШ плекав наступник О. Барвінського Михайло Грушевський, чие головування протягом 1897-1913 рр. в історіографії одностайно маркується як «золота» доба Шевченкової інституції. До речі, малознаним є той факт, що НТШ дало початок іншим українським галицьким науковим товариствам. Для прикладу згадаємо, що в 1910 р. лікарська комісія Товариства була перетворена на Руське (згодом – Українське) лікарське товариство.

З огляду на сказане, цілком очікуваним є те, що сучасна історіографія НТШ нараховує значну кількість різноформатних праць – це і дисертаційні студії, розділи в монографічних працях, науково-популярні розвідки і, врешті, сотні статей. Монографічного ж опрацювання на сьогодні дочекалися лише етнографічні студії в НТШ протягом 1898-1939 рр.⁴. Також Шевченкове товариство, єдине на сьогодні з-посеред інших українських інституцій, може похвалитися власною енциклопедією – з ініціативи колишнього голови НТШ Олега Купчинського заініційовано фундаментальну «Енциклопедію НТШ», котрої на сьогодні з'явилося вже три томи⁵. Спробу узагальнення згаданого різноманіття присвяченим НТШ студіям здійснили у своїх працях Інна Демуз⁶ та Наталя Романцова⁷. Вони слушно відзначили провідну рису історіографії НТШ – поряд із масовістю дослідницького зацікавлення минулим Товариства, надалі відсутня повноцінна академічна монографія цієї інституції, де б збалансовано були проаналізовані всі аспекти її функціонування.

Крім очікуваного зацікавлення українських дослідників феноменом НТШ, вкажемо на небуденний інтерес до його минулого і з боку польських

⁴ Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 208 с.

⁵ Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. I: А–Бібл / Ред. тому: О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак; Укладання НТШ. Наукове товариство ім. Шевченка; НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень. – Львів, 2012. – 600 с.; Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. 2: Бібл–Вес / Ред. тому: О. Купчинський (відп. ред.), О. Савула, Н. Федорак. Наукове товариство ім. Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Київ; Львів; Тернопіль, 2014. – 616 с.; Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. 3: Вес–Глин / Ред. тому: О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак. Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Львів, 2016. – 620 с.

⁶ Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 6. – С. 149–174.

⁷ Романцова Н. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми // Схід. – 2012. – № 6. – С. 141–144.

дослідників наукового руху в Галичині. Крім численних сюжетів у синтетичних студіях, спеціально до історії НТШ в довоєнний період його функціонування звернувся жешівський дослідник Здіслав Будзинський. Спираючись на українську історіографію вивчення цієї інституції, він виокремив періоди у розвитку НТШ, вказав на амбіції його керманівців перетворити Товариство на Академію наук, врешті, наголосив на заслугах цієї інституції у справі плекання української науки⁸.

Поряд із НТШ, певні амбіції науково-дослідницького плану мало також утворене в лютому 1904 р. за ініціативи М. Грушевського та І. Труша Товариство прихильників української літератури, науки й штуки. Воно було своєрідним товариством-супутником НТШ – як з огляду на спільне керівництво, так і реалізацію планів, котрі Шевченкова інституція не втілювала внаслідок різних причин, здебільшого, через наростаючу опозицію до М. Грушевського з боку деяких його членів (В. Шухевич, М. Павлик, О. Барвінський). Втім, суттєвих наукових планів Товариство так і не реалізувало, сфокусувавшись на освітніх і мистецьких проектах. Історіографія Товариства на сьогодні є надзвичайно скромною – поряд із частими згадками в літературі, присвяченій культурному розвитку галицьких українців, маємо фактично єдину спеціальну статтю О. Купчинського. Але і в ній лише стисло проаналізовано діяльність цієї інституції, натомість, що важливо, опубліковано його статутні документи та протоколи засідань⁹. Тож і ця галицька культурна установа ще чекає свого зацікавленого дослідника.

Науково-пошукову діяльність у галузі культури та історії галицьких українців крізь призму москвофільської ідеології провадив Ставропігійський інститут у Львові. На сьогодні ця установа має солідні, втім, і дисертаційні опрацювання авторства Ірини Орлевич¹⁰ та Олександри Киричук¹¹. У дослідженнях згаданих істориків науковий доробок співробітників Ставропігійського інституту слушно розглядається як складова української історіографічної спадщини. Натомість, монографічне опрацювання цієї установи протягом всього періоду її багатолітнього існування надалі ще є справою майбутнього.

Значно більшою кількістю товариств, котрі постали у добу автономії, може похвалитися польська наука. У досліджуваній час, практично, всі професійні групи польської інтелігенції закладали свої наукові інституції. І хоча чільна наукова установа – Академія знань – постала у Кракові на основі місцевого наукового товариства, саме на Львів припадає більшість польських товариств другої половини XIX – початку XX ст. На підтвердження сказаного, в хронологічному порядку утворення згадаємо найбільш знані: Технічне (згодом – Політехнічне) товариство (Towarzystwo Techniczne, 1862),

⁸ Budzyński Z. Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873-1999. Szkice do monografii (część I) // Problemy Społecznego Ruchu Naukowego. – Warszawa, 1997. – № 3/4. – S. 126-130.

⁹ Купчинський О. Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ. – Т. ССХХVII. Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С. 393-419.

¹⁰ Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського Інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 2000. – 23 с.; Орлевич І. В. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський музей історії релігії. – Л.: Логос, 2001. – 188 с.

¹¹ Киричук О. С. Ставропігійський Інститут у громадському житті Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 2001. – 22 с.

Педагогічне товариство (Towarzystwo Pedagogiczne, 1867), Товариство галицьких лікарів (Towarzystwo Lekarzy Galicyjskich, 1868), Правниче товариство (Towarzystwo Prawnicze, 1868), Польське товариство природознавців імені Коперніка (Polskie Towarzystwo Przyrodników imienia Kopernika, 1875), Ветеринарйне товариство (Towarzystwo Weterynaryjne, 1886), Товариство учителів вищих шкіл (Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, 1884), Літературне товариство ім. Адама Міцкевича (Towarzystwo Literackie imienia Adama Mickiewicza, 1886), Історичне товариство (Towarzystwo Historyczne, 1886), Філологічне товариство (Towarzystwo Filologiczne, 1893), Народознавче товариство (Towarzystwo Ludoznawcze, 1895), Товариство підтримки польської науки (Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej, 1901), Філософське товариство (Towarzystwo Filozoficzne, 1904), Товариство любителів минулого Львова (Towarzystwo Miłośników przeszłości Lwowa, 1906), Геральдичне товариство (Towarzystwo Heraldyczne, 1906), Товариство польських інтерністів (Towarzystwo polskich internistów, 1907). Окрім цих установ, що виникли в столиці краю, одне з них – Товариство приятелів наук у Перемишлі (Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu) – постало в 1909 р. на східногалицькій провінції.

Більшість зі згаданих польських інституцій не можуть похвалитися скільки-небудь розлогою сучасною історіографічною традицією опрацювання свого минулого, хоча їхні архіви здебільшого збереглися та стали доступні протягом досліджуваного часу. З огляду на цю обставину, цілком очікуваною була би спроба дослідити минуле малознаних інституцій або помітно доповнити раніше недоступним джерельним матеріалом «біографії» більш знаних наукових установ. На жаль, такі студії з'являються практично винятково як реакція на ювілейні дати, особливо, якщо котресь із сучасних товариств пов'язує свою генезу з галицькою інституцією автономічної доби. Загалом, протягом останньої чверті століття, на статейному рівні опрацьовано історію Товариства галицьких лікарів¹², Товариства природознавців імені Коперніка¹³, Філософського товариства¹⁴, Геральдичного товариства¹⁵, Педагогічного товариства¹⁶, Народознавчого товариства¹⁷, Товариства

¹² Szkudaj T. Izba Lekarska Lwowska // *Medycyna Nowożytna*. – 1999. – № 6/1. – S. 153-162; Hrycaj-Malanicz E. 150 lat Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego // *Kurier Galicyjski*. – 2017. – 18.X.

¹³ Pyza E. 140-lecie Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika // *PAUza Akademicka*. – 2015. – N 310. – S. 2-3.

¹⁴ Woleński J. Szkoła Lwowsko-Warszawska z perspektywy historycznej // *Przegląd Pedagogiczny*. – 2014. – № 1. – S. 9-18.

¹⁵ Pudłowski L. Polskie towarzystwo heraldyczne. Zarys dziejów. 1906–1939 // *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. – Warszawa, 1993. – T. 1 (12). – S. 153–172; Бабінська М. Українська шляхта в дослідженнях членів Polskiego Towarzystwa Heraldycznego (1908–1939) // *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. – Вип. 17. – 2012. – С. 223-227; Бабінська М. С. Українознавчі дослідження Польського Геральдичного Товариства (1906 – 1939 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2014. – 20 с.

¹⁶ Przeniosło M. Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie w latach 1868–1906 // *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. – T. XIII. – 2014. – S. 47-59.

¹⁷ Kłodnicki Z. Sto lat Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego // *Lud*. – T. 78. – 1995. – S. 9-18; Lutomierski M. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Między tradycją a współczesnością // *PAUza Akademicka*. – 2016. – № 364-365. – S. 9-10.

шанувальників минувшини Львова¹⁸, Крайового археологічного товариства у Львові¹⁹.

І навіть особливо близьке дослідникам науки Історичне товариство у Львові – й по сьогодні найбільш реномована професійна інституція – так і не отримала монографічного опрацювання своєї діяльності у найбільш складний період історії, а саме до здобуття Польщею незалежності. Ще в 1990 р. з'явилася збірка статей та матеріалів, приурочена до століття ППТ²⁰. З того часу можемо віднотувати лише появу кількох статейних розвідок²¹. І навіть позаминулорічний ювілейний рік не приніс скільки-небудь ґрунтовних дослідницьких опрацювань першого періоду функціонування товариства. Тож і тут бачимо виразні дослідницькі перспективи.

Згадана «ювілейна» оптика зацікавлення історією польських наукових інституцій промовисто позначилася на дослідженні Національного дому імені Оссолінських. Минулорічне двохсотліття цієї установи принесло збірку цікавих і ґрунтовних розвідок, що вийшла як третій том жешівського щорічника «Galicja. Studia i materiały»²². В низці публікацій польських (М. Матвійв, А. Редзік, Г. Бомбях, Б. Фігела, А. Франчик-Цегла, Й. Пісулінська, Л. Міхальська-Браха, М. Гошовська, М. Мілавіцький, Р. Котовський, А. Швьонтек, П. Серженга) та українських (Л. Лазурко, І. Глушик, Д. Кравець, М. Мовна) історіографів акцент був зроблений саме на реконструкцію першого періоду функціонування цієї інституції, що припав на роки галицької автономії. Але навіть ця ґрунтовна збірка не може замінити цілісного монографічного опрацювання Національного дому імені Оссолінських – інституції, поза сумнівом, винятково заслуженої для польської наукової культури.

Монографічного опрацювання на сьогодні дочекалися лише деякі польські наукові установи. Так, опольський дослідник Роман Новацький всебічно реконструював особливості виникнення та функціонування Товариства підтримки польської науки у Львові²³. Вчений слушно присвятив найбільшу увагу ранньому періоду історії цього товариства до початку Першої світової війни, показавши вагомість внеску його керівництва у справу фінансування та розбудови багатьох галузей польської науки. Вроцлавські науковці С. Фіта та Д. Шверчинська опрацювали минуле Літературного товариства ім. Адама Міцкевича²⁴. Кількома монографічними студіями можуть похвалитися

¹⁸ Масик Р. Товариство шанувальників минувшини Львова (1906–1939) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2010. – Вип. 11. – С. 263–280.

¹⁹ Масик Р. Крайове археологічне товариство у Львові (1875–1890) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2008. – Вип. 9–10. – С. 157–170.

²⁰ Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S.K.Kuczyński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.

²¹ Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886–1939 pp.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – Т.V – S. 240–254.

²² Galicja. Studia i materiały. 200 lat Ossolineum. – Т. 3. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. – 515 s.

²³ Nowacki R. Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej we Lwowie. – Opole; Kędzierzyn; Koźle: „Calluna”, 1998.

²⁴ Fita S., Świerczyńska D. Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza 1886–2006. – Wrocław, 2006. – 248 s.

львівські архіви як осередки наукового життя. Тут, насамперед, слід назвати книги варшавського вченого Стефана Цяри²⁵ та Р. Новацького²⁶.

Важливою сучасною особливістю галицької інституційної історіографії автономічної доби є намагання дослідників простежити взаємовпливи двох чоловічих осередків краю – Львова та Кракова, відобразивши академічну та наукову мобільність їхніх представників. Так, зв'язки львівського професора Людвіка Фінкля з польською Академією знань реконструювала жешівська дослідниця Маріоля Гошовська²⁷. Краківський учений Альфред Точек відтворив участь львівських істориків у краківському науковому житті²⁸. Цікаву проблему утворення та функціонування Львівського грона Історичної комісії Академії знань у Кракові дослідив дрогобицький історіограф Віталій Тельвак²⁹. Йому ж належить і перша спроба з'ясування особливостей організації та діяльності Краківського кола Історичного товариства у Львові³⁰.

Іншим оригінальним наукознавчим сюжетом сучасної інституційної історіографії є плідні спроби відтворити наукове життя на галицькій провінції в добу автономії. Дослідники намагаються показати цілеспрямовану політику керівників галицьких наукових товариств закладати філії та дослідницькі кола на провінції, тим самим пробуджуючи цікавість до історії та культури своєї малої батьківщини у середовищі провінційної інтелігенції. Вже перші студії, присвячені регіональній політиці Історичного товариства у Львові³¹, демонструють важливі історіографічні перспективи цього напрямку.

Іншою ознакою сучасного періоду історіографії галицької науки є намагання простежити міжнаціональну кооперацію вчених у наукових товариствах краю, тим самим нюансуючи поширене твердження про дистанціювання представників еліти двох головних народів Галичини в останні передвоєнні десятиліття. Тут маємо декілька цікавих спроб показати участь українських і єврейських дослідників у роботі польських інституцій. Так, про співпрацю українських гуманітаріїв з Історичним товариством у Львові писали Остап Середя³² та Лідія Лазурко³³. Роман Кирчів дослідив

²⁵ Ciara S. Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877-1918. – Warszawa, 2002. – 179 s.

²⁶ Nowacki R. W murach lwowskiego Archiwum Bernardyńskiego. – Opole, 2014. – 255 s.

²⁷ Hoszowska M. Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności. Z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. – 217 s.

²⁸ Toczek A. Środowisko historyków lwowskich i jego związki z krakowskim ośrodkiem historycznym (1860-1918) // Львів: місто, суспільство, культура. Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / ред. О. Аркуша і М. Мудрий. – Львів, 2007. – С. 295-315.

²⁹ Telwak W. Organizacja i działalność Lwowskiego Grona Komisji Historycznej Akademii Umiejętności // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. – Rok L. – Kraków, 2005. – S. 13-25.

³⁰ Тельвак В. Організація та діяльність Краківського кола Історичного товариства у Львові (до 1918 року) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 285-293.

³¹ Тельвак В. Дрогобицький науковий гурток Історичного товариства у Львові // Drohobycz – miasto wielu kultur. Pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 116-127; Тельвак В.В., Янишин Б.М. Розвиток наукового життя у провінційних містах Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі діяльності Історичного товариства у Львові) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XXIV. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 208-219.

³² Середя О.В. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові // Українське літературознавство. – Львів, 1992. – Вип. 56. – С.137–145.

³³ Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886-1939 pp.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – T.V – S. 240-254.

зв'язки українських учених з «Народознавчим товариством»³⁴. А. Точек уперше здійснив цілісну реконструкцію польсько-українсько-єврейської кооперації у львівських історичних інституціях³⁵. А Леонід Зашкільняк відтворив складну палітру взаємин між польськими та українськими істориками на зламі XIX-XX ст.³⁶.

Маємо на сьогодні й спроби цілісного узагальнення інституційної складової науки в Галичині автономного періоду. Для прикладу згадаємо синтетичну статтю В. Мушинського «Польські наукові та підтримуючі науку товариства у Львові в 1867-1939 роках»³⁷. Також польські дослідники підготували кілька солідних праць енциклопедичного характеру, де окремо відтворено динаміку становлення та особливості функціонування наукових товариств на галицьких теренах. Так, у першій половині 1990-х рр. з'явився «Словник польських наукових товариств», в якому наведено важливу інформацію про всі польські галицькі інституції³⁸. Також слід назвати фундаментальну двотомну монографію «Наукові товариства в Польщі: спадщина, культура, наука, традиція», котра складається з 63 нарисів чоловіх дослідницьких установ. Відзначимо, що помітне місце в цій книзі відведене саме тим інституціям, котрі власну генезу простежують з часів галицької автономії³⁹. Українська історіографія також може похвалитися спробою узагальнюючого погляду на галицькі наукові інституції. Її здійснив у дисертаційному дослідженні Роман Масик⁴⁰. На жаль, ця важлива праця до сьогодні не опублікована, що значно звужує можливості її використання дослідниками.

Доба галицької автономії також є періодом просто дивовижного розквіту наукової періодики, здебільшого польської та української. Дослідники солідарні у визнанні того факту, що саме в Галичині виходила найбільша кількість провідних наукових часописів протягом бездержавної доби наших народів. У фокусі уваги українських дослідників стало перебуває найповажніше українознавче видання доби новітнього відродження – «Записки НТШ». В численних працях статейного формату, в яких розглядаються різнопланові аспекти функціонування часопису, одностайно утверджується теза про його фундаментальність для розвитку всієї української

³⁴ Кирчів Р. Зв'язки українських учених з «Towarzystwem ludoznawczym» // Вісник Львів. УН-ТУ. Серія філол. – 2009. – Вип. 48. – С. 317–325.

³⁵ Toczek A. Lwów – historycy w działalności towarzystw naukowych miasta (1867-1918) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom V. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 211-239.

³⁶ Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272-296.

³⁷ Muszyński W. Polskie towarzystwa naukowe i wspierające naukę w latach 1867-1939 // Nauka Poska. Jej potrzeby, Organizacja i Rozwój. – 2001. – № 10 (35). – S. 72-148.

³⁸ Słownik Polskich Towarzystw Naukowych. – Warszawa, 1994. – T. II. – Cz. 2.

³⁹ Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie / Redakcja naukowa Zbigniew Kruszewski. – T. 1. – Warszawa, 2013. – 376 s.; Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie / Redakcja naukowa Zbigniew Kruszewski. – T. 2. – Warszawa, 2013. – 341 s.

⁴⁰ Масик Р.В. Польські наукові історичні товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х років XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища: автореф. дис... канд. істор.наук / ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2009. – 20 с.

гуманітаристики⁴¹. Не менше солідарні українські дослідники й у твердженні про те, що «золота» доба в історії «Записок НТШ» припала на час їх редагування М. Грушевським, коли журнал був двомісячником. Звісно, таке заслужене в анналах нашої наукової культури видання заслуговує на монографічне опрацювання.

Деякий час НТШ видавало також інший важливий для української науки журнал – «Літературно-науковий вістник». За визнанням більшості дослідників, цей часопис, окрім реалізації багатьох наукових завдань, чи не найбільше серед тогочасної періодики спричинився до об'єднання поділеної збручанським кордоном української інтелігенції, будучи своєрідним медійним майданчиком для обговорення актуальних, втім, і наукових, потреб модерного українства. Крім значної кількості статейних публікацій, «ЛНВ» має на сьогодні й декілька монографічних опрацювань авторства Г. Корбич⁴² та Ю. Шаповала⁴³, де містяться спроби узагальнення специфіки його редакційної політики та змістового наповнення протягом періоду кінця XIX – початку XX ст.

Значно скромнішою на сьогодні є історіографія інших видань НТШ, що здебільшого обмежується енциклопедичними гаслами. Статейними розвідками можуть похвалитися лише такі періодичні та серійні видання Товариства, як «Часопись Правнича» (згодом – «Часопись Правнича і Економічна»)⁴⁴, «Жерела до історії України-Руси»⁴⁵, «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури»⁴⁶, «Студії з поля суспільних наук і статистики»⁴⁷,

⁴¹ Див. напр.: Грабинський І. Економічні студії на сторінках «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» (1892–1939) // Джерела економічної україністики. – Львів, 1993. – С. 8-15; Зелінська Н. В., Савчук В. Є. «Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка»: Міст між минулим і майбутнім // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 1993. – Вип. 28. – С. 7-10; Зайцева З. І. «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-134; Конта Р. «Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. – 2013. – № 3 (84). – С. 5-12; Банах Т. О., Притула Я. Г. Математичні публікації НТШ до 1939 року // Мат. вісн. Наук. тов. ім. Шевченка. – 2015. – Т. 12. – С. 130-146.

⁴² Корбич Г. Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906) / ред.: Ф. Погребенник. – К.: Обереги, 1999. – 144 с.

⁴³ Шаповал Ю. Г. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1892–1932) – творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000. – 352 с.

⁴⁴ Див. напр.: Андрусак Т. Правнича періодика Наукового товариства ім. Шевченка // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 22–23 груд. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 50–54; Петрів М. Часопись Правнича // Його ж. Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки: матеріали до бібліогр. XIX–XX ст. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2001. – С. 143–158; Луцька Г. В. Роль українських юристів – членів НТШ у створенні системи перших українських правничих видань у Галичині // Університетські наукові записки. – 2011. – № 3. – С. 67–71; Петрів М. «Часопись правнича» (Львів, 1889–1891, 1894–1900 рр.) – перший український юридичний журнал: історія та здобутки (До 125-річчя виходу у світ першого числа видання) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – 2014. – Вип. 4. – С. 3-18; Василик І. «Часопись Правнича і Економічна» – журнал-платформа для фахового спілкування та правотворчих процесів українських юристів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-674/>.

⁴⁵ Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. – Вип. 3-4. – К., 1999. – С. 56-76; Владига О. М. Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XVI. – Дрогобич: Коло, 2012. – С. 283-294.

⁴⁶ Франко А. Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Українське літературознавство. – 1993. – Вип. 58. – С. 121-131; Якимович Б. Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2006. – 691 с.

⁴⁷ Косар І. Діяльність Володимира Охримовича в Науковому товаристві ім. Шевченка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 19. – С. 156-166.

«Матеріали до української бібліографії»⁴⁸, «Збірник математично-природописно-лікарської секції»⁴⁹. Маємо на сьогодні й декілька спроб цілісного погляду на видавничу діяльність Шевченкового товариства⁵⁰, що, звісно, не можуть замінити монографічної студії цієї важливої складової українського інституційного руху.

Скласти ж загальне враження про динаміку виникнення та особливості функціонування української наукової періодики в Галичині можна завдяки ґрунтовному історико-бібліографічному дослідженню співробітників Львівської наукової національної бібліотеки імені В. Стефаника «Українські часописи Львова 1848-1939 рр.», перші два томи якого відведені періодиці автономної доби⁵¹. Важливо, що інтерес до цієї проблеми проявляють і польські пресознавці: патріарх сучасної польської бібліографії Єжи Яровецький здійснив спробу узагальненого представлення української галицької періодики в добу автономії⁵².

Як і у випадку із товариствами, палітра польської галицької наукової періодики автономної доби є помітно багатшою за українську. Зрештою, більшість наукових журналів і були органами згаданих вище інституцій. Саме у Львові, як столиці краю, виходила більшість знакових для польської науки часописів. Втім, попри загальне розуміння важливості періодики для розвитку та популяризації наукового знання, згаданим часописам здебільшого присвячено поодинокі статейні публікації. Згадаємо розвідки останніх десятиліть про «Przegląd Archeologiczny»⁵³, «Miesięcznik Heraldyczny»⁵⁴, «Tydzień»⁵⁵, «Ruś»⁵⁶, «Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia

⁴⁸ Бутрин М.Л. «Матеріали до української бібліографії» в бібліографічній діяльності НТШ // Поліграфія і видавнича справа. – 1997. – Вип. 32. – С. 185-188.

⁴⁹ Банах Т.О., Притула Я.Г. Математичні публікації НТШ до 1939 року // Мат. вісн. Наук. тов. ім. Шевченка. – 2015. – Т. 12. – С. 130–146.

⁵⁰ Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства а ім. Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. – Львів, 1990. – 101 с.; Бурдуланюк В. Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX – перша третина XX ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 25-33; Савенко В. Періодичні та серійні видання НТШ (1894–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 48-53.

⁵¹ Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. 1848-1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – 744 с. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 2. 1901-1919 рр. – Львів: Світ, 2002. – 692 с.

⁵² Jarowiecki J. Prasa ukraińska we Lwowie w okresie autonomii Galicji (1867-1918) // Gospodarka-Rynek-Edukacja. – 2012. – Vol. 13. – №2. – S. 5-15.

⁵³ Toczek A. Lwowski «Przegląd Archeologiczny» (1876-1888), organ Towarzystwa Archeologicznego i s. k. Konserwatorium Pomników // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki. Pod redakcją Haliny Kosętki. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009. – Т. IX. – Część 2. – S. 51-59; Лазурко Л. Початки спеціалізованої історичної преси у Львові (часопис «Przegląd Archeologiczny») // Historia. ciągłość i zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu / Pod redakcją naukową Marioli Hoszowska, Joanna Pisulińska i Paweł Sierzęga. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. – С. 373 – 383.

⁵⁴ Toczek A. Lwowski „Miesięcznik Heraldyczny” (1908-1915) w służbie nauk pomocniczych historii // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki. Pod redakcją Haliny Kosętki. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – Т. VIII. – S. 390-401.

⁵⁵ Toczek A. Problematyka historyczna w literacko-naukowym dodatku «Kuriera Lwowskiego» – «Tydzień» (1893-1906) // Rocznik Historii Prasy Polskiej. – 2002. – R. IV. – Z. 2.

⁵⁶ Лазурко Л. Львівський часопис «Ruś»: організаційні засади та основні напрями діяльності // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. – Вип. XVI. – Дрогобич: Коло, 2012. – С.338-352.

Ossolińskich».⁵⁷ «Archiwum Naukowe».⁵⁸ «Sztuka».⁵⁹ При цьому звернемо увагу на той важливий факт, що авторами розвідок про деякі зі згаданих часописів є українські дослідники. Як бачимо, у вічі впадає відсутність окремих розвідок, присвячених періодиці з точних та природничих дисциплін, що унеможливорює збалансоване представлення видавничого наукового руху.

Цілком очікувано, що у фокусі уваги істориків науки перебуває головний фаховий для дослідників минулого польський часопис «Kwartalnik Historyczny». Його бібліографія на сьогодні нараховує поважну кількість статейних розвідок, втім, і за останні десятиліття.⁶⁰ Втім, саме українська дослідниця Л. Лазурко є автором єдиної на сьогодні монографії про цей журнал львівського періоду існування.⁶¹ У фокусі уваги дрогобицького історіографа перебувають важливі та малознані проблеми редакційної політики часопису, авторської географії видання, внеску його дописувачів до розробки польської, української та литовської історії тощо.

Маємо на сьогодні й цілком піонерські спроби відтворити складну багатонаціональну палітру виникнення та функціонування наукової історичної періодици в інтелектуальному просторі галицької столиці. Йдеться про фундаментальну монографічну студію вже згадуваного А. Точка «Львівське історичне середовище та його внесок в культуру книги та преси (1860-1918)».⁶² У ній автор об'єктом свого дослідницького зацікавлення обрав професійну групу з 329 істориків (254 поляки, 51 українець, 14 німців і 10 євреїв), відтворивши їхню співпрацю в періодичних виданнях галицької столиці та простежив за інтелектуальними змаганнями на їхніх шпальтах. Цілком погоджуємося з українським рецензентом цієї праці, що кваліфікував її «енциклопедією львівської Клію автономної доби».⁶³

⁵⁷ Лазурко Л. Часопис Національної бібліотеки імені Оссолінських у Львові в XIX столітті // *Galicja. Studia i materiały*. 200 lat Ossolinum. – Т. 3. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. – S. 147-169.

⁵⁸ Nowacki R. Książki i czasopisma Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej we Lwowie // *Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki*. Pod redakcją Jerzego Jarowieckiego. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – Т. V. – S. 126-137.

⁵⁹ Kramarz H. Miesięcznik „Sztuka” (1911-1913) w służbie kultury polskiej na kresach // *Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX wieku*, pod red. J. Jarowieckiego. – Kraków 1996.

⁶⁰ Згадаємо публікації останнього часу: Maternicki J. Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // *Historia jako dialog*. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 273–290; Руда О.В. Українська тема на сторінках львівського часопису „Kwartalnik Historyczny” („Історичний кварталник”) в 1887–1914 pp. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвід. зб. наук. праць, присв. пам'яті доктора іст. наук, проф. І.М. Кулинича. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321; Kriegerseisen W. „Kwartalnik Historyczny” – zarys dziejów czasopisma naukowego // *Kwartalnik Historyczny*. – Rocznik CXII. – 2005. – № 2. – S. 5-27; Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису „Kwartalnik Historyczny” (до 1914 p.) // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III. – S. 245–256; Kolbuszewska J. Twórczość recenzyjna Tadeusza Korzona na łamach „Kwartalnika Historycznego” // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – Т. V. – S. 255–266.

⁶¹ Лазурко Л. Часопис „Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. Монографія. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2010. – 282 с.

⁶² Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy: (1860-1918). – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. – 638 s.

⁶³ Тельвак В.: Alfred Toczek. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860-1918). – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. – 465 s. (Prace Monograficzne nr 638) // *Український історичний журнал*. – 2014. – № 1. – С. 201.

Згадана вище монографія може слугувати чудовим взірцем для дослідників періодики з інших наукових дисциплін та має стати поштовхом до появи колективного узагальнюючого дослідження про наукове часописьменство в автономній Галичині як до певної міри унікальний на терені Центрально-Східної Європи багатокультурний феномен. До речі, доволі багато у цій справі вже зроблено. Насамперед, загадаємо фундаментальні бібліографії галицької періодики українських⁶⁴ і польських⁶⁵ пресознавців, що є надійними дороговказами для істориків науки.

Дарована конституцією політична свобода викликала також динамічний розвиток галицьких вищих шкіл. Згерманізовані й обмежені в правах, вони не могли повноцінно розвинути в першій половині XIX ст.⁶⁶ Натомість, надання університетам автономії, більшої, ніж до того часу свободи, сприяло їхньому розвитку, мобілізувало адміністрацію до творення нових кафедр та напрямків навчання, що, зрештою, чисельно збільшувало студентську та професорську корпорації. Цілком виправдано, що в центрі дослідження проблем минулого вищого шкільництва Східної Галичини перебуває найбільш авторитетний навчальний заклад – Львівський університет. Крім вагомості цієї інституції у справі підготовки наукової та адміністративної еліти, увага до головної вищої школи краю підігрівалася також відзначенням в 2011 р. 350-літнім його ювілеєм, що його дослідники рахують від фундаційного акту Яна Казимира. Згаданому ювілеєві було присвячено низку конференцій і видань, котрі помітно активізували студії над львівською альма-матер. Українські вчені зустріли ювілей фундаментальною працею «Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка»⁶⁷. За задумом упорядників, цей загальноуніверситетський літопис подано через життєписи професорів і доцентів.

У рамках ювілейних заходів було проведено кілька конференцій, присвячених минулому наукових традицій Львівського університету. Для прикладу згадаємо найбільш цікавий, з огляду на наш дослідницький інтерес, захід «Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)», що був організований польськими та українськими колегами, об'єднаними в міжнародній дослідницькій групі «Спільна спадщина. Польська та українська історіографія у Львові в XIX і XX ст.». Матеріали згаданої

⁶⁴ Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 1 : 1812–1890 pp. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2007. – 560 с.; Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 2 : 1891–1905 pp. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2009. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 3 : 1906–1910 pp. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2011. – 496 с.; Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 4 : 1911–1916 pp. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2014. – 568 с.

⁶⁵ Jarowiecki J. Prasa Lwowska w latach 1864–1918. Bibliografija. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – S. 15–111; Jarowiecki J. Prasa mniejszości narodowych we Lwowie w okresie autonomii Galicji: 1: prasa ukraińska // Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku. – Kraków-Wrocław 2008. – S. 177–186.

⁶⁶ Див. про це докл.: Lundgreen P. Uniwersytet Lwowski i jego historycy (1784–1914): perspektywa porównawcza niemieckiego i austriackiego rozwoju // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 101–125.

⁶⁷ Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. I: А–К. 716 с. + 112 вкл.; Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Т. II: Л–Я. 764 с. + 224 вкл.

конференції згодом були опубліковані в колективній монографії та містять чимало вагомих розвідок з минулого історичної науки у стінах Львівського університету автономічної доби⁶⁸.

Не стояли осторонь ювілею Львівського університету також польські вчені, для яких східногалицька альма-матер, подібно як і для нас, є однією з колисок модерної національної науки та культури, випускники котрої помітно прислужилися народній справі. Серед кількох проведених польськими вченими конференцій найбільш репрезентативною виявилася краківська. Ефектом цього заходу стала об'ємна колективна монографія⁶⁹, в якій найбільше місця було відведено існуванню університету в добу автономії.

Автори книги послідовно та надзвичайно ретельно розглянули розвиток в університеті всіх наукових галузей, показавши його беззаперечний вплив на поступ польської інтелектуальної культури. При цьому, на жаль, на периферії опинилися українські студії в університеті, про які було згадано лише похапцем, а місцями й відверто тенденційно. Для прикладу наведемо розділ Кшиштофа Стопки, присвячений розвитку історичних дисциплін у стінах львівської альма-матер. У своєму нарисі краківський дослідник, зупиняючись на проблемі утворення до початку Першої світової війни історичних шкіл в університеті, згадав лише схоларні практики польських професорів⁷⁰. Вказавши, що з наукового семінару М. Грушевського «виводиться ціла генерація українсько-галицьких істориків», різнобічну діяльність самого вченого К. Стопка схаактеризував тенденційно – вповні у дусі польської публіцистики початку ХХ ст.⁷¹.

Значно об'єктивніші оцінки містяться в іншій об'ємній колективній монографії, присвяченій історії та історикам Львівського університету, що стала ефектом співпраці жешівських та львівських науковців⁷². І в цій книзі, що охопила минуле інституції до початку Другої світової війни, періоду його розвитку в автономічну добу було відведено найбільше місця. В праці з подиву гідною ретельністю реконструйовано становлення в стінах університету багатьох галузей історичного знання, вказано на вагомість академічного та наукового доробку львівських професорів і доцентів.

Важливою особливістю сучасних студій над минулим Львівського університету є непоодинокі спроби реконструювати особливості становлення та розвитку наукових напрямків і дисциплін у його стінах. Для прикладу згадаємо дослідження Х. Гарасим'юк (географія)⁷³, Є. Старнавського

⁶⁸ Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – 412 с.

⁶⁹ Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzystą pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14-15 stycznia 2011 w Krakowie. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – 531 s.

⁷⁰ Stopka Krz. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim // Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzystą pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14-15 stycznia 2011 w Krakowie. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – S. 229.

⁷¹ Ibid. – S. 245-246.

⁷² Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie do 1939 roku. Red.: Jerzy Maternicki, Joanna Pisulińska, Leonid Zaskilniak. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. – 662 s.

⁷³ Harasimiuk K. A. Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939. – Kraków, 2012. – 446 s.

(літературознавство).⁷⁴, А. Козицького (літературознавство).⁷⁵, О. Сухого.⁷⁶ та Л. Зашкільняка⁷⁷ (українська історія), Я. Притули та О. Шаблія (природничі науки).⁷⁸, В. Войткевич-Рок⁷⁹ та І. Білінської (медицина).⁸⁰, І. Савчин (ботаніка).⁸¹, К. Шмида (педагогіка).⁸², Катажини Суйка-Зелінської (право).⁸³. У працях цих та інших дослідників Львівський університет постає колиською багатьох наукових традицій наших народів.

Іншою ознакою сучасного етапу історіографії галицької науки є спроба простежити формування наукових шкіл у Львівському університеті. Дослідники наголошують, що саме в період галицької автономії в його стінах постали перші наукові семінари, як інституційні підвалини академічних шкіл.⁸⁴ Теоретичний аспект становлення наукових шкіл в Галичині дослідив Томаш Павелєц. Він слушно вказав на хибність сучасної тенденції ототожнювати локальні наукові традиції (приміром, львівську медієвістичну школу) та власне наукові школи, котрі завжди формуються довкола визначного вченого-інтелектуала.⁸⁵

У досліджуваній період українська наука вочевидь відставала від польської в аспекті можливості формування наукових шкіл. Тож не випадково, найбільше уваги дослідники приділяють єдиній у той час львівській історичній школі М. Грушевського, вихованці якої заклали традиції української історичної культури в ХХ ст. Підсумковим у цьому аспекті можна назвати монографічне дослідження В. Тельвака та В. Педича.⁸⁶ Польські ж дослідники відנותовують постання у Львівському університеті одразу кількох наукових шкіл

⁷⁴ Starnawski J. Zarys dziejów katedr historii literatury polskiej w Uniwersytecie Lwowskim // *Analecta*. – 1992. – Nr 2. – S. 7-79.

⁷⁵ Kozyskyj A. 190 lat historii katedr filologii polskiej na Uniwersytecie Lwowskim // *Postscriptum polonistyczne*. – 2009. – № 1 (3). – S. 209-222.

⁷⁶ Сухий О. Львівський університет на рубежі XIX–XX ст.: організація, школи, громадське життя // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 52–77.

⁷⁷ Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в XIX століття // *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги*. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 91-108.

⁷⁸ Притула Я., Шаблій О. *Scientiae naturales: з історії природничих наук* // Каменяр. – 2011. – Січень (№ 1). – С. 4.

⁷⁹ Wojtkiewicz-Rok W. *Dzieje Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918*. – Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. – 169 p.

⁸⁰ Білінська І. Медична освіта у Львівському університеті // Каменяр. – 2011. – Січень (№ 1).

⁸¹ Sawczyn I. Rozwój botaniki w Uniwersytecie Lwowskim (od końca XVIII w. do roku 1941) // *Wiadomości Botaniczne*. – 2000. – Nr 44 (3-4). – S. 7-12.

⁸² Szmyd K. *Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860-1939)*. – Rzeszów: Wydawn. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – 530 s.

⁸³ Sójka-Zielińska K. *Nauka prawa cywilnego na Uniwersytecie Lwowskim w XIX wieku // Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Prace dedykowane prof. dr hab. Stanisławowi Grodzkiemu, pod red. J. Malca i W. Uruszczaka*. – Kraków, 2001. – S. 441-459.

⁸⁴ Kawalec A. *Seminaria historyczne na Uniwersytecie Lwowskim: podstawy prawne i organizacja (1852-1918) // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги*. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 342-353; Глушик І. Історичний семінар як форма фахового вишколу істориків у Львівському університеті в другій половині XIX ст. // *Там само*. – С. 354-362; Тельвак В. "Історичні вправи" Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 313-322.

⁸⁵ Pawelec T. *Szkola czy środowisko? (Lwów i lwowscy historycy – uwagi metodologiczne) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka*. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 46-60.

⁸⁶ Тельвак В., Педич В. *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.

історичного.⁸⁷, філософського.⁸⁸, педагогічного.⁸⁹, історико-правового.⁹⁰ та ін. профілів.

Даровані цісарською конституцією громадянські свободи також передбачали рівність громадян обох статей в отриманні освіти та провадженні наукових досліджень. Важливі проблеми емансипації науки на теренах Галичини – на прикладі Львівського університету – підняла у своїй змістовній монографії Ядвіга Сухмель.⁹¹ В її книзі акцент, зрозуміло, зроблено на міжвоєнному періоді, коли здобуття жінками наукових ступенів ставало дедалі більш звичною справою. Втім, генезу явища, тобто набуття польською й українською наукою «жіночих» рис, авторка простежує від зламу ХІХ–ХХ ст. – цьому присвячено перший розділ монографії.

Доба автономії також спричинилася до постановня вищого професійного шкільництва. До такого типу вищих шкіл у Східній Галичині належали Львівська політехніка, Сільськогосподарська академія в Дублянях, Ветеринарна академія у Львові та Вища школа лісництва у Львові. Найбільше на сьогодні маємо опрацювань минулого Львівської політехніки. Ця заслужена в історії технічної наукової культури наших народів інституція, подібно до університету, має на сьогодні потужну історіографічну традицію. До столітнього ювілею Львівської політехніки українські дослідники підготували солідну книгу нарисів з її історії за австрійських часів.⁹² Цілісним опрацюванням минулого технічного університету галицької столиці може похвалитися й польська історіографія.⁹³

Згадані вище Сільськогосподарська академія в Дублянях та Вища школа лісництва у Львові й по сьогодні не мають скільки-небудь помітних опрацювань свого минулого. Наразі можемо віднотувати заледве декілька статей, що вийшли протягом останніх десятиліть.⁹⁴ Тож створення «біографій» цих інституцій є ще одним актуальним завданням для дослідників

⁸⁷ Див. напр.: Maternicki J. Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 23-45; Julkowska V. Ksawery Liske (1838-1891) i jego działania na rzecz profesjonalizacji badań historycznych na Uniwersytecie Lwowskim // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 221-231.

⁸⁸ Jadcak R. Kazimierz Twardowski : twórca szkoły lwowsko-warszawskiej. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 1991. – 141 s.

⁸⁹ Szmyd K. Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860–1939). – Rzeszów, Wydawnictwo UR, 2003. – 530 s.

⁹⁰ Pyter M. Oswald Balzer i lwowska szkoła historycznoprawna. – Lublin 2010.

⁹¹ Suchmiel J. Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939. – Częstochowa, 2000. – 370 s.

⁹² Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816–1918) / Упорядник О. В. Шишка; За ред. проф. Ю. Я. Бобала; Національний університет «Львівська політехніка», Науково-технічна бібліотека. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – 440 с.

⁹³ Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844-1945. – Wrocław, 1992; Politechnika Lwowska 1844-1945, red. R. Szewalski i in. – Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1993.

⁹⁴ Lewakowski L. Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie // Semper Fidelis. – 1994. – Nr 3; Dzieje Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Red. J. Sobota, T. Szulc, J. Tyszkiewicz. – Wrocław: AR, 2001. – S. 9–18; Токарський Ю., Дубик Ю. Архітектурний комплекс Львівського державного аграрного університету. – Львів, 2006. – 60 с.; Redzik A. Szkic z dziejów szkolnictwa wyższego we Lwowie // Niepodległość i Pamięć. – 2006. – № 13/3 (24). – S. 93-109; Dzieje Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu / Andrzej Kotecki, Tadeusz Szulc, Jakub Tyszkiewicz. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, 2011. – S. 23-38.

галицької науки. Натомість, ґрунтовною студію свого минулого може похвалитися Ветеринарна академія у Львові.⁹⁵

Політична свобода, стабільність політичного устрою та права спричинилися до того, що в Галичині постали численні українські, польські та єврейські стипендіальні фундації для підтримки науки та освіти. Саме від конституційної доби, на переконання історіографів, настав перелом у фінансуванні галицької науки. І вкотре можемо аргументовано говорити про більш потужну підтримку громадою польської науки, що, зрештою, не повинно дивувати, з огляду на тогочасні політичні й економічні реалії. Найбільш глибоко проблему фінансування польської науки надалі досліджує знаний краківський учений Юліан Дибець. Його фактографічно насичені праці, присвячені проблемі «цивілізаційних інвестицій», переконливо показують жертвовність польської громади на освітні та наукові справи. Це дозволило підтримувати численні дослідницькі ініціативи, видавати фахові журнали, фінансувати окремих інтелектуалів тощо.⁹⁶ Меценатську діяльність знаного філантропа Володимира Дідушицького, спрямовану на розвиток галицької науки та культури, відтворив Казимир Карольчак.⁹⁷ Підтримку представниками міського самоврядування наукових працівників на прикладі столиці краю відтворила Генрика Крамаж.⁹⁸

Українські дослідники також звертаються до проблеми фінансування меценатами вітчизняної науки в Галичині в добу автономії.⁹⁹ Врешті, власне за кошти наддніпрянських меценатів Дмитра Пильчикова, Єлизавети Милорадович-Скоропадської та Олександра Кониського було створено фінансове підґрунтя для постання Літературного товариства імені Шевченка, а згодом його перетворення на наукове, з подальшим розгортанням і поглибленням у ньому дослідницької праці. З'ясовано, що значною мірою на кошти наддніпрянських меценатів існували також Товариство прихильників української літератури, науки й штуки та журнал «Літературно-науковий вістник». А завдяки постійним дотаціям наддніпрянця Євгена Чикаленка було проведено Вищі вакаційні літні курси, а також вдалося реалізувати інші проекти, включно із побудовою «Академічного дому».¹⁰⁰ Загалом же, цікава

⁹⁵ Львівська державна академія ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького (1784–2000) / ред.: Р. Кравців. – Львів, 2000. – 902 с.

⁹⁶ Dybiec J. Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej // Galicja i jej dziedzictwo. Tom 3. Nauka i Oświata. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 7-18.

⁹⁷ Karolczak K. Mecenate kulturowo-naukowy Włodzimierza Dzieduszyckiego (1825-1899) // Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Т. 3. – С. 316-322.

⁹⁸ Kramarz H. Mecenate artystyczno-kulturalny samorządu miejskiego we Lwowie u schyłku czasów autonomicznych // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. – Т. I: Studia z dziejów Lwowa. – Kraków, 1995.

⁹⁹ Див., напр.: Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (другої половини XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 211 с.; Слабошпиский М. Українські меценати. – К.: Ярославів вал. – 2001. – 327 с.; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (другої половини XIX – початку XX ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.; Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 220 с.; Хорунжий Ю. М. Українські меценати: доброчинність наша риса. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 137 с.; Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2003. – 19 с.; Пиріг О. Підприємництво та меценатство: історичний дискурс [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://referatu.net.ua/newreferats/7575/184106/?page=0>

¹⁰⁰ Панькова С.М. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць. – К., 2014. – С. 95–113.

та важлива проблема фінансування української науки в Галичині зусиллями патріотичних громадян по обидва боки Збруча й по сьогодні окреслена лише тезово та вимагає спеціального всебічного опрацювання.

Врешті, найбільше на сьогодні написано про чоловічих діячів галицького наукового життя другої половини XIX – початку XX ст. Ознакою сучасного історіографічного періоду є спроби створення галерей видатних учених за фаховою ознакою. Так, співробітники міжнародного проекту «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX-XX ст.» уклали двотомну колективну монографію «Золота книга історіографії Львова», що містить біографи 75 видатних польських, українських, німецьких, вірменських і єврейських істориків, що творили в автономічну добу¹⁰¹. Сильветки львівських істориків літератури опрацював Є. Старнавський¹⁰². Цікаву спробу збірного портрету професорів-істориків Львівського університету в добу автономії запропонував Є. Матерницький¹⁰³.

З огляду на неозору кількість статейних публікацій про галицьких учених, згадаємо лише тих, чиї життєписи здобулися на монографічне чи дисертаційне опрацювання протягом останніх десятиліть. Отож, за останній час з'явилися узагальнюючі наукові біографії таких знаних українських учених, як Олександр Барвінський¹⁰⁴, Яків Головацький¹⁰⁵, Омелян Партицький¹⁰⁶, Кирило Студинський¹⁰⁷, Іван Вагилевич¹⁰⁸, Ісидор Шараневич¹⁰⁹, Антін Петрушевич¹¹⁰ та ін. Найбільше ж на сьогодні написано про законодавців тогочасної інтелектуальної моди Михайла Грушевського¹¹¹, Володимира Гнатюка¹¹² та Івана Франка¹¹³.

Польські колеги також активно звертаються до чоловічих представників національної наукової культури, котрі працювали на східногалицьких теренах.

¹⁰¹ Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, t.I / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2007. – 560 s.; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, t.II / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2014. – 616 s.

¹⁰² Starnawski J. Sylwetki lwowskich historyków literatury. – Łódź, 1997. – 258 s.

¹⁰³ Maternicki J. Portret zbiorowy wykładowców historii nowożytnej w Uniwersytecie Lwowskim (1871/72 – 1917/18) // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 109-121.

¹⁰⁴ Гречин Б.П. Громадсько-просвітницька та педагогічна діяльність Олександра Барвінського. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 232 с.; Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець: [монографія] / НАН України; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника. – Л., 2009. – 376 с.

¹⁰⁵ Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. – Л.: Літопис, 2002. – 151 с.

¹⁰⁶ Качмар О. В. Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 235 арк.

¹⁰⁷ Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.

¹⁰⁸ Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К.: Наук. думка, 1993. – 152 с.

¹⁰⁹ Борчук С. М. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829-1901 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1999. – 186 л.

¹¹⁰ Грабовецький В., Королько А. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини. – Івано-Франківськ, 2001. – 70 с.

¹¹¹ Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – 576 с. Див. бібліографію за останнє десятиліття: Тельвак В., Тельвак В., Новацький Р. Михайло Грушевський. життєпис на тлі доби. – Том. II. – Дрогобич-Ополе, 2016. – С. 131-178.

¹¹² Див. напр.: Іванюта І.П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX - початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2002. – 192 арк.; Мушинка М. І. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі: дис... д-ра. філол. наук в формі наук. доп.: 10.01.09; АН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К, 1992. – 33 с.

¹¹³ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.

Згадаємо, приміром, монографічні та дисертаційні опрацювання життєписів Антонія Прохаски¹¹⁴, Тадеуша Рутковського¹¹⁵, Казимира Твардовського¹¹⁶, Александра Чоловського¹¹⁷, Пшемислава Дамбковського¹¹⁸, Освальда Бальцера¹¹⁹, Міхала Бобжинського¹²⁰, Войцеха Кентжинського¹²¹, Францішка Равіту-Гавронського¹²² та ін. Звернемо увагу на той важливий факт, що подекуди українські дослідники опрацьовують життєписи польських учених і, навпаки, польські колеги цікавляться біографіями українських інтелектуалів. І якщо в оцінках громадської діяльності деяких видатних галицьких інтелектуалів історики наших народів подекуди не погоджуються зі своїми колегами з інших національних шкіл¹²³, то в цілому бездискусійним є визнання наукових заслуг творців національних «П'ємонтів».

Врешті, сучасний стан історіографічного знання уможливив цілісний погляд на еволюцію поодиноких дисциплінарних напрямків у науці Східної Галичини автономної доби. Так, «львівську школу» українського літературознавства кінця XIX – першої чверті XX століття дослідив Ігор Набитович¹²⁴, наукові традиції львівської медицини узагальнили науковці із Ченстохови під керівництвом Беати Завадович¹²⁵, український інституціональний рух на східногалицьких землях реконструювала Зінаїда Зайцева¹²⁶, львівській археології присвятили ґрунтовні монографії Олександр Ситник¹²⁷ та Наталя Булик¹²⁸, внесок Галичини у розвиток зоології окреслив Габрієль Бженк¹²⁹, львівські початки польської соціології реконструювали Вікторія Фришковська та Станіслав Косінський¹³⁰, спробу синтетичного

¹¹⁴ Gmerek S. Antoni Prochaska i jego wkład w rozwój historiografii polskiej. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr. hab. Jarosława Nikodema. – Poznań, 2016. – 232 s.

¹¹⁵ Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokraty galicyjskiego. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – 153 s.

¹¹⁶ Jadczyk R. Mistrz i jego uczniowie. – Warszawa: Scholar, 1997.

¹¹⁷ Laszak E. Działalność Aleksandra Czołowskiego (1865-1944). – Łódź, 2004; Zima I. Aleksander Czołowski 1865-1944, luminarz lwowskiej kultury. – Gdynia, 2011.

¹¹⁸ Nowacki R. Wybitni przedstawiciele kultury europejskiej. Przemysław Dąbkowski: uczony, pisarz, podróżnik. – Opole 2006.

¹¹⁹ Nowacki R. Oswald Balzer (1858-1933). – Opole, 1998.

¹²⁰ Lazuga W. Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. – Toruń, 2005.

¹²¹ Korzon K. Wojciech Kętrzyński (1838-1915). Zarys biograficzny. – Wrocław, 1993.

¹²² Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 274 s.

¹²³ Для прикладу, згадаємо критичну рецензію В. Тельвака на монографію Л. Адамського: Тельвак В.: Adamski Łukasz. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2012. – Вип. 16/17. – С. 637-649.

¹²⁴ Набитович І. «Львівська школа» українського літературознавства кінця XIX – першої чверті XX століття (Омельян Огоновський, Іван Франко, Михайло Грушевський, Михайло Возняк) // W kręgu historii kultury Słowian Wschodnich. Studia dedykowane profesorowi Stefanowi Kozakowi w 70 rocznicę urodzin. – Lublin, 2008.

¹²⁵ Szkoły lwowska i wileńska – ich wpływ na rozwój medycyny polskiej / Beata Zawadownicz (red.). – Częstochowa: Towarzystwo Lekarskie Częstochowskie, 2012. – 341 s.

¹²⁶ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

¹²⁷ Ситник О. Археологічна наука у Львові. перша половина XX століття. – Львів; Жешів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут археології Жешівського університету. – 365 с.

¹²⁸ Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський інститут економіки і туризму, 2014. – 304 с.

¹²⁹ Brzęk G. Historia zoologii w Polsce do drugiej wojny światowej, aktualizacja i uzupełnienia, Jerzy Pawłowski i Tomasz Majewski. – Kraków, 2007. – S. 100-276.

¹³⁰ Fryszkowska W., Kosiński S. Lwowskie początki socjologii polskiej. – Warszawa, 2010. – 240 s.

погляду на львівське середовище гуманітаріїв запропонував Кристин Матвійовський¹³¹. Найбільше праць на сьогодні присвячено синтетичному осмисленню феномену багатокультурного історіографічного середовища Східної Галичини. Для прикладу згадаємо студії Владислава Серчика¹³², Єжи Матерніцького¹³³ та Леоніда Зашкільняка¹³⁴.

Проведений аналіз дозволяє констатувати значну зацікавленість сучасних учених різноманітними аспектами, формами та практиками наукового життя на східногалицьких теренах в добу автономії. Дослідники одностайні у своїх висновках, що саме Галичина стала місцем народження багатьох галузей науки. Тож на сьогодні маємо вагомий результат у дослідженні інституційного, дисциплінарного та персонального вимірів наукового життя поляків та українців на східних окраїнах Дунайської монархії. Все це дозволяє аргументовано твердити про вагомість внеску Галичини у справу модернізації наукової культури народів регіону.

Водночас, поряд із відзначеним поступом у багатьох галузях досліджень над галицькою наукою, низка сюжетів надалі чекає на своїх авторів. Насамперед, йдеться про вже згадану потребу ґрунтовних монографій хоча б чоловічих наукових інституцій краю (насамперед, НТШ, Історичного товариства, Національного дому імені Оссолінських), котрі мали б підсумувати існуючу розлогу літературу та збалансовано підійти до проблеми їх впливу на галицьке суспільство. Монографічного опрацювання потребують також провідні наукові часописи («Записки НТШ», «Kosmos», «Eos», «Наша школа» та ін.), редакції котрих найбільше доклалися до обговорення та вирішення актуальних проблем наукового руху краю. Вочевидь, недостатньою є увага до наукового життя національних меншин Галичини, насамперед, євреїв, але також і вірмен та німців, чиї компактні громади подекуди творили власну дослідницьку культуру, збагачуючи цим палітру загальногалицького інтелектуального життя. Зрештою, виразно бракує також узагальнюючих студій над минулим багатьох дисциплін, насамперед, природничих та технічних, становлення яких значною мірою припадає саме на автономні часи. Все це сигналізує про потребу тіснішої кооперації між наукознавцями, узгодження ними своїх пошукових планів і зусиль. Ця проблема могла б бути розв'язана в рамках підготовки колективного полідисциплінарного дослідження «Наука в Східній Галичині автономної доби», про актуальність якого неодноразово згадують науковці. Зрештою, активна комунікація польських та українських науковців, а також залучення зацікавлених дослідників інших країн, дозволяє оптимістично дивитися на перспективи його реалізації.

¹³¹ Matwijowski K. Lwowskie środowisko nauk humanistycznych na przełomie XIX i XX wieku // Przegląd nauk historycznych. – 2006. – R. V. – № 1(9). – S. 323-331.

¹³² Serczyk W. W rezydencji Klio. Lwów historyków XIX i XX wieku // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 15-22.

¹³³ Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – 367 s.

¹³⁴ Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX століття) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. – T. II: Studia z dziejów Lwowa. Red. H. W. Zaliński i K. Karolczak. – Kraków, 1998.

Bibliography:

1. Андрусак Т. Правнича періодика Наукового товариства ім. Шевченка // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 22–23 груд. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 50–54.
2. Бабінська М. С. Українознавчі дослідження Польського Геральдичного Товариства (1906 – 1939 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2014. – 20 с.
3. Бабінська М. Українська шляхта в дослідженнях членів Polskiego Towarzystwa Heraldycznego (1908–1939) // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. – Вип. 17. – 2012. – С. 223–227.
4. Банах Т.О., Притула Я.Г. Математичні публікації НТШ до 1939 року // Мат. вісн. Наук. тов. ім. Шевченка. – 2015. – Т.12. – С. 130–146.
5. Банах Т.О., Притула Я.Г. Математичні публікації НТШ до 1939 року // Мат. вісн. Наук. тов. ім. Шевченка. – 2015. – Т.12. – С. 130–146.
6. Білінська І. Медична освіта у Львівському університеті // Каменяр. – 2011. – Січень (№ 1).
7. Борчук С. М. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1999. – 186 л.
8. Булик Н. Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський інститут економіки і туризму, 2014. – 304 с.
9. Бурдуланюк В. Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 25–33.
10. Бутрин М.Л. «Матеріали до української бібліографії» в бібліографічній діяльності НТШ // Поліграфія і видавнича справа. – 1997. – Вип. 32. – С. 185–188.
11. Василик І. «Часопись Правнича і Економічна» – журнал-платформа для фахового спілкування та правотворчих процесів українських юристів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-674/>.
12. Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816–1918) / Упорядник О. В. Шишка; За ред. проф. Ю. Я. Бобала; Національний університет «Львівська політехніка», Науково-технічна бібліотека. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – 440 с.
13. Владига О.М. Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ХVІ. – Дрогобич : Коло, 2012. – С. 283–294.
14. Глушик І. Історичний семінар як форма фахового вишколу істориків у Львівському університеті в другій половині ХІХ ст. // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення

історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 354-362.

15. Грабинський І. Економічні студії на сторінках «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» (1892–1939) // Джерела економічної україністики. – Львів, 1993. – С. 8-15.

16. Грабовецький В., Королько А. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини. – Івано-Франківськ, 2001. – 70 с.

17. Гречин Б.П. Громадсько-просвітницька та педагогічна діяльність Олександра Барвінського. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 232 с.

18. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К. : Критика, 2006. – 632 с.

19. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.

20. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 6. – С. 149-174.

21. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (другої половини XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 211 с.

22. Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.

23. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.

24. Зайцева З.І. «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-134.

25. Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в XIX століття // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 91-108.

26. Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX століття) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. – Т. II: Studia z dziejów Lwowa. Red. H. W. Żaliński i K. Karolczak. – Kraków, 1998.

27. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272-296.

28. Зелінська Н. В., Савчук В. Є. «Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка»: Міст між минулим і майбутнім // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 1993. – Вип. 28. – С. 7-10.

29. Іванюта І. П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX - початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 192 арк.

30. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – 412 с.

31. Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. – Вип. 3-4. – К., 1999. – С. 56-76.

32. Качмар О. В. Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 235 арк.

33. Киричук О. С. Ставропігійський Інститут у громадському житті Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 2001. – 22 с.

34. Кирчів Р. Зв'язки українських учених з «Towarzystwem ludoznawczym» // Вісник Львів. УН-ТУ. Серія філол. – 2009. – Вип. 48. – С. 317–325.

35. Конта Р. «Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Краєзнавство. – 2013. – № 3 (84). – С. 5-12.

36. Корбич Г. Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906) / ред.: Ф. Погребенник. – К.: Обереги, 1999. – 144 с.

37. Косар І. Діяльність Володимира Охримовича в Науковому товаристві ім. Шевченка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2010. – Вип. 19. – С. 156-166.

38. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. – Львів, 1990. – 101 с.

39. Купчинський О. Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ. – Т. ССХХVІІ. Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С. 393-419.

40. Лазурко Л. Львівський часопис “Ruś”: організаційні засади та основні напрями діяльності // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. – Вип. ХVІ. – Дрогобич: Коло, 2012. – С.338-352.

41. Лазурко Л. Початки спеціалізованої історичної преси у Львові (часопис «Przegląd Archeologiczny») // Historia. ciągłość i zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu / Pod redakcją naukową Mariola Hoszowska, Joanna Pisulińska i Paweł Sierżęga. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. – С. 373 – 383.

42. Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886-1939 pp.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – Т.V – S. 240-254.

43. Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886-1939 pp.) // Wielokulturowe środowisko historyczne

Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – T.V – S. 240-254.

44. Лазурко Л. Часопис “Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. Монографія. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2010. – 282 с.

45. Лазурко Л. Часопис Національної бібліотеки імені Оссолінських у Львові в XIX столітті // *Galicja. Studia i materiały. 200 lat Ossolineum.* – Т. 3. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. – S. 147-169.

46. Луцька Г. В. Роль українських юристів – членів НТШ у створенні системи перших українських правничих видань у Галичині // *Університетські наукові записки.* – 2011. – № 3. – С. 67–71.

47. Львівська державна академія ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького (1784–2000) / ред.: Р. Кравців. – Львів, 2000. – 902 с.

48. Масик Р. Крайове археологічне товариство у Львові (1875–1890) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.* – Львів, 2008. – Вип. 9–10. – С. 157–170.

49. Масик Р. Товариство шанувальників минувшини Львова (1906–1939) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.* – Львів, 2010. – Вип. 11. – С. 263–280.

50. Масик Р.В. Польські наукові історичні товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х років XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища: автореф. дис... канд. істор. наук / ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2009. – 20 с.

51. Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. – Львів: Літопис, 2002. – 151 с.

52. Мушинка М. І. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі: дис... д-ра. філол. наук в формі наук. доп.:10.01.09; АН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К, 1992. – 33 с.

53. Набитович І. «Львівська школа» українського літературознавства кінця XIX – першої чверті XX століття (Омелян Огоновський, Іван Франко, Михайло Грушевський, Михайло Возняк) // *W kręgu historii kultury Słowian Wschodnich. Studia dedykowane profesorowi Stefanowi Kozakowi w 70 rocznicę urodzin.* – Lublin, 2008.

54. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. 2: Бібл–Вес / Ред. тому: О. Купчинський (відп. ред.), О. Савула, Н. Федорак. Наукове товариство ім. Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Київ; Львів; Тернопіль, 2014. – 616 с.

55. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. 3: Вес–Глин / Ред. тому: О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак. Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Львів, 2016. – 620 с.

56. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Т. I: А–Бібл / Ред. тому: О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак; Укладання НТШ. Наукове

товариство ім. Шевченка; НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень. – Львів, 2012. – 600 с.

57. Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського Інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 2000. – 23 с.

58. Орлевич І.В. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський музей історії релігії. – Львів: Логос, 2001. – 188 с.

59. Панькова С.М. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка // Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць. – К., 2014. – С. 95–113.

60. Петрів М. «Часопись правнича» (Львів, 1889–1891, 1894–1900 рр.) – перший український юридичний журнал: історія та здобутки (До 125-річчя виходу у світ першого числа видання) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. – 2014. – Вип. 4. – С. 3-18.

61. Петрів М. Часопись Правнича // Його ж. Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки : матеріали до бібліогр. XIX–XX ст. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2001. – С. 143–158.

62. Пиріг О. Підприємництво та меценатство: історичний дискурс [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://referatu.net.ua/newreferats/7575/184106/?page=0>

63. Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.

64. Притула Я., Шаблій О. Scientiae naturales: з історії природничих наук // Каменяр. – 2011. – Січень (№ 1). – С. 4.

65. Романцова Н. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми // Схід. – 2012. – № 6. – С. 141-144.

66. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. 1848-1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – 744 с.

67. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848-1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 2. 1901-1919 рр. – Львів: Світ, 2002. – 692 с.

68. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець: [монографія] / НАН України; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника. – Л., 2009. – 376 с.

69. Руда О.В. Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” (“Історичний кварталник”) в 1887–1914 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць, присв. пам'яті доктора іст. наук, проф. І.М. Кулинич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321.

70. Савенко В. Періодичні та серійні видання НТШ (1894–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 48-53.

71. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 208 с.

72. Серeda О.В. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові // Українське літературознавство. – Львів, 1992. – Вип. 56. – С.137–145.

73. Ситник О. Археологічна наука у Львові. перша половина ХХ століття. – Львів; Жешів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут археології Жешівського університету. – 365 с.

74. Слабошпийський М. Українські меценати. – К.: Ярославів вал. – 2001. – 327 с.

75. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.

76. Сухий О. Львівський університет на рубежі ХІХ–ХХ ст.: організація, школи, громадське життя // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 52–77.

77. Тельвак В. "Історичні вправи" Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 313-322.

78. Тельвак В. Дрогобицький науковий гурток Історичного товариства у Львові // Drohobycz – miasto wielu kultur. Pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 116-127.

79. Тельвак В. Організація та діяльність Краківського кола Історичного товариства у Львові (до 1918 року) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 285-293.

80. Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису „Kwartalnik Historyczny” (до 1914 р.) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III – S. 245–256.

81. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.

82. Тельвак В., Тельвак В., Новацький Р. Михайло Грушевський. життєпис на тлі доби. – Т. II. – Дрогобич-Ополе, 2016. – С. 131-178.

83. Тельвак В.: Adamski Łukasz. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Український письменник, 2012. – Вип. 16/17. – С. 637-649.

84. Тельвак В.: Alfred Toczek. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860-1918). – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. – 465 s. (Prace Monograficzne nr 638) // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 201.

85. Тельвак В.В., Янишин Б.М. Розвиток наукового життя у провінційних містах Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі діяльності

Історичного товариства у Львові) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XXIV. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 208-219.

86. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 220 с.

87. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2003. – 19 с.

88. Токарський Ю., Дубик Ю. Архітектурний комплекс Львівського державного аграрного університету. – Львів, 2006. – 60 с.

89. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 1 : 1812–1890 рр. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2007. – 560 с.

90. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 2 : 1891–1905 рр. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2009.

91. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 3 : 1906–1910 рр. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2011. – 496 с.

92. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. – Т. 4 : 1911–1916 рр. / ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2014. – 568 с.

93. Франко А. Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Українське літературознавство. – 1993. – Вип. 58. – С. 121-131.

94. Хорунжий Ю. М. Українські меценати: доброчинність наша риса. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 137 с.

95. Шаповал Ю. Г. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1892–1932) – творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000. – 352 с.

96. Якимович Б. Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2006. – 691 с.

97. Brzęk G. Historia zoologii w Poslce do drugiej wojny światowej, aktualizacja i uzupełnienia, Jerzy Pawłowski i Tomasz Majewski. – Kraków, 2007. – S. 100-276.

98. Budzyński Z. Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873-1999. Szkice do monografii (część I) // Problemy Społecznego Ruchu Naukowego. – Warszawa, 1997. – № 3/4. – S. 126-130.

99. Ciara S. Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877-1918. – Warszawa, 2002. – 179 s.

100. Dybiec J. Nauka w Galicji. Stan i potrzeby badań // Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań. Praca zbiorowa pod redakcją A. Kawalec, W. Wierzbienca, L. Zaskilniaka. Wstępem opatrzył J. Maternicki. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. – T. 2. – S. 267-284.

101. Dybiec J. Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej // Galicja i jej dziedzictwo. T. 3. Nauka i Oświata. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 28-39.

102. Dybiec J. *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej* // *Galicja i jej dziedzictwo*. Tom 3. Nauka i Oświata. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 7-18.

103. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. I: А–К. 716 с. + 112 вкл.; Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Т. II: Л–Я. 764 с. + 224 вкл.

104. Fita S., Świerczyńska D. *Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza 1886-2006*. – Wrocław, 2006. – 248 s.

105. Fryszkowska W., Kosiński S. *Lwowskie początki socjologii polskiej*. – Warszawa, 2010. – 240 s.

106. *Galicja. Studia i materiały. 200 lat Ossolineum*. – Т. 3. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. – 515 s.

107. Gmerek S. Antoni Prochaska i jego wkład w rozwój historiografii polskiej. *Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr. hab. Jarosława Nikodema*. – Poznań, 2016. – 232 s.

108. Harasimiuk K. A. *Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939*. – Kraków, 2012. – 446 s.

109. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie do 1939 roku*. Red.: Jerzy Maternicki, Joanna Pisulińska, Leonid Zaszkiłniak. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. – 662 s.

110. Hoszowska M. Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności. *Z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX*. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. – 217 s.

111. Hrycaj-Małanicz E. 150 lat Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego // *Kurier Galicyjski*. – 2017. – 18.X.

112. Jadcza R. Kazimierz Twardowski : twórca szkoły lwowsko-warszawskiej. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 1991. – 141 s.

113. Jadcza R. *Mistrz i jego uczniowie*. – Warszawa: Scholar, 1997.

114. Jarowiecki J. *Prasa Lwowska w latach 1864–1918. Bibliografija*. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. – S. 15–111.

115. Jarowiecki J. *Prasa mniejszości narodowych we Lwowie w okresie autonomii Galicji: 1: prasa ukraińska* // *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*. – Kraków-Wrocław 2008. – S. 177-186.

116. Jarowiecki J. *Prasa ukraińska we Lwowie w okresie autonomii Galicji (1867-1918)* // *Gospodarka-Rynek-Edukacja*. – 2012. – Vol. 13. – Nr 2. – S. 5-15.

117. Julkowska V. Ksawery Liske (1838-1891) i jego działania na rzecz profesjonalizacji badań historycznych na Uniwersytecie Lwowskim // *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги*. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 221-231.

118. Karolczak K. *Mecenat kulturolno-naukowy Włodzimierza Dzieduszyckiego (1825-1899)* // *Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична*. – 1999. – Т. 3. – S. 316-322.

119. Kawalec A. Seminaria historyczne na Uniwersytecie Lwowskim: podstawy prawne i organizacja (1852-1918) // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 342-353.
120. Kłodnicki Z. Sto lat Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego // Lud. – T. 78. – 1995. – S. 9-18; Lutomierski M. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Między tradycją a współczesnością // PAUza Akademicka. – 2016. – N 364-365. – S. 9-10.
121. Koko E. *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 274 s.
122. Kolbuszewska J. Twórczość recenzyjna Tadeusza Korzona na łamach „Kwartalnika Historycznego” // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – T. V – S. 255–266.
123. Korzon K. Wojciech Kętrzyński (1838-1915). Zarys biograficzny. – Wrocław, 1993.
124. Kozycyk A. 190 lat historii katedr filologii polskiej na Uniwersytecie Lwowskim // Postscriptum polonistyczne. – 2009. – № 1 (3). – S. 209-222.
125. Kramarz H. Mecenat artystyczno-kulturalny samorządu miejskiego we Lwowie u schyłku czasów autonomicznych // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. – T. I: Studia z dziejów Lwowa. – Kraków, 1995.
126. Kramarz H. Miesięcznik „Sztuka” (1911-1913) w służbie kultury polskiej na kresach // Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku, pod red. J. Jarowieckiego. – Kraków 1996.
127. Kramarz H. Tadeusz Rutowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – 153 s.
128. Kriegseisen W. „Kwartalnik Historyczny” – zarys dziejów czasopisma naukowego // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CXII. – 2005. – № 2. – S. 5-27.
129. Laszak E. Działalność Aleksandra Czołowskiego (1865-1944). – Łódź, 2004.
130. Łazuga W. Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. – Toruń, 2005.
131. Lewakowski L. Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie // Semper Fidelis. – 1994. – Nr 3; Dzieje Akademii Rolniczej we Wrocławiu. Red. J. Sobota, T. Szulc, J. Tyszkiewicz. – Wrocław: AR, 2001. – S. 9–18.
132. Lundgreen P. Uniwersytet Lwowski i jego historycy (1784-1914): perspektywa porównawcza niemieckiego i austriackiego rozwoju // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 101-125.
133. Maternicki J. Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 273–290.

134. Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX-XX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 29-64.

135. Maternicki J. Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 23-45.

136. Maternicki J. Portret zbiorowy wykładowców historii nowożytnej w Uniwersytecie Lwowskim (1871/72 – 1917/18) // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2015. – С. 109-121.

137. Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – 367 s.

138. Matwijowski K. Lwowskie środowisko nauk humanistycznych na przełomie XIX i XX wieku // Przegląd nauk historycznych. – 2006. – R. V. – № 1(9). – S. 323-331.

139. Muszyński W. Polskie towarzystwa naukowe i wspierające naukę w latach 1867-1939 // Nauka Poska. Jej potrzeby, Organizacja i Rozwój. – 2001. – Nr 10 (35). – S. 72-148.

140. Nowacki R. Książki i czasopisma Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej we Lwowie // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki. Pod redakcją Jerzego Jarowieckiego. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2001. – T. V. – S. 126-137.

141. Nowacki R. Oswald Balzer (1858-1933). – Opole, 1998.

142. Nowacki R. Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej we Lwowie. – Opole-Kędzierzyn-Koźle: „Calluna”, 1998.

143. Nowacki R. W murach lwowskiego Archiwum Bernardyńskiego. – Opole, 2014. – 255 s.

144. Nowacki R. Wybitni przedstawiciele kultury europejskiej. Przemysław Dąbkowski: uczony, pisarz, podróżnik. – Opole 2006.

145. Pawelec T. Szkoła czy środowisko? (Lwów i lwowscy historycy – uwagi metodologiczne) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 46-60.

146. Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S.K.Kuczyński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinski, 1990.

147. Popławski Z. Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844-1945. – Wrocław, 1992; Politechnika Lwowska 1844-1945, red. R. Szewalski i in. – Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1993.

148. Przeniosło M. Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie w latach 1868–1906 // Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. – T. XIII. – 2014. – S. 47-59.

149. Pudłowski L. Polskie towarzystwo heraldyczne. Zarys dziejów. 1906–1939 // *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. – Warszawa, 1993. – T.1 (12). – S.153–172.
150. Pyter M. Oswald Balzer i lwowska szkoła historycznoprawna. – Lublin 2010.
151. Pyza E. 140-lecie Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika // *PAUza Akademicka*. – 2015. – N 310. – S. 2-3.
152. Redzik A. Szkic z dziejów szkolnictwa wyższego we Lwowie // *Niepodległość i Pamięć*. – 2006. – № 13/3 (24). – S. 93-109.
153. Sawczyn I. Rozwój botaniki w Uniwersytecie Lwowskim (od końca XVIII w. do roku 1941) // *Wiadomości Botaniczne*. – 2000. – Nr 44 (3-4). – S. 7-12.
154. Serczyk W. W rezydencji Klio. Lwów historyków XIX i XX wieku // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka*. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 15-22.
155. *Słownik Polskich Towarzystw Naukowych*. – Warszawa, 1994. – T. II. – Cz. 2.
156. Sójka-Zielińska K. Nauka prawa cywilnego na Uniwersytecie Lwowskim w XIX wieku // *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Prace dedykowane prof. dr hab. Stanisławowi Grodziskiemu, pod red. J. Malca i W. Uruszczaka*. – Kraków, 2001. – S. 441-459.
157. Starnawski J. Sylwetki lwowskich historyków literatury. – Łódź, 1997. – 258 s.
158. Starnawski J. Zarys dziejów katedr historii literatury polskiej w Uniwersytecie Lwowskim // *Analecta*. – 1992. – Nr 2. – S. 7-79.
159. Stopka Krz. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim // *Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzystą pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14-15 stycznia 2011 w Krakowie*. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – S. 229-246.
160. Suchmiel J. Działalność naukowa kobiet w Uniwersytecie we Lwowie do roku 1939. – Częstochowa, 2000. – 370 s.
161. Szkoły lwowska i wileńska – ich wpływ na rozwój medycyny polskiej / Beata Zawadowicz (red.). – Częstochowa: Towarzystwo Lekarskie Częstochowskie, 2012. – 341 s.
162. Szkudaj T. Izba Lekarska Lwowska // *Medycyna Nowożytna*. – 1999. – № 6/1. – S. 153-162.
163. Szmyd K. Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860-1939). – Rzeszów: Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – 530 s.
164. Szmyd K. Twórcy nauk o wychowaniu w środowisku akademickim Lwowa (1860–1939). – Rzeszów, Wydawnictwo UR, 2003. – 530 s.
165. Telwak W. Organizacja i działalność Lwowskiego Głównego Komisji Historycznej Akademii Umiejętności // *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. – Rok L. – Kraków, 2005. – S. 13-25.
166. Toczek A. Lwów – historycy w działalności towarzystw naukowych miasta (1867-1918) // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom*

V. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 211-239.

167. Toczek A. Lwowski „Miesięcznik Heraldyczny” (1908-1915) w służbie nauk pomocniczych historii // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki. Pod redakcją Haliny Kosętki. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – T. VIII. – S. 390-401.

168. Toczek A. Lwowski «Przegląd Archeologiczny» (1876-1888), organ Towarzystwa Archeologicznego i c. k. Konserwatorium Pomników // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki. Pod redakcją Haliny Kosętki. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009. – T. IX. – Część 2. – S. 51-59.

169. Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy: (1860-1918). – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. – 638 s.

170. Toczek A. Problematyka historyczna w literacko-naukowym dodatku «Kuriera Lwowskiego» – «Tydzień» (1893-1906) // Rocznik Historii Prasy Polskiej. – 2002. – R. IV. – Z. 2.

171. Toczek A. Środowisko historyków lwowskich i jego związki z krakowskim ośrodkiem historycznym (1860-1918) // Львів: місто, суспільство, культура. Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / ред. О. Аркуша і М. Мудрий. – Львів, 2007. – С. 295-315.

172. Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie / Redakcja naukowa Zbigniew Kruszewski. – T. 1. – Warszawa, 2013. – 376 s.

173. Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie / Redakcja naukowa Zbigniew Kruszewski. – T. 2. – Warszawa, 2013. – 341 s.

174. Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysty pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14-15 stycznia 2011 w Krakowie. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – 531 s.

175. Wojtkiewicz-Rok W. Dzieje Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918. – Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. – 169 p.

176. Woleński J. Szkoła Lwowsko-Warszawska z perspektywy historycznej // Przegląd Pedagogiczny. – 2014. – № 1. – S. 9-18.

177. Zaszkiłniak L. Ukraińskie badania lwowskiego środowiska historiograficznego XIX-XX w. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. T. I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 65-78.

178. Zima I. Aleksander Czołowski 1865-1944, luminarz lwowskiej kultury. – Gdynia, 2011.

179. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – T.I / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów, 2007. – 560 s.

180. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – T.II / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów, 2014. – 616 s.

Bogdan Yanyshyn

**Science in the Eastern Galicia during autonomous era:
review of modern historiography**

Abstract

The article attempts to historiographically summarize diverse literary works devoted to the scientific culture of the Eastern Galicia of the autonomous era, which appeared during the last quarter of a century. The peculiarities of research interest in Ukrainian and Polish Science Studies scholars have been revealed. It has been proved that in the focus of their attention were the institutional aspects of scientific life (societies and periodicals), the formation and evolution of disciplinary practices, as well as the personalities of the iconic scholars. The perspective directions of further elaboration of the problems of the development of science in the East-Galician region during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries have been outlined.

Key words: Eastern Galicia, the era of autonomy, science, historiography, institutions, periodicals, personalistics.

Рецензії та огляди

ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ ГРУШЕВСЬКОЗНАВЧОЇ ТЕМАТИКИ У ВИДАННІ*

Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції / Ред. тому О. Купчинський; Ред. кол.: І. Гирич, М. Крикун, О. Купчинський, Н. Яковенко. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 2017. – 680 с.

На пошану 150-ї річниці з дня народження Михайла Грушевського вийшов 270-ї том “Записок НТШ” у Львові. Це видання стало своєрідним зрізом сучасного стану грушевськознавчих студій. Окрім суто історичних та історіографічних праць, у збірнику вміщено й цінні матеріали епістолярної спадщини та інших джерел пов’язаних з Михайлом Грушевським, рецензії на найновіші монографії з грушевськознавства.

Зупинимося на більш детальному аналізі публікацій цієї проблематики (публікації з позагрушевськознавчої сфери потребують окремого розгляду). Починається збірник статтею відомого дослідника Ігоря Гирича¹. На фоні активного студіювання постаті Михайла Грушевського, автор розмірковує над актуальними питаннями сучасних грушевськознавчих студій та перевидання його творів. На його думку, М. Грушевський все ще не став зрозумілим для сучасних інтелектуалів, й до цього часу “суспільство і науковці гуманітарії досі перебувають у полоні низки негативних стереотипів, що склалися ще в часи Української революції 1917-1921 рр., а одержали свій розвиток у часи комуністичної ідеології та панування ідеології інтегрального націоналізму”². Він робить висновок, що саме М. Грушевський є фундатором менталітету сучасного українця.

Грушевськознавець формулює й низку актуальних проблем з поля досліджень життя та творчості М. Грушевського. Одним з них є аналіз ролі вченого в процесі українізації громадського життя на зламі століть, у наслідок якого перемогла ідея окремішності української культури від російської, яку обстоював Михайло Сергійович. На думку І. Гирича, “ця ідейна боротьба була політичною дією М. Грушевського, ставала наріжним фундаментом в основі національно визвольних аспірацій українців у ХХ ст.”³. Важливим було й закінчення періоду подвійної самоідентифікації серед інтелектуалів та усвідомлення необхідності української освіти та науки. Проаналізовано діяльність М. Грушевського як будівничого модерної української державності, де федералізм мав стати першим кроком до незалежності та соборності. І. Гирич звертає особливу увагу на проблему соціалістичних поглядів

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом договір Ф77/42-2018 від 2.05.2018 р.

¹ Гирич І. Актуальні питання сучасного грушевськознавства: громадсько-політичний напрям діяльності // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції / Ред. тому О. Купчинський; Ред. кол.: І. Гирич, М. Крикун, О. Купчинський, Н. Яковенко. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 2017. – С. 9-35.

² Там само. – С. 9.

³ Там само. – С.11.

Грушевського та їх кореспондування з ідеєю побудови української національної держави. Автор вважає, що “М. Грушевський був одним із ідеологів українського соціалізму, як він його розумів, а його “Генетична соціологія” утверджувала цей теоретичний соціалізм”⁴.

Цікавим є характеристика особистих рис М. Грушевського, де історик виправдовує непростий характер Михайла Сергійовича його непересічними організаторськими здібностями, відзначає його харизматичність та працелюбність та вважає, що для вченого громадські справи переважали індивідуальні людські інтереси. Продовжуючи цю тему, відзначає вміння знаходити фінанси для діяльності та довіру до нього відомих меценатів української справи того часу. Завершується розвідка оцінкою критики М. Грушевського як «експлуататора» своїх учнів. І. Гирич відзначає, що “ніхто з учнів публічно не скаржився на невдячність вчителя, його егоїзм, навпаки підкреслювали його товариську вдачу та демократизм”⁵. Проте тут він дещо суперечить сам собі, адже до цього йшлося про непростий характер Михайла Сергійовича, та його конфлікти із сучасниками. Водночас і не можна заперечувати великого впливу історика на українських діячів того часу яких згадує автор.

Ігор Гирич підводить своєрідний підсумок досягнень та актуальних проблем в царині грушевськознавства на нинішньому етапі. А великий історіографічний масив, створений за останні десятиліття яскраво ілюструє актуальність дослідження постаті М. Грушевського в наш час, образ якого спотворювався та міфологізувався в різні часи його опонентами та супротивниками. Водночас відчувається певна ідеалізація образу М. Грушевського особливо в контексті його політичної та державотворчої діяльності, тому варто розуміти, що тут він як людина допускав помилки і прорахунки.

Тема характеристики особистості М. Грушевського, зокрема його психологічного автопортрету представлена у дослідженні Світлани Панькової, котре побудоване на аналізі мемуарних та епістолярних джерел⁶. Помітно, що у цьому цікавому міждисциплінарному тексті авторка основну увагу зосереджує навколо джерельної бази. Адже епістолярну спадщину великого історика вона вивчає вже не одне десятиліття. На основі цих джерел простежено становлення молодого науковця, його амбіційність та кризу пов’язану із завершенням навчання у гімназії, де йому не вручили золоту медаль. Подальший вихід з цього психологічного стану він знайшов саме у науковій праці. На межі XIX та XX століть вчений проводив надзвичайно масштабну науково-організаційну та наукову діяльність. У цей час відбуваються певні зміни і в характері М. Грушевського, на думку С. Панькової “іноді, не маючи змоги вплинути на ті чи інші обставини, намагався по-філософськи, без агресії реагувати на них, знаходити адекватний

⁴ Там само. — С. 30.

⁵ Там само. — С. 34-35.

⁶ Панькова С. Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — С. 36-49.

вихід із конфліктних ситуацій”⁷. Втрати, які Михайло Сергійович пережив у 1920- рр. не проминули марно й він “іншими очима дивився на життєві цінності”⁸. На наш погляд розвідка С. Панькової є цінним дослідженням, яке створене на межі історії та психології. Такий підхід відкриває нові перспективи у розумінні не лише особистості М. Грушевського, а і його наукової та громадсько-політичної діяльності.

Стефан Козак у статі “Пошуки Михайлом Грушевським інтелектуальних джерел Нової України” розмірковує над тенденціями дослідження самоусвідомлення в сучасній українській історіографії⁹. Свої міркування він зосереджує на аналізі текстів М. Грушевського. Автор вважає, що “представлена у загальному концепція М. Грушевського подається з погляду, характерного для дослідника історії ідеї, – далі відзначає, – не залишається сумнівів, що на українському ґрунті М. Грушевський був найвидатнішим представником цього напрямку”¹⁰. В пошуках Нової України Михайло Сергійович спирався на досвід попередників у розбудові української справи. Тому логічною є думка С. Козака “що М. Грушевський присвятив досить багато уваги тій кирило-мифодіївській Новій Україні, а своєму духовному керманичу Миколі Костомарову у праці “Костомаров і Нова Україна” дав найвищу оцінку”¹¹. В підсумку він констатує, що історична концепція М. Грушевського формувала ідею незалежності, яка мала стати наслідком боротьби українського народу.

Публікації Мирона Капраля та Валентина Кавунника присвячені дослідженню наукової спадщини М. Грушевського.

В статті першого розглянута історія створення трьох томів «Історії України-Руси» присвячених литовсько-польському періоду¹². Початок ХХ ст. був надзвичайно плідним для наукової діяльності М. Грушевського. На основі накопичених раніше джерел вчений кожного року створював новий том “Історії України-Руси”. Автор відтворює детальну хронологію написання кожного з трьох томів. Зокрема відзначає уточнення хронології четвертого тому з “1340–1569 рр.” до “XIV – XVI віки”. Відображено редагування та випуск другого видання цього тому в 1907 р. в Києві, вплив на цей процес зовнішніх чинників, зокрема конфлікту з представниками національно-демократичного крила Галичини. Робота над п’ятим томом розпочалася відразу після завершення четвертого. На основі аналізу авторських дат на полях рукопису авторського тому М. Карпаль відтворює детальну хронологію створення й цього тому. Роботу над шостим томом реконструйовано за щоденниковими записами М. Грушевського, де згадано що роботу над ним вчений розпочав у середині 1904 р. Втім видання цього тому було непростим через ряд чинників зокрема революційних подій 1905 р. перенесенням

⁷ Там само. – С. 45.

⁸ Там само. – С. 48.

⁹ Козак С. Пошуки Михайлом Грушевським інтелектуальних джерел Нової України // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 50-54.

¹⁰ Там само. – С. 51

¹¹ Там само. – С. 53.

¹² Капраль М. Михайло Грушевський і створення литовсько-польського циклу “Історії України-Руси” // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 55-64.

видавництва зі Львова до Києва та подальших проблем з макетуванням. На титульній сторінці цього тому зазначалися два міста – Київ та Львів.

Особлива увага приділена визначенню хронології литовсько-польського періоду, М. Карпаль порівнює думки відомих істориків XIX ст. з цього приводу. Особлива заслуга М. Грушевського полягала в органічному поєднанні в єдиній історичній схемі розрізнених (у складі ВКЛ та Польщі) українських земель. Щодо датування цього періоду, особливо верхньої межі М. Грушевський дещо ігнорує чіткий державницький критерій (1648 р.), який пізніше використовуватимуть його учні, представники державницької школи. Розмірковуючи над цією проблемою історик припускає, що “очевидно, народницька концепція “народу-нації” якої послідовно дотримувався М. Грушевський у всіх томах “Історії України-Руси”, частково зумовлювала таку хронологічну цензуру”¹³.

Литовсько-польський період виявився одним з найскладніших в концепції історії України М. Грушевського, однак вчений створив історичну схему яку розробляють й до цього часу. Ці томи вплинули на формування національної свідомості українців, кристалізації ідеї соборності та усталення ідеї континуїтету історичного процесу. Важко не погодитися з думкою автора, що “без перебільшення можна сказати, що його наукова діяльність за організаційним розмахом і широтою наукових горизонтів, об’єктивністю наукових досліджень заклала підвалини майбутнього української історії як розвиненої наукової дисципліни, визнаної широким загалом європейських учених”¹⁴.

У розвідці Валентина Кавунника розглянута одна з резонансних у свій час праць М. Грушевського – “Очерк истории украинского народа”¹⁵. Сприйняття цієї книги підросійською читацькою аудиторією було ускладнено домінуючою концепцією про спільний “русский” народ, яку сповідували не лише російські історики, а й історики-“малороси”. Тим більш з огляду на існуючу в Російській імперії цензуру видання могло потрапити взагалі під заборону, тому лише одне видавництво погодилося друкувати цю книгу. Однак на свій власний ризик вчений не тільки продовжив роботу над виданням книги, а й збільшив тираж з рекомендованих видавництвом 500 примірників до 2000.

Аналізуючи відгуки на “Очерк истории украинского народа”, автор зауважує фаховість відгуку Дмитра Корсакова, який репрезентував Імперську академію наук. Однак були й негативні відгуки Миколи Павлова, Гната Житецького і Миколи Чечуліна. Основна критика була зосереджена на давньоруському періоді, який тодішні історики вважали часом існування єдиного “русского” народу, заперечували появу для того періоду українського народу. Такі рецензії власне були очікуваними для Грушевського. Пізніше один із критиків Г. Житецький запрошував його до творчого колективу видання “Истории Малороссии”, подібну пропозицію робив і Олександр

¹³ Там само. — С. 62.

¹⁴ Там само. — С. 60.

¹⁵ Кавунник В. “Очерк истории украинского народа” Михайла Грушевського — альтернативне джерело історії українського народу в Російській імперії // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — С. 65-72.

Русов. Проте М. Грушевський відмовився, позаяк обидва проекти планувалися як альтернатива його виданню та й концептуально не співпадали з його поглядами. Фактично роботу офіційної цензури продовжили історики, які були прихильниками імперського бачення «спільної» історії та не визнавали самобутність українського народу. Підсумовуючи В. Кавунник вважає, що “в появі “Очерка...” як цілісної російськомовної монографії вороги українства справедливо добачали історичне оправдання національних змагань та програми української автономії”¹⁶.

Галина Бурлака звертає увагу на щоденник М. Грушевського 1888-1894 рр. як цінне джерело дослідження його літературної творчості¹⁷. Авторка аналізує його щоденникові записи стосовно красного письменства починаючи з гімназійних років, вплив релігії на молодого студента університету М. Грушевського. В щоденнику можна знайти інформацію про його літературну творчість. Хоча авторка констатує, що “він сам є своєрідним твором”¹⁸. Завершуючи публікацію авторка розмірковує над можливістю перевидання всього щоденника, який був опублікований в 1997 р., та сюжетів пов’язаних з літературою, подібну спробу зроблено у 12-му томі 50-томника у 2011 р. Все ж найважливішим завданням на її думку “перевидати щоденник, якомога точніше прочитавши автограф”¹⁹.

До одного з популярних нині сюжетів у сучасній історіографічній науці – історії взаємин між інтелектуалами, звертається Віталій Тельвак. На фоні загального інтересу до цієї тематики особливо актуальними видаються дослідження, щодо стосунків наддніпрянських та галицьких діячів, які долаючи певні ментальні відмінності, все ж працювали на справу національної єдності. Зрозуміло, що однією з головних фігур такого порозуміння виступав М. Грушевський, його взаємини з рядом галицьких діячів вже знайшли своє відображення у дослідженнях сучасних істориків і зазвичай з’являлися з нагоди опублікування листування цих діячів.

В. Тельвак справедливо вважає, що однією із перспективних тем для дослідження в сучасному грушевськознавстві, є відносини М. Грушевського та О. Барвінського²⁰ на тлі активної публікації їх епістолярного діалогу. Хоча ця тема вже частково досліджувалася українськими істориками, однак вона ще далеко не вичерпана. Отже автор робить спробу “у всій можливій повноті реконструювати взаємини О. Барвінського та М. Грушевського на тлі перепитів українського національного руху першої третини ХХ ст.”²¹.

Для початку Тельвак з’ясовує час і місце знайомства своїх героїв, яке очевидно відбулося в Києві, ймовірно в помешканні О. Кониського. Після

¹⁶ Там само. – С. 71.

¹⁷ Бурлака Г. Щоденник Михайла Грушевського 1888–1894 років як джерело інформації про його літературну творчість // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 73–81.

¹⁸ Там само. – С. 74.

¹⁹ Там само. – С. 80.

²⁰ Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 82–102.

²¹ Там само. – С. 83.

відмови В. Антоновича очолити українську кафедру у Львові і рекомендації останнім кандидатури М. Грушевського, їх взаємовідносини переходять до активної фази. В середині 1890-х рр. вони мали доволі теплі приятельські стосунки, про що свідчить їхнє листування цього часу. Однак з часом М. Грушевський починає розуміти всі хитросплетіння галицького політичного та громадського життя і змінює своє ставлення до колишнього опікуна.

Однак відкритий конфлікт між ними розпочався лише після виборів голови НТШ. На думку В. Тельвака, “саме ця подія, стала першою тріщиною у взаєминах тепер уже колишніх приятелів, оприявнивши приховані перед тим розбіжності та пророкуючи подальше поглиблення конфлікту”²². У подальшому конфлікт посилювався з кожним роком. О. Кониський вважав, що на таку позицію М. Грушевського напоумив І. Франко, сам О. Барвінський вбачав цьому дії дружини історика Марії. Поступово конфлікт між колишніми приятелями виходить на шпальти галицької преси. Однак конфлікт має, як відомо, дві сторони, що чудово розуміє і автор статті, висвітлюючи і непривабливі дії М. Грушевського по відношенню до сина О. Барвінського. Певним апогеем конфлікту можна вважати спробу виключення останнього з числа дійсних членів НТШ, яка все ж не була реалізована до кінця. В передвоєнні роки помітна нормалізація стосунків, відсутність відвертих публічних випадів. Проте конфлікт не минув даремно і взаємні образи залишилися, зокрема, в “Споминах з мого життя” О. Барвінський подає своє бачення подій де відчувається незагоєна образа на колишнього приятеля.

Реконструйована знаним грушевськознавцем картина взаємин М. Грушевського та О. Барвінського яскраво демонструє всю складність комунікації між діями різних поколінь, які мали відмінності в своєму світогляді та ментальності. Навіть нагальна потреба об’єднання українського руху перед складними зовнішніми викликами не змогла запобігти конфліктам. Проте розуміння необхідності єднання все ж утримувало від подальшого їх поглиблення. Підсумовуючи В. Тельвак зазначає, “що проведений аналіз укотре засвідчує важливість всебічного осмислення проблеми міжособистісних взаємин у середовищі вітчизняної інтелігенції та її узгодження з іншими аспектами дослідження українського руху доби національного відродження”²³. На наш погляд, ця розвідка є позитивним прикладом дослідження маловідомих та часом суперечливих сторінок з життя та діяльності М. Грушевського. Автор на основі ґрунтовного аналізу джерел всебічно розкриває тему, а також критично підходить до постаті самого М. Грушевського, уникаючи його ідеалізації, чим часто грішать грушевськознавці, особливо в ювілейних виданнях.

Продовження теми стосунків М. Грушевського з галицькими інтелектуалами знаходимо в статті Наталії Ощипок “Михайло Грушевський і Михайло Мочульський: штрихи до родинних стосунків та творчої

²² Там само. — С. 89.

²³ Там само. — С. 102.

співпраці”²⁴. Традиційно стаття починається з висвітлення моменту їх знайомства на початку ХХ ст., коли молодий М. Мочульський починав свою наукову кар’єру на сторінках “Записок НТШ”. Коли останній став директором Українсько-руської видавничої спілки, контакти між двома Михайлами зміцніли. У згаданому раніше конфлікті М. Грушевського в НТШ, М. Мочульський рішуче прийняв його сторону. А вже коли останній перебував на засланні, то стараннями М. Грушевського його статті все ж публікувалися в Києві, Харкові та Москві. У 1918 р. Мочульський одружився з племінницею дружини М. Грушевського – Ольгою Вояковською, що безумовно лише сприяло дружнім контактам. Н. Ощипок зазначає, що “через неї (дружину – А. К.) він ще тісніше зблизився з великим істориком Михайлом Грушевським, який став натхненником його кращих праць”²⁵. Пізніше він з дружиною буде допомагати Михайлу Сергійовичу з літературою, робитиме виписки з книг та часописів, коли той буде далеко від України під пильним оком НКВС.

Ігор Гирич у статті «“Кожна нація – гарна квітка людства”: Ольгерд Бочковський про націю, націоналізм і національне відродження» принагідно порушує надзвичайно цікаву тему впливу Грушевського на становлення О. Бочковського як націолога, оцінки останнім спадщини М. Грушевського як соціолога, симпатика «селянського соціалізму як особливого типу євросоціалізму», дослідника національного руху²⁶.

Окрема частина збірника присвячена публікації та аналізу джерел пов’язаних з М. Грушевським. Вдячність від не одного покоління історіографів та істориків безперечно заслуговують автори-упорядники: вже згадані, Галина Бурлака та Віталій Тельвак, Варвара Шульга, Богдан Цимбал і Ганна Кондаурова, які в цьому збірнику опублікували нові документальні матеріали з грушевськознавства.

Значна частина джерел це епістолярна спадщина. Зокрема листування братів Грушевських аналізує Варвара Шульга²⁷. Підсумовуючи опрацьовані матеріали вона відзначає, що “джерела духовної спорідненості братів українських вчених з чітко розвиненою національною ідентичністю ... зародилася у батьківському вихованні”²⁸. Ця публікація буде безумовно корисною подальшим дослідникам родинних та наукових взаємин братів Грушевських, зможе зорієнтувати в величезному масиві джерел з історії цієї родини.

Листування видатного історика з Василем Лукичем опрацювала Г. Бурлака²⁹. Опубліковано 15 листів за період 1895-1896 рр., які розкривають

²⁴ Ощипок Н. Михайло Грушевський і Михайло Мочульський: штрихи до родинних стосунків та творчої співпраці // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С.103-111.

²⁵ Там само. – С. 111.

²⁶ Гирич І. “Кожна нація – гарна квітка людства”: Ольгерд Бочковський про націю, націоналізм і національне відродження // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 267-271.

²⁷ Брати по крові та духу: взаємне листування Михайла та Олександра Грушевських. 1883–1934 роки. / упоряд. В. Шульга // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 279-291.

²⁸ Там само. – С. 291

²⁹ Взаємне листування Михайла Грушевського і Василя Лукича. / упоряд. Г. Бурлака // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 292-312.

цікаві для співбесідників теми, хоча із їх змісту зрозуміло, що до нашого часу дійшли не всі листи. Деякі елементи пунктуації, для полегшення прочитання, наближено до сучасних норм. Інші ж мовні та правописні особливості залишено для збереження смислового навантаження текстів листів. У кінці подані примітки, що спрощують роботу дослідника пояснюючи тогочасні терміни, коротко характеризуючи згаданих діячів, уточнюють датування та інше.

В. Тельвак у передмові до публікації “Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського”³⁰ зазначає, що епістолярна спадщина є найбільш розлогою частиною його творчості. Розширення студіювання якої дослідник бачить у опрацюванні архіві інших країн. У цій розвідці він звертається до матеріалів, що зберігаються в архівах Росії, здебільшого в Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН. Сам історик відзначає “на неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, котрі висвітлюють малознані моменти життя та діяльності автора “Історії-України-Руси””³¹. При археографічному опрацюванні автор максимально залишив авторське написання. Подаючи у квадратних дужках скорочення, окрім загальновідомих, виділив курсивом підкреслені М. Грушевським. Щодо датування о воно зберігалось авторським (старий і новий стиль), окремо вказано, що листи з Європи та підавстрійської України датовані за новим стилем. Загалом опубліковано 20 листів.

Цікава розвідка Богдана Цимбала, який працюючи з листуванням Олександра Кониського з Михайлом Грушевським, зацікавився двома особами, які неодноразово згадувалися в цьому спілкуванні – «Владикою» й «Асапом»³². Це дослідження є прикладом критичного аналізу джерел та педантичного опрацювання кожного документу. На автора думку “впровадження в науковий обіг нових документів чи републікація вже відомих повинно супроводжуватися ґрунтовним коментарем”³³. Прикладом такої ґрунтовної роботи над коментарем і є ця розвідка, яка буде корисною для істориків які займаються не лише грушевськознавством, а загалом дослідженням життя та діяльності діячів українського національного відродження.

Завершує розділ “Матеріали” огляд Ганною Кондауровою “Архіву проф. Михайла Грушевського”, який зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника³⁴. Авторка натрапила на цей маловідомий архівний комплекс в процесі підготовки одного з проектів до 150-літнього ювілею М. Грушевського. Вона відзначає, що “розпочинаючи згодом

³⁰ Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського. / упоряд. В. Тельвак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — С. 313-334.

³¹ Там само. — С. 315.

³² “Владика” й “Асап” — загадкові особи в оточенні Михайла Грушевського (Дві нотатки до коментаря). / упоряд. Б. Цимбал // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — С. 335-352.

³³ Там само. — С. 352.

³⁴ “Архів проф. Михайла Грушевського” у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. / упоряд. Г. Кондаурова // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — С. 353-376.

цілісне дослідження “Архіву..”, поставили собі за мету не лише атрибутувати та систематизувати всі документи, дослідити обставини формування комплексу, але й спробувати реконструювати його первісний склад, адже на час опрацювання частини матеріалів не було”³⁵. Власне це й, в більшості, творчому колективу й вдалося, свідченням чого є аналізований опис. Структурно публікація відтворює реконструйовану історію створення цього архівного комплексу та його подальшу долю. Далі подано огляд “Архіву...”, де документи поділено на два бокси. Перший називається “Фотодокументи. Портрети. Листи на поштівках і документи родини Грушевських”, нараховує 114 одиниць зберігання розміщених в семи теках, подано назви тек. Другий бокс містить зображувальні матеріали, які збирав сам М. Грушевський для ілюстрації свої праць в період з 1898 р. по 1913 р. Ці матеріали також тематично розбиті на окремі теки.

Незважаючи на достатньо ґрунтовний опис “Архіву...” (і публікацію у томі восьми зображувальних матеріалів з нього), маємо вести мову про потребу його подальшого дослідження. Резюмуючи, Г. Кондаурова стверджує, що “джерела, зосереджені в комплексі, посідають важливе місце в іконографії вченого та розкривають його творчу лабораторію щодо підготовки науково-популярних видань з історії України”³⁶.

Збірник також містить ґрунтовні рецензії на найновіші видання з грушевствознавства: Ігоря Гирича на монографію Тельвака В. і Педича В. «Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.»; Віталія Тельвака на книгу Гирича І. «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.»; Андрія Фелонюка на видання «Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упоряд., автор вступних розділів і наукового коментаря О. Купчинський. – Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2016. – 424 с.; 41 іл. – (Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 43)»; Василя Педича на книгу Пиріга Р. Я. і Тельвака В. В. «Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.»; Оксани Юркової на видання «Facies ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упоряд. С. Панькова, Г. Кондаурова. – К.: Либідь, 2016. – 144 с.; іл.».

Отже, підсумовуючи короткий огляд 270-го тому “Записок НТШ”, присвяченого ювілею М. Грушевського відзначимо, що грушевськознавство є цілком сформованим перспективним напрямком в сучасній українській історичній науці. Вміщені в збірнику публікації знаних фахівців у цій галузі свідчать про новаційні підходи дослідження спадщини М. Грушевського. Однак навіть таке активне студіювання тем пов’язаних з постаттю видатного українського історика ще не заповнило всі лакуни, які й до цього часу чекають свого дослідника. Особлива увага грушевськознавців зосереджена на деконструкції міфів та пропагандистських штампів, залишених радянською історіографією та іншими недругами М. Грушевського. Однак, спостерігається також тенденція запобігти намаганням ідеалізувати М. Грушевського та

³⁵ Там само. – С. 354.

³⁶ Там само. – С. 376.

виправдати будь-які його дій та погляди. Адже досліджуючи наукову, громадську, політичну чи іншу його діяльність не варто забувати, що Михайлу Сергійовичу як будь-якій людині були притаманні недоліки і помилки.

Особливий інтерес становить введення у науковий обіг нових джерел грушевськознавчої проблематики, що в зайвий раз свідчить – тема життя і наукової спадщини М.С. Грушевського ще далеко не вичерпана.

Андрій Касян

Наші автори

Ващенко Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Вирський Дмитро Станіславович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Івангородський Костянтин Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Калакура Ярослав Степанович, доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Касян Андрій Іванович, кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Лазурко Лідія Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Стемнік Анджей, доктор габілітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Янишин Богдан Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України

Ясь Олексій Васильович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Наукове видання

Symposium historiographicum Czercasiensium

— Том II —

Нові сенси історичного знання

Збірник наукових праць

Науковий редактор
Віталій Масненко

Здано до набору 04.12.2017.
Підписано до друку 25.12.2017.
Формат 60х84/8. Папір книжк. Гарнітура Times.
Ум. др. арк 26,74. Наклад 300 прим.

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси

тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94

e-mail: book.druk@gmail.com